

ALISHER
NAVOIY

ҒАРОЙИБ
УС-СИҒАР

1 ЖИЛД

84(БҮ)!

жа

A-50

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

Алишер Навоий

ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР

Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари

Ўн жилдлик

1 ЖИЛД

Монография

ТОШКЕНТ
“O‘ZKITOBSAVDO” нашриёти
2020

УЎК: 821.512.133-14

КБК: 84(5Ў)1

A 50

Масъул муҳаррир:

Тўхлиев Б. – филология фаълари доктори, профессор

Тақризчилар:

Жабборов Н. – Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ профессори,
филология фаълари доктори

Омонов Қ. – ТДШУ профессори, филология фаълари доктори

A 50

Комилов Н., Тўхлиев Б., Салоҳий Д., Давлатов О., Мамадалиева З.;
Алишер Навоий. “Ғаройиб ус-сиғар”. Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари. Ўн
жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: “O‘ZKITOBSAVDO”, 2020. – 220 б.

Таҳрир ҳайъати:

Давлатов О., Имомназаров М., Маннонов А.М., Маҳмудов Н.М.,
Муҳиддинов М., Омонов Қ., Раҳмонов Н., Рихсиева Г.Ш., Содиков Қ.,
Сирожиiddинов Ш.С., Тўхлиев Б., Куронбсков А., Ҳаққулов И.Ч.

Монография Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазаллар шарҳига бағишланган. Шарҳлар адиб ғазалларининг матни, уларнинг вази кўрсаткичлари, луғат ва насрий баён билан таъминланган.

Девондаги ғазалларнинг яхлит ва изчил илмий шарҳи биринчи марта амалга оширилмоқда.

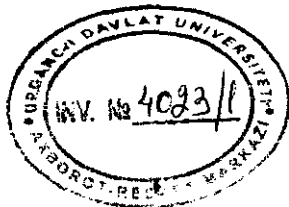
Китоб илмий тадқиқотчилар, таълимнинг турли босқичларида фаолият юритаётган ўқитувчи ва мураббийлар, талаба ва ўқувчилар, шунингдек, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Монография ПЗ-20170930393 “Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги ғазалларнинг ўзбек ва инглиз тилларидаги илмий изоҳ ва шарҳларини яратиш” грант лойиҳаси асосида яратилган ҳамда Тошкент давлат шарқшунослик университети Илмий кенгашининг 2020 йил 26 ноябрдаги 4-сонли мажлис қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6858-8-8

© ТДШУ, 2020

© “O‘ZKITOBSAVDO”, 2020

ШАРҲЛАР АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИНИ ТАРҒИБ ЭТИШНИНГ ЯНГИ ШАКЛИ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2995-сонли қарорида қайд этилганидай: “Мустақиллик йилларида халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини тиклаш, буюк алломаларимиз, азиз-авлиёларимизнинг илмий, диний ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш, муқаддас қадамжоларини обод қилиш, ёш авлодни уларнинг эзгу анъаналари руҳида тарбиялаш бўйича улкан ишлар амалга оширилди ва изчил давом эттирилмоқда.

Айни вақтда маънавий-маърифий соҳадаги ислохотлар самарасини ошириш зарурати бу йўналишдаги ишларни сифат жиҳатидан янги босқичга кўтаришни талаб этмоқда. Бу борада нафақат мамлакатимиз, балки жаҳон миқёсида ғоят ноёб ҳисобланган, ЮНЕСКОнинг Бутунжаҳон маданий мероси рўйхатига киритилган қўлёзмалар фондига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, шунингдек, қадимий ёзма манбалар фондига эга бўлган муассасалар фаолиятини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади”¹.

Ўзбекистон қадимги манбаларнинг сақланиши, жаҳоний эътирофларга сазовор бўлган алломаларга, тарихий шахсларга бойлигига кўра мислсиз мамлакатдир. Уларнинг ўрганилиши жиҳатида ҳам юртимизнинг обрў ва эътибори кам эмас. Айниқса, қадимги обидалар, хусусан, Ўрхун ва Энасой тошбитиглари, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғот ит-турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Аҳмад Югнакийнинг

¹ «Халқ сўзи» газетаси, 2017 йил 25 май, 103 (6797)-сони.

“Ҳибат ул-ҳақойик”, Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и, “Кодекс куманикус” сингари асарларни ўрганишда ўзбек олимларининг тадқиқотлари алоҳида эътиборда эканини ҳам қайд этиш жоиз.

Алишер Навоий каби буюк мутафаккир ижодкорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда бутун жаҳон олимларинининг саъйи ҳаракатлари тобора кенгайиб бормоқда. Бу борада ҳам ўзбек олимларининг байроқдор экаги кўнгилларда фахру ифтихор туйғуларини уйғотади. Биргина сўнгги йилларда Алишер Навоийнинг йигирма жилддан иборат “Мукаммал асарлар тўплами” ҳамда ўн жилддан ташкил топган “Тўла асарлар тўплами”нинг нашр этилгани, икки жилддан иборат “Алишер Навоий. Қомусий сўзлик”нинг яратилгани фикримизнинг ёрқин далили бўла олади. Буларнинг ёнида “Хамса” дostonлари конкорданси”нинг тузилиши ва китобхонлар қўлига етиб бориши адабий-маънавий ҳаётимиздаги улкан воқеалар сирасига қиради.

Меросимизнинг қадимийлиги ва бойлиги уларнинг ўрганилишини ҳам янгича даражаларга олиб чиқишни тақазо этмоқда. Бунда хорижий мутахассислар эътиборини жалб этиш ҳам асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Қўлёзмаларнинг кўпчилиги уларнинг ўрганилишини пайсалга солиш учун асос бўла олмайди. Албатта, ҳозиргача ҳам жуда катта миқёслардаги илмий-маърифий ишларнинг амалга оширилганини, манбашунослик ва матншунослик борасида улкан ютуқлар қўлга киритилганини тан олиш жоиз. Шунга қарамай, қилинган ишларнинг қилиниши лозим бўлганлари олдида жуда кичик эканлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Қилинаётган ишларнинг, амалга оширилаётган кўплаб илмий-тадқиқот натижаларининг жуда тор доираларда қолиб кетаёгани яхши маълум. Турли молиявий, моддий имкониятлар сабаби билан чоп этилаётган китоб ва мақолалар ададининг жуда чегараланган даражада қолаётгани таассуфлидир.

Назаримизда, мамлакатимиз китоб фондларида, турли олий ўқув юртлари, музей ва архивларда сақланаётган қўлёзма

ва тошбосма китобларнинг факсимел нашрларини, шунингдек, факсимел нашрларнинг электрон вариантларини босқичма-босқич, изчил тарзда мутахассислар эътиборига етказадиган сайтларга жойлаштириш вақти келди. Бунинг учун мана шундай ноёб асарлар жамланган муассасаларнинг тегишли техник ва бошқа моддий базаларини мустаҳкамлашни, уларни тегишли равишдаги замонавий билимларга эга бўлган мутахассислар билан таъминлашни кўзда тутиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлар эди. Олий таълимнинг шарқшунослик, филология, тарих, ислом цивилизацияси тарихини ўрганувчи йўналишларидаги талабалар, шу соҳаларнинг магистрантлари тегишли фан асосларини бевосита қўлёзмалар устидаги машғулотлар асосида ўзлаштиришлари мақсадга мувофиқ бўлади. Шунда “кадрлар таркибини янгилаб бориш, қўлёзмалар билан ишлаш кўникмасига эга бўлган ёш кадрлар захирасини шакллантириш” вазифасини бажаришда узлуксизлик юзага келади, унинг бажарилишидаги узилишларга барҳам берилади.

Алоҳида тарихий, маърифий, илмий, умумфилологик ҳамда тарбиявий аҳамиятга молик бўлган қўлёзма асарлар ҳақидаги маълумотларни бошқаларга, хусусан, хорижий тадқиқотчилар эътиборига етказишни ўйлаб кўриш зарур бўлмоқда. Буни, албатта, соҳанинг қилни қирқ ёрадиган мутахассисларигина қила олади. Бунда илк илмий тавсиф намуналаридан бошлаб, ихчам аннотациялар, соҳавий ёки мавзувий тадқиқотлар тўпламларнинг электрон шаклларига урғу бериш манфаатли бўлади. Асл манбаларни тезроқ илмий муомалага киритишнинг барча шакл ва усулларида унумли фойдаланиш лозимлигини замонамиз шиддатининг ўзи тақазо этиб турибди.

Диссертациялар ва уларнинг натижалари ҳақидаги маълумотларни ҳам оммалаштириш йўлларини излаш керакка ўхшайди. Ҳозиргача амалга оширилган илмий-тадқиқот ишларининг энг муҳим натижаларини кўпчиликка етказишда анчагина орқада қолишлар кўзга ташланади. Шу ўринда, айрим ҳолларда турли муассаса ва ташкилотлар томонидан амалга оширилаётган илмий-тадқиқот режаларидаги парал-

леллик ёки такрорийликнинг бош сабаби ҳам ахборотларнинг ўз вақтида тарқатилмаслиги ёки улардан беҳабарлик билан боғлиқ эканлигини эътироф этишга тўғри келади. Бизнингча, уларни фақат ОАК сайтидагина эмас, балки иш бажарилган муассаса сайтида ҳам кенг тарғиб қилиш ўринли кўринади. Бунда асосий натижаларнинг аннотация шаклини фақат ўзбек ва рус тилларида эмас, балки инглиз, немис, француз, хитой, араб, форс, шунингдек, манба ва тадқиқот талаб этадиган бошқа тилларда ҳам эълон қилиниши бу борада сезиларли ижобий натижаларга олиб келиши мумкин.

Қарорда “араб ёзувидаги турли мавзуларга оид ёзма ёдгорликлар ва эпиграфика намуналарини тадқиқ қилиш, уларни асл ҳолида ҳамда ўзбек ва хорижий тилларда илмий изоҳлар, таржималар билан нашр этиш, илмий муомалага киритиш” вазифаси алоҳида бандда кўрсатиб ўтилган.

Ҳар бир ўқув ва илмий муассасалар қошида электрон журнал ва тўпламлар миқдорини кўпайтириш ҳам бу борадаги муаммоларнинг тезроқ ечилишига ёрдам беришига шубҳа йўқ.

Шунга, кўра, уларни ўрганишнинг замонавий шакл ва усулларига тезроқ ўтиш мақсадга мувофиқ бўлади. Назаримизда, юқорида кўрсатиб ўтилган қарордаги энг муҳим йўналишлардан бири “тарихий-маданий меросимиз намуналарини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг жаҳон илм-фани ва цивилизацияси ривожига қўнган беқиёс ҳиссасини тарғиб этиш, шу асосда юртдошларимиз, аввало, ёш авлодимизни халқимизнинг буюк маънавий меросига ҳурмат, она юртимизга меҳр ва садоқат руҳида тарбиялашга қаратилган ишларнинг натижадорлигини тубдан ошириш” билан алоқадор.

Биргина Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди жаҳон илм-фанига, хусусан, адабиётшунолик ва тилшунослик илмига, жаҳон адабиёти ривожига қўнган беқиёс ҳиссасини кўрсатиб бериш жаҳоний миқёсларга кўтарилиши керак. Бунинг учун эса уларнинг ижодий мероси жаҳон халқининг қўлига етиб бориши лозим. Кейинги пайтларда Туркия ҳамда Афғонистон олимла-

рининг бу борадаги сай-ҳарактларини олқишлаш лозим. Афсуски, бу силсилани давом эттиришда ҳали жуда катта оқсоқликлар сезилиб қолмоқда. Энг ачинарли жиҳатларидан бири шундаки, мутафаккир адаб ижодининг асосий қисми нисбатан кўпроқ таржима қилинган рус тилида ҳам тўла-тўқис амалга оширилган эмас. Мутахассислар, таниқли шарқшунос олима Ия Васильевна Стеблеванинг заҳматли меҳнати туфайли юзага келган “Семантика газелей Бабура” номли монография туфайли Бобур лирикасига шайдоларнинг кўпайганини қайд этишади. Маълум бўлишича, ўзбек мумтоз адабиёти намуналари орасида инглиз тилига қилинган таржималар Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари, хусусан, “Бобурнома” туфайлигина салмоқ касб этиб турибди, холос.

Бундай ҳолатар жаҳон навоийшуносларининг эътиборини айна мана шу муаммоларнинг бартараф этилишига жалб этиш зарурлигини кўрсатиб турибди. Демак, биз бу борадаги излаш ва тадқиқотларга куч беришимиз зарур.

Тўғри, Алишер Навоий лирикасини, хусусан, унинг ғазалларини “ўқиб ва уқиб ўтмак” анчайин машаққатли юмуш. Бу юмушни ҳамма ҳам ўз зимасига ола билмаслиги ҳақиқат. Бунинг учун жуда катта маърифий, илмий-назарий тайёргарлик талаб этилади. Аммо уни уддалайдиган мутахассисларимиз ҳам оз эмас. Ҳамма гап бу вазифани бажариш учун сафарбарликда қолмоқда, холос.

Юксак маърифий аҳамиятга молик бўлган асарларни таҳлил қилишдаги академизм, тилнинг ҳаддан ташқари оғир ва мужмаллиги, услубдаги оғирлик ҳам китобхонлар эътиборининг сусайишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам бадий асарларни, хусусан, мумтоз адабиёт намуналарини таҳлил қилишдаги табиий ва самимий жиддият, сўз қўлланда енгил ҳамда қулай шакл ва усулларга устуворлик бериш мақсадга мувофиқ кўрилади. Биз учун Азиз Қаюмов, Алибек Рустамов, Нажмиддин Комилов, Абдуқодир Хайитметов, Ёқубжон Исҳоқов, Иброҳим Ҳаққулов сингари кўплаб устозларнинг намуналари етарлича тарбия мактаби вазифасини адо эта олади.

Эндиликда айна фазилат ва хислатлар ёнида ўз тадқиқотларини, олинган асосий натижа ва хулосаларни бир неча тилларда ифодалай олиш имкони ҳам заруриятга айланиб бормоқда. Демак, ёш тадқиқотчиларимизнинг бир неча хорижий тилларни ўрганишлари учун даъват ҳам, рағбат ҳам зарур бўлади.

Алишер Навоий ўзбек адабиётида ғазал жанрини олий даражага кўтарган буюк шоирдир. Унинг тўрт девондан иборат “Хазойин ул-маъоний” деб номланган йирик асарлари тўпламида тўрт девон бўлиб, уларнинг ҳар бирида 650 тадан ғазал мавжуд. Уларнинг умумий сони 2600 тани ташкил этади.

Бу ғазаллар фақат сонига кўра эмас, балки ўзида мужассамлаштирган мазмуни, композицияси, юксак бадиияти билан ҳам бекиёсдир. Уларни мавзу қамровига кўра ишқий, тасаввуфий, табиат тасвирига бағишланган, ҳажвий ва бошқа туркумларга ажратиш мумкин.

Муҳими, уларда XV асрдаги адабий тилнинг барча имкониятларидан ниҳоятда санъаткорона фойдаланилган. Шунинг учун уларда тилимизнинг ўша давридаги ҳолати, кучи, қудрати, латофати, жозибаси тўла мужассамлашган дейиш мумкин. Бугина эмас, улар Алишер Навоийгагина хос бўлган шеърӣ иқтидорнинг, ғазалдагина намоён бўладиган нодир санъаткорликнинг ўзига хос ойинаси ҳамдир.

Бу ғазаллар мазмун-моҳиятини ҳозирги китобхоннинг, ўқувчининг тушуниши осон эмас. Бунинг бир қатор сабаблари мавжуд. Уларнинг айримларини эса олиш мумкин:

1. Бу ғазалларнинг ўша давр адабий тилида ёзилгани. Бу орадаги масофанинг салмоғи 500 йилдан кўпроқ дегани. Ўша давр тилига хос бўлган қўлаб сўзлар бугунги адабий тилимизда истеъмолдан чиқиб кетган.

2. Навоий қўлаган поэтик тил бадиий санъатларга шу қадар бойки, уларнинг барчасини илғаш, англаш ва тушунтириш ҳам бугунга келиб анча мушқиллашиб қолган.

3. Навоий лирикаси рамз – символларга жуда бой. Уларнинг ҳар бирини англаш эса қўшимча қийинчиликларни юзага келтиради.

4. Навоий ғазалларининг катта қисми тасаввуфий ғоя ва мотивлар билан боғлиқ. Улардаги ҳар бир символ эса ўрнига қараб кўплаб маъно нозикликларига эга бўлиши мумкин.

Шунга қарамай кейинги пайтларда ғазалларни ўқиш, англаш ва бошқаларга тушунтириш борасидаги қизиқишлар кенгайиб бормоқда. Ушбу китоб шу йўналишдаги илк қадамлардан биридир. Ғазалларни шарҳлашда кўплаб олимларимиз иштирок этишган. Уларнинг ораларида Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академикларидан тортиб, мутлақо ёш тадқиқотчиларгача бор. Ҳар бир жилда иштирок этувчи муаллифлар алоҳида кўрсатиб ўтилган. Ҳар бир таҳлил – мақола сўнггида эса уларнинг номлари алоҳида кўрсатиб ўтилди.

Алишер Навоий асарларини, хусусан, ғазалларини тушуниш анчайин мушкул вазифалардан бири бўлиб турибди. Агар “Ҳазойин ул-маъоний” таркибидаги тўртта девоннинг ҳар бирида 650 тадан, жами 2600 та ғазалнинг мавжудлигини эътиборда тутсак, бу борадаги ишларнинг нақадар қийин ва машаққатли эканини тасаввур қилиш осонлашади. Тошкент давлат шарқшунослик институти профессори, филология фанлари доктори Б.Тўхлиев раҳбарлигидаги бир гуруҳ олимлар мана шундай улуғвор ишга астойдил бел боғлашган. Ҳозиргача бу борада “Навоийни ўрганамиз”, “Навоий ғазаллари. Насрий баён, изоҳ ва шарҳлар”, “Навоий ғазаллари. Насрий баён, изоҳ ва шарҳлар”, “Навоий ғазаллари. Насрий баён, изоҳ ва шарҳлар” сингари бир неча китоблар чоп этилди. Мазкур китоб мана шу силсиланинг давоми сифатида юзага келган.

Навоий асарларини шарҳлашда ҳозиргача академиклар, А.П.Қаюмов, А.Рустамов, профессорлар Н.Маллаев А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, С.Ғаниева, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Б.Тўхлиев, Н.Жумаев, Д.Салоҳий, филология фанлари номзодлари, доцентлар В.Раҳмонов, Ё.Исҳоқов, К.Муллаҳўжаева, Д.Юсупова, З.Мамадалиева, адиблар Э.Воҳидов, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Матназар Абдулҳаким, Мирзабек Кенжа, ва бошқалар баракали меҳнат қилишган.

Китобнинг яратилишида бир қатор ўзига хосликлар мавжуд. Хусусан:

1. Дастлаб ғазал матни берилади, сўнг унинг вазни кўрсатилади, тегишли луғатлар илова қилинади.

2. Ҳар бир байтнинг насрий баёни келтирилади.

3. Шундан сўнг сўз, мисра, байтларнинг маърифий ва ирфоний маънолари изчил шарҳланади.

Шарҳларда Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазалидаги ўзига хосиклар, айниқса, уларнинг мавзуси, маъно қамрови, сўзларнинг ўз ва кўчма маънолари, адибнинг ифода тарзи ва поэтик маҳоратига алоҳида урғу берилади. Бунда қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилади:

1. Қуръон оятлари ва уларга қилинган ишоралар: “Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор ул-худо”, тубо, дуо, айн ул-яқин ва бошқалар.

2. Алоҳида сўз ва иборалар: “оби ҳаёт”, “Хизр чашмаси”, “Оинаи Искандарий” ва бошқалар.

3. Шахс номлари:

3.1. Қуръонда қайд этилган пайғамбарларнинг номлари: Одам, Исо, Мусо, Нух, Сулаймон, Хизр, Юсуф, Яъқуб, Ҳорут ва б.

3.2. Тарихий ва афсонавий шахслар номи: Айюб, Баҳром, Жамшид, Искандар, Намруд, Султон Ҳусайн, Яъжуж...

3.3. Айрим асар қаҳрамонлари: Вомиқ, Лайли, Мажнун, Фарход,

3.4. Географик номлар: Адан, Ажам, Араб, Дажла, Жом, Исфаҳон, Канъон, Кашмир, Мусалло, Табриз, Хитой, Хўтан, Ҳири...

3.5. Илми нужумга оид атамалар: ахтар, даври қамар, Зухал, Зухра, Муштарий, Сурайё,

4. Этник номлар: араб, арман, барлос, лўли, тотор, турк, туркман, ўзбек,

5. Куйларнинг номи ва мусиқий атамалар: Ҳижоз, Наво,

6. Тасаввуфий тушунчаларни ифодаловчи сўзлар: вайрона, жом, жоми Жам, зарра, зулф, кўз, май, майхона, мурид, муршид, ой, ох, пир, ринд, соқий, соғар, харобот, хол, чашми фаттон, қуёш,

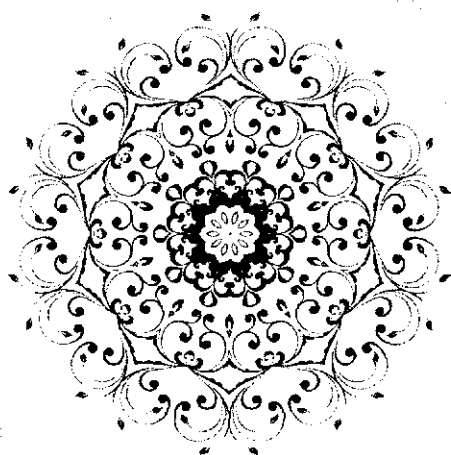
7. Айрим шеърий санъатларни тушуниш учун изоҳлар. Бунга нисбатан мураккаброқ истиора, ташбеҳ, талмех, лаффу

нашр, таърих ва китобат санъати ва б. билан боғлиқ тушунтиришлар киради.

8. Ўрни-ўрни билан Навоий ғазалларидаги айрим байт, мисра ёки тушунчалар изоҳида адибнинг ўз ижодига мурожаат қилинган бўлса, айрим ҳолларда бу вазифани бошқа ижодкорларнинг асарлари ёки адабиёт, жумладан, тасаввуф адабиёти тарихидаги бошқа факт ва ҳодисаларга мурожаатлар адо этган.

Буларнинг барчаси ҳазрат Алишер Навоий ғазаллари матни остида яшириниб турган гўзал ва бетакрор “маъни аруслари”нинг янгидан юз очишига кенг имконлар яратади. Улар бугунги замондошларимиз, айниқса, ёш авлоднинг мутафаккир адиб ижодий хазинасидаги нодир дурдоналарни яқиндан, бевосита мушоҳада қилишлари учун ўзига хос ижтимоий-маънавий муҳитни ҳосил қилади.

Боқижон ТЎХЛИЕВ

“Ғаройиб ус-сизар”

“Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо...”

Ашрақат мин каси шамсил-каъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чикди садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид – ани ичган гадо.

Жому май гар бўйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй мугбача,
Жоми май тутсанг мени девонадан қил ибтидо.

Токи ул майдин кўнгул жомида бўлғач жилвагар
Чехраи мақсуди маҳв ўлғой ҳамул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.

Ташналаб ўлма, Навоий, чун, азал соқийсидин
“Ишрабу, ё айюҳал-атшон” келур ҳар дам нидо.

–V– – –V– – –V– –V–
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо – Куёш ко-
сасининг аксидан ҳидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилувчи)
нурлари порлаб чиқди.

Ёр – дўст, севгили. Аммо бу ўринда Худованд маъносида кел-
тирилган.

Акс – илоҳий нурнинг тажаллийси, жилоланиб, порлаб кўри-
ниши.

Май – ичимлик. Орифона маънода илоҳий тажаллийдан
сархушлик, муҳаббат завқининг тўлиб-тошиши.

Жом – май ичиладиган идиш, коса. Бу ерда: 1) ориф инсон қал-
би; 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлиқ маънолари-
да келган.

Ғайр – Аллоҳдан бошқа нарсалар, яъни дунё. Ғайр нақши –
дунё ташвишлари.

Соқий – 1) яқин дўст; 2) маъшуқа; 3) пири комил; 4) парварди-
гор. Бу байтда пири комил маъносида келтирилган.

Майи ваҳдат – бирлик, ягоналик майи. Орифона маънода
Худо дийдорига ошиқ инсоннинг қалбида илоҳий нур порлаб, руҳи
Мутлақ руҳ билан қўшилиши ва шу туфайли олий маънавий лаззат
топиши. Айни пайтда илоҳийлик ва моддийликнинг бирлашуви,
жамулжам бўлишини ҳам англатади.

Масалик – каби, ўхшаган, бамисоли

Ғамзудо – ғамни, дунё ташвишини кетказадиган

Зарф – идиш

Синган софол – сопол коса парчаси, кўчма маънода синиқ
кўнгил, ҳоксорлик

Гетинамо – оламни кўрсатувчи

Жамшид – қадимги Эрон подшоларидан

Нисор – бағишлаш, тухфа қилиш

Дайр – зардуштийлар ибодатхонаси, бутхона, насроний роҳиблар йиғиладиган жой, шунингдек, дунё маъносида ишлатилади. Тасаввуфда ориф инсонлар мажлиси, пири комил ҳузури. Чунончи, дайр пири шу маънодадир.

Мутбача – зардуштий оташпарастлар ибодатхонаси (дайр)нинг хизматкори. Тасаввуфий маънода пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридларга етказувчи киши

Девона – илоҳий жазба теккан ошиқ инсон

Ибтидо – бошлаш, аввал, бошланадиган жой

Чехрайи мақсуд – мақсад юзи. Аллоҳ нурининг лорлаб намонён бўлиши, илоҳий ҳақиқатнинг аёнлашуви

Маҳв бўлмоқ – йўқолиш, кўринмай қолиш, эриб, қоришиб кетиш

Маодо – Аллоҳдан ўзга нарсалар, яъни моддий дунё

Ваҳдат – бирлашиш

Лафз – сўз, ибора

Нафй – танкид, инкор

Майхона – комил инсон мажлиси, орифлар суҳбат қиладиган жой

Зоҳид – умрини тақво ва тоат билан ўтказадиган парҳезкор одам

Азал соқийси – Аллоҳ таоло

“Ишрабу ё айюҳал-атшон” – ичингиз, эй ташналар (Қуръон, Бақара сураси, 60-оят).

Нидо – овоз, садо

Насрий баён

Эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллийсида кўр, деб оламдан садо чиқди.

Эй соқий, агар Худодан ўзга ташвишлар, моддий дунё ғаму андуҳи кўнгил ойнасини кир қилган бўлса, бу кир – зангни фақат илоҳий тажаллий нури, шу нур завқи билан ювиш мумкин.

Бу нур, бу май шундай ажойибки, унга бир синган сопол коса бўлаги – фақир киши кўнгли ҳам идиш бўлиши мумкин, ўшанда жом – бутун оламни кўрсатадиган бўлади ва бу жомдан май ичган, яъни тажаллий нуридан баҳра топган одам, гадо бўлса-да, ўзини подшодай ҳис этади.

Агар жом билан май шунақа бўлса, бу жом учун юз жаҳонни бағишласа, бу май учун минг жонни фидо қилса арзийди.

Эй пир сўзини келтирувчи, пир мажлисида ҳушёрлар ҳушини йўқотиб, беҳуду расво бўлиш учун йиғилган экан, агар пир муждаси, сўзини етказмоқчи бўлсанг, буни мен девонадин бошлагин.

Шунда бу илоҳий нур – майдан кўнгил жоми ёришиб кетиб, чехрайи мақсуд – Аллоҳ жамоли намоён бўлади ва ўша заҳоти Аллоҳдин бошқа нарсалар йўқолади.

Шундай ҳолатда май билан жом, яъни илоҳий тажаллий билан дунё ёки кўнгил орасида бир яқинлик, бирланиш юз берадики, “жом” ва “май” сўзларини талаффуз қилган одам ҳар иккисини бир ном (сўз) билан ифодалаши мумкин.

Эй зоҳид, сен ўйлаётган жому майни айтаётганим йўқ, чунки бу сен назарда тутган жому май эмас, билмасдан дарвешларни маломат қилма.

Эй Навоий, азалий зот – Парвардигори олам тажаллийси нуридан бебаҳра бўлма, чунки Унинг ўзи ўз каломида “Ичинг, эй ташналар!” деб қўйибди.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат “Ҳазойин ул-маоний” (“Маънолар хазинаси”) номли лирик шеърлар тўплами ушбу ғазал билан бошланади. Анъанага мувофиқ ғазал матлаи (биринчи байти)нинг биринчи мисраси араб тилида битилган. Худди шу арабча жумла мазмуни кейинги байтларда давом эттирилади ва шоир назарда тутган маънолар бирин-кетин равшанлашиб, турли ташбеҳ-гимсоллар, истилоҳлар билан ўқувчига етказилади.

Бугина эмас, ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий хусусиятга эга. Яъни унда улут шоир дунёқарашининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган. Шу маънода мазкур ғазал маъноларини

тўғри тушунган одам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга калит топади ва шоир идеаллари оламига кириб боради.

Ғазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва буни англаган инсон завқу шавқи, қалб сурури ифодаланган. Ҳудудсиз бу олам Яккаю ягона Аллоҳнинг тажаллий нури билан барҳаёт, мунаввар ва жозибали. Шукур, шу қудрат барча жисмларни бир-бири билан вобаста этади, улғу мунтазамликда сақлайди, барқарор ва пойдор этади. Ушбу нурнинг Қуёш кўринишида беқиёс неъмат бўлиб, ҳар сахар порлаши, барча жонзотлар, жумладан, Инсон қалбини шодликка лиммо-лим этиши аён ҳақиқат. Аммо Қуёш ҳам бир тимсол, бир ташбеҳ, холос. Илоҳий ҳақиқат, тажаллий бундан-да улкан, у жами борлиқни, жумладан, қуёшни ҳам қамраб олади. Бу Ҳақиқат ва бейнтиҳо Қудратни ориф инсон, пири комил англаб этади. Буни англаган ориф, вали зотлар ҳам қалблари порлаб, шу маърифат нурини бошқа талабгорларга етказадилар. Ёр акси билан ошно этадилар.

Диққат қилсангиз, ғазалда жом ва май истилоҳлари бошидан охиригача бир-бири билан боғлиқ, аммо хилма-хил талқинларда давом этган. Жом моддий дунё, май эса Ёрнинг тажаллийсини акс эттирувчи ва унга боғланган кўнгил ишқи туғенини англатувчи тимсоллар экан, бунда уч маъно бир-бири билан боғлиқ ҳолда зухур этади: 1) илоҳий нур жилоси; 2) дунё; 3) инсон қалби.

Инсон агар фақат дунё ташвишлари (занги) билан боғланса, у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Холбуки, инсоннинг олий мақсади – ўз аслиятини идрок этиш ва унга қайтишдир. Шу боис у кўнгил кирларини ювиб, уни Аллоҳ нури акс этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли акс этган мазҳар ва жом эканини англаб этади. Шунда инсон ўзини қудратли, мукаммал ҳис этади ва фақир, хоксор бўлса ҳам бу муҳаббат оташида пишиб, подшо Жамшиддан кучлироқ сезади. Бунда куйидаги ривоятга ишора ҳам бор: дейдиларки, шоҳ Жамшид майни ихтиро қилгандан кейин, донишмандлар кўмагида шундай бир жом ясатган эканки, агар унга май тўлдирсалар, бутун олам ва унинг воқеа-ҳодисалари акс этаркан. Жамшид, бутун оламни шу жомда кўриб турар экан (Искандар ясаттирган кўзгу ҳам шундай хусусиятга эга бўлган, дейишади).

Алишер Навоий шу ривоятларга ишора қилиб, биринчидан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир, чунки у Ишқ, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган ғояни ифодаласа, иккинчидан, дарвешнинг синиқ кўнгли (“сингон сафол”) Жамшид каби шоҳлар қадахидан ҳам эътиборлироқ, қимматлироқ бўлиб, айна шу “синиқ кўнгиллар” Илоҳ нурини акс эттириб, дунёни кўрсата олади, деган фикрни билдиради.

Ушбу “синиқ кўнгиллар” садоқати, муҳаббати уларни пири комилларга яқинлаштиради ва улар тажаллийёт майини биринчи бўлиб ичадилар. Ҳол мартабасига кўтариладилар ва бундай вақтда улар учун жом ва май, яъни дунё ва илоҳ қўшилиб кетади. Парвардигор қудрати, жамолини бугун моҳияти билан ҳис этиб, сархуш бўлишади.

Навоий бу ўринда Илоҳий тажаллий билан моддий олам инсонда бирлашган деган ваҳдат ул-вужуд таълимоти ғоясини олға суради: май билан жом орасида шундай бир ягоналик ҳосил бўладики, қайси дунё, қайси илоҳ эканлигини ажратиш мумкин бўлмай қолади.

Шундан кейин шоир дарвешлар тилга оладиган “май”, “майхона” сўзларини тушунмай, уларни мазаммат этадиган зоҳирбин, маънолар сиридан беҳабар зоҳидни танқид қилади ва Куръон оятига ишора этади. Бу оятда Мусо пайғамбар ўз қавмини Мисрдан олиб чиқиб кетаётганда, қавм Мусога чанқоқликдан нолиб мурожаат қиладилар. Шунда Мусога “Ҳассангизни қояга уринг” деган ваҳий келади. Парвардигорнинг бу муждасини эшитган Мусо ҳасасини қояга урганда, булоқ пайдо бўлиб, шарқираб сув оқади...

Яъни, Аллоҳ қудратининг чек-чегараси йўқ, олам Унинг нури билан тўлиқ экан, буни англаш, бунга етишиш ва моддий ҳаёт билан маънавий ҳаётни файзли, мазмунли қилишга интилиш лозим, деган ғоя Навоий ғазалининг маъзини ташкил этади. Шоир айна шу фикрни қатор асарларида ифодалаб, ҳаёт ва инсонийлик маъноларини руҳий юксалиш билан боғлаб талқин этади. Кейинги ғазаллар шарҳи бунга мисол бўлади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

—❧❧❧❧❧❧❧❧❧❧—

“Зихи хуснунг зухуридин тушуб ҳар кимга бир савдо...”

—❧❧❧❧❧❧❧❧❧❧—

Зихи хуснунг зухуридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била кавнайи бозорида юз ғаво.

Сени топмоқ бaсe мушкилдурур, топмаслиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале пинҳонлиғинг пайдо.

Чаман оташғаҳига оташин гулдин чу ўт солдинг,
Самандардек ул ўтдин кулга ботти булбули шайдо.

Не ишга бўлди беором кўзгу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўргузмади Лайло.

Қуёшга гаҳ қизармоқ, гаҳ сарғармоқ эрур андин,
Ки сунъунг боғида бор ул сифат юз минг гули раъно.

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул очмади Ўзро.

Каломингчи агар Ширин лабида қилмадинг музмар,
Недин, бас, лаъл ўлур Фарҳоднинг қон ёшидин хоро.

Жамолинг партавидин шам ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўт ичра ўзин солур Халилосо?

Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо.

Қаноатнинг далилин инзуво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуки қониъ ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё.

V --- V --- V --- V ---

мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
хазажи мусаммани солим

Лугат

Зиҳи – офарин, қойил, ажойиб

Зухур – кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошкор бўлмоқ

Савдо – ҳойу ҳавас, девоналик, ташвиш, орзулар, хаёллар, ури-
ниш-интилишлар

Кавнайн – икки дунё

Бозор – кўчма маънода: ташвиш-талашишлар, муомала-муно-
сабат, дунёвий ҳаёт

Пинҳон – яширин, кўринмас

Пайдо – равшан, очиқ, кўринадиган

Оташгоҳ – олов қўраси, ўчоқ, оловли жой. “Чаман оташгоҳи” –
гулзор, очилган қизил гуллар

Самандар – афсонага кўра оловда туғилиб, олов ичида яшай-
диган жонивор

Шайдо – ошиқ, ошуфта, масту девона

Сунъ – санъаткорлик, яратиш, ижод қилиш

Узор – юз, чехра

Музмар – яширин, беркитилган, нарсанинг замирида яширин-
ганлик

Хоро – қаттиқ, тарашланмаган тош

Партав – нур, шуъла, чақин, сафо

Гулситон – гулистон

Халилосо – Халил каби. Халил – Иброҳим пайғамбарнинг ла-
қаби, Худонинг дўсти дегани. Куръонда келтирилишича, у подшо
Намруд томонидан гулханга ташланган, аммо ёнмаган

Малоҳат – мулоимлик, жозибадорлик, дилкашлик

Сарвқад – тик ва гўзал қомат

Инзиво – узлат, гўшанишинлик, одамлардан ўзини четга олиш

Қонеъ – қаноатли одам

Анқо – афсонавий қуш, топилмас, кўринмас қуш, Симура.

Алиф – араб ёзувининг биринчи ҳарфи. Тикка бўлган учун гўзал қоматлар унга ўхшатишган

Насрий баён

Эй Тангрим, ажойибки, Сенинг ҳуснингнинг намоён бўлиши – порлашидан ҳар кимда бир талпиниш ҳосил бўлибди. Бу ташвиш, орзу-ҳаваслардан икки дунёда юз хил ғавғолар юз берибди.

Сени топмоқ жуда қийин, балки топмаслик осонроқ, чунки кўринишининг яширин, аммо яширинганинг кўринишингдир.

Гулзорлар, боғларга оловранг гуллардан ўт-аланга солдинг, ошиқи шайдо булбул бу гулзор – оловга ўзини самандардек отиб, кулга айланди.

Агар Лайлининг юзи кўзгусида аксинг кўринмаса эди, Мажнун бунча беором бўлмаган бўларди.

Куёшнинг баъзан қизариши (шафак), тоҳида сарғайиши (кундузи) Сандандир, зеро, санъатинг боғида юз минг раъно гуллар сифати мавжуд.

Узро юзининг гули яшнаб очилмаганда Вомиқ булбул каби бунчалик ишқ ўтида ёниб куйламаган бўларди.

Сўзингни Ширин лабида яширмаганингда, Фарҳоднинг қонли ёшидан қаттиқ тош лаълга айланармиди?

Сенинг жамолинг порлашидан агар шамнинг шуъласи гулистондай бўлиб кўринмаганида, парвона Иброҳим пайғамбардай ўзини оловга ташлармиди?

Сарвқомат гўзал инсонлар қоматини дилкаш, жозибали қилиб яратдинг, яъни гўё ул алифни чиройли қилиб безатдинг.

Қаноатнинг далилини узлат деб белгиладинг, яна шуки “қонеъ” сўзидан “Анқо” сўзини келтириб чиқардинг.

Навоий қайси тил билан Сени мақтасин, ахир тикан жаннат гулининг васфин қилишда соқовдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ғазал девондаги биринчи ғазалнинг бевосита мантикий давомидир. Биринчи ғазалда ифодаланган моддийлик ва илоҳийликнинг бирлиги (ваҳдати) ҳақидаги фикр иккинчи ғазалда айтиш мумкинки, мисоллар билан тушунтирилган. Яъни Аллоҳ тажаллийси борлиқни қамраб олгани, ҳаракатга келтириб туриши, жумладан, инсон зоти, уни ўраб олган муҳит, ҳаётнинг балқиб, яшнаб туриши, товланишлар, интилиш ва талпинишлар, яратиш ва бузилишлар, муҳаббатнинг узилмас торлари-ю азоб нағидаси – ҳаммаси шу тажаллийёт зухуридан эканлиги тасвирланади. Аммо бунӣ ҳамма ҳам идрок этмайди, ваҳдат ул-вужуднинг бу сирини англаган одам, ҳаёт маъноси, инсонийлик маъносини чуқурроқ англаб етади, – дейди шоир.

Аллоҳ зотини ҳеч ким кўра олган эмас, лекин унинг сифатлари, нури бутун борликда мавжуд. Шу боиским, булбул гулга талпинади, гулзор ҳусну жамоли уни мафтун этади, у ўт ичида пайдо бўлган самандардай, ўзини гулзор олови ичига отади. Худди шу каби парвона ҳам айнаи шу илоҳий қудрат туфайли шам шуъласига талпинади ва оловга қўшилиб ёнади. Шу қудрат, шу куч Вомиқни Узрога, Мажнунни Лайлига, Фарҳодни Ширинга ошиқ қилиб қўйган. Чунки Узро, Лайли, Ширин жамоли – ҳар бири бир мазҳар. Яъни тажаллийёт нури акс этган нуқта, марказ. Вомиқ, Мажнун, Фарҳод бу нуқталарда Илоҳнинг нурини кўриб, унга беҳуд ва беқарор бўлиб талпинадилар, шу мазҳарга етишиш билан Аллоҳнинг ўзига ошиқликларини исботлайдилар, яъни сифатдан Зотга қараб борадилар. Лекин бунга покланиш ва қаноат йўли олиб боради, дейди Навоий. Зеро, қаноатнинг далили парҳез, сабру тоқатдир. Бунда сўз ўйини ҳам бор, яъни араб ёзувида “қаноат”, “қонёъ”, “анқо” сўзларининг ўзаги бир.

Бундан ташқари “қонёъ” – тўйинган, рози деган маъноларни англатса, “Анқо” – ҳеч қачон кўзга кўринмайдиган, аммо бор бўлган афсонавий қуш номи. Ана шундай рамзларни яратган ҳам Худонинг ўзи, – дейди Навоий.

Нажмиддин КОМИЛОВ

— — — — —
— — — — —
“Эй сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо...”
— — — — —

Эй сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуктаси туғро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикрингга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки бор, ҳамдинга гӯё.

Машшотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло.

Кун шакли юзунг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид,
Ким меҳр ўтин оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гӯёки куяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Муҳтож Сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш,
Парварда Сенинг неъматинга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шам ўтида парвона Сенинг ҳуснунгга шайдо.

Ушшоқ аро, ё Рабки, Навойиға мақоме,
Бергилки, Сенинг ҳамдинга бўлсун тили гӯё.

— — V V—V V—V V — —

мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун
ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Љугат

Сафҳа – саҳифа

Рухсор – юз

Азал – бошланиши йўқ замон, азалий, ибтидосиз қадимийлик

Дебocha – кириш, муқаддима, бошланиш

Абад – чексизлик, чексиз давомийлик, тутанмас замон

Ушшоқ – ошиқлар

Заррот – зарралар

Зикр – номини тилга олиш, эслаш, зокир – Аллоҳ исмини тилга олиб юргувчи одам

Амтор – ёмғир томчилари, ёғин

Ҳамд – мақтов

Машшота – пардозчи, юзни, сочни безайдиган одам

Мужалло – сайқал берилган, жилоланган

Мушаккал – шаклга кирган, шаклланган

Турра – зулф, соч

Мутарро – тароватли, тоза

Субҳ – тонг

Мушаъбид – найрангбоз

Ифшо – фош қилмоқ, ошкора этмоқ

Ҳирқат – алаҳга, ҳарорат, иссиқлик

Анжум – юлдузлар

Обилалар – қавариклар, пуфакчалар

Гирд – атроф, айлана

Парварда – тарбияланган, парвариш қилинган

Асрор – сирлар

Туғро – подшоҳ фармонининг ифода белгиси, шоҳона унвон

Насрий баён

Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, хуснинг китоби аввалида абадийлик муҳри – унвони мавжуд.

Борлиқдаги жами зарралар исмларининг зикр этади, ёмғирнинг ҳар қатраси ҳамдининг айтиди.

Сенинг қудрату санъатинг безакчиси бир нафасда қундузнинг кўзгусини тун кули билан тозалаб жило берди (бунда занглаган кўзгуни кул билан тозалаш назарда тутилмоқда).

Куёшнинг шакли Сенга сажда қилиш ҳолатидан ҳосил бўлган. Туннинг сочи қаҳринг шамолидан тозаланди.

Санъатинг тонгни шундай ҳийлагар қилибдирки, у куёш тафтини ҳар дамда оғзидан намоён қилиб туради.

Ул олов ҳароратидан гўё оғзи куйгандай атрофида юлдузлардан сув пуфакчалари – қавариқлар пайдо бўлади.

Сенинг ҳузурингга подшо ҳам, гадо ҳам муҳтож бўлиб, интилади. Нодон ҳам, доно ҳам Сенинг неъматинг билан парвариш топади.

Гул юзига шайдо булбул Сенинг сирингни сўзлайди, парвона ҳам шам шуъласига Сени деб талпинади.

Ё Раббим, Навоийга шундай мақом бергилки, Сенинг мақтовингга тили гўё бўлсин.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ҳам Навоийнинг ҳамд ғазалларидан. Бироқ ҳамд ғазаллар ичида муножот оҳангига йўғрилган ва Қуръон оятлари мазмуни ўзига хос тамсил ва ташбеҳларда бўртиб ифодаланганлари ҳам бор. Келтирилган ғазал шундай хусусиятга эга. Чунончи, матлада Аллоҳ таолонинг замон ва макондан ташқари, балки замон ва маконни қамраб олувчи, уни яратувчи азалий ва абадий Зотлиги, бу Зотнинг ҳусну жамоли, қудрати ва яратувчилиги (сонъ – сунъ эгаси экани) таъкидланади. Шундан кейин бутун олам Аллоҳга зикр айтиши, шукроналар қилиши, кеча ва кундуз, тонг ва шом, оламу одам унга тобелиги тараннум этилади.

Улуғ шоир Худо қудратини тоза, қалбга таъсир этадиган ташбеҳ – тамсиллар воситасида таъриф этади. Чунончи, машшота (юзни пардозловчи) санъаткорлиги кундуз кўзгусини кеча кули билан тозалаб, жилолантирди, дейиш билан кеча (тун)ни кундузсиз, кунни тунсиз тасаввур қилиш қийин, зеро, Парвардигор ўзаро зидликни бир-бирига боғлиқ қилиб яратган. Бу – илоҳий ҳикмат: тунсиз кун, кундузсиз тун чиройли эмас ва бутун бўлмайди. Кундуз (куёш)

нинг мунаввар шаклини Худонинг меҳрига, тунни Унинг қаҳрига ўхшатганда ҳам, шу ҳикмат назарда тутилган.

Тонгда икки хил хислат бор: биринчидан, у қуёшнинг чиқиши, кундузнинг бошланишидан дарак берса, иккинчидан, тонг алдамчи ҳамдир, яъни баъзан кун ёришгандай бўлиб туюлса-да, аслида ҳали тун тугамаган бўлади. Буни “ёлғон тонг” ҳам деганлар: “субҳи козиб”, “субҳи содиқ” (ёлғон тонг, чин тонг). Навоий шунга ишора қилиб тонгни найрангбоз деб айтади ва тонгни ҳар лаҳзада оғзидан олов чиқариб, одамларни алдайдиган ва айни пайтда ҳайратлантирадиган масхарабозга ўхшатади. Яъни тонг ҳар лаҳзада Қуёш чиқишидан нишона бериб туради, демоқчи. Аммо ташбеҳ бағоят гўзал ва тоза.

Навбатдаги байтда ушбу ташбеҳ яна давом эттирилган: тонгнинг отишидан олдин юлдузлар осмонда ёрқинроқ кўринади, бу гўё ўт ҳароратидан масхарабознинг оғзи қуйиб, лаблари гардишида қабариклар пайдо бўлган кабидир. Кейинги уч байтда Тангри таолонинг ризқ берувчилиқ, одиллиқ сифатлари таърифланади ва бутун мавжудот Ундан баҳра олиб, Унга интилиши айтилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Эй, сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо...”

Эй, сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки, бор, ҳамдинга гўё.

Машшотайи сунъунгдурур улким, нафас ичра
Кун кўзгусин ақшом кулидин қилди мужалло.

Кун шакли юзинг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид,
Ким меҳр ўтин оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Гўёки куяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Муҳтож сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш,
Парварда сенинг неъматинга жоҳилу доно.

Гул юзида булбул сенинг асроринга нотик,
Шамъ ўтида парвона сенинг ҳуснунгга лайдо.

Ушшоқ аро, ё рабки, Навоийға мақоме
Бергилки, сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.

-- V V--V V--V V --

мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун
ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

Луғат

Сафҳа – саҳифа

Рухсор – юз, чеҳра

Азал – бошланиши йўқ замон, ибтидосиз қадимийлик

Дебоча – муқаддима, кириш, ибтидо

Абад – чексизлик, ниҳоясиз давомийлик, туганмас замон.

Тугро – подшоҳ фармонининг ифода белгиси, шоҳона унвон

Ушшоқ – ошиқлар

Заррот – зарралар

Зикр – номини тилга олиш, эслаш

Зокир – Аллоҳ исмини зикр этиб юрувчи

Амтор – ёмғир томчилари, ёгин

Ҳамд – Аллоҳни алқаш, мақтов

Машшота – пардозчи, одамнинг қиёфасини безатувчи

Мужалло – жилоланган, сайқал берилган
Мушаккал – шаклга кирган, шаклланган
Турра – бурама соч
Мутарро – бурама, тароватли
Субҳ – тонг
Мушаъбид – найрангбоз, кўзбўямачи
Ифшо – фош бўлмоқ, ошкор этмоқ
Хирқат – аланга, ҳарорат, иссиқлик
Анжум – юлдузлар
Обила – қабарик, пуфакча
Гирд – атроф, айлана
Хусрав – бу ерда шоҳу султон маъносида келган
Парварда – тарбияланган, парвариш қилинган
Асрор – сирлар

Насрий баён

Сенинг юзинг саҳифасида азалийлик хати битилган, ҳуснинг китоби муқаддимасида абадийлик муҳри – унвони мавжуд.

Борлиқнинг ҳар бир зарраси сенинг гўзал исмларингни зикр этади, ёмғирнинг ҳар бир томчиси сенга ҳамдинг айтади.

Сенинг яратувчанлик ва қудратинг безакчи бўлиб, бир нафасда кундузнинг кўзгусини тун кули билан сайқал бериб жилолантирди.

Қуёш ҳар куни сенга сажда қилиш учун ботади. Туннинг сочи сенинг қаҳринг шамолидан тароватли бўлди.

Сенинг яратувчилик санъатинг тонгни шундай кўзбўямачи найрангбозга айлантирганки, у Қуёш тафтини ҳар дамда оғзидан ошкор этиб туради.

Субҳнинг ўша олов ҳароратидан гўё оғзи куйгандек, атрофида юлдузлардан сув пуфакчалари – қабариклар пайдо бўлади.

Сенинг олий даргоҳингга шоҳ-у гадо муҳтож. Нодон ҳам, доно ҳам сенинг неъматинг билан ризқланади.

Булбул гул юзида сенинг сирларингни кўриб, нола чекади, парвона ҳам шамъ шуъласида Сенинг ҳуснингни кўриб талпинади.

Ё Раб, ошиқларинг сафидаги Навоийга шундай бир мақом бергинки, булбулдай бийрон тил билан сенга ҳамду санолар айтсин.

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Ҳамд мавзусидаги навбатдаги ғазал Аллоҳнинг азалий ва абад-лигини васф этувчи сатрлар билан бошланган. Биламизки, азалий-лик – ибтидоси йўқ чексиз замонни, абадийлик – интиҳоси йўқ мангуликни билдиради ҳамда ёлғиз Аллоҳга хос бўлган сифатлар ҳисобланади. Дунёдаги жамийки воқеа, ҳодиса, нарса ва ашёлар-нинг ибтидо ва интиҳоси бор. Фақат Аллоҳнинг “сафҳайи рухсори” – Аллоҳнинг Зоти ҳамда “дебочайи ҳусни” – Аллоҳнинг сифатлари азалийлик ва абадийлик хоссалари билан музайян:

Эй сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо,
Дебочайи ҳуснунгда абад нуқтаси туғро.

Аллоҳнинг қудрати билан яратилган жамийки борлиқ унинг Биру Борлигини зикр этиб, ўз тилида ҳамдини бажо келтиради.

“Ҳаж” сурасининг 18-оятида қайд этилган:

“(Эй Мухаммад), осмонлардаги ва Ердаги бор жонзот, қуёш, ой, юлдузлар, тоғлар, дарахтлар ва (барча) жониворлар ҳамда кўп инсонлар (ёлғиз) Аллоҳга сажда қилишини кўрмадингизми?”

“Ал-Исро” сурасининг 44-ояти ҳам шу мазмунда:

“Етти осмон, Ер ва ундаги бор жонзот Унга тасбиҳ айтур. Мавжуд бўлган барча нарса ҳамд билан Унга тасбеҳ айтур. Лекин сиз уларнинг тасбеҳларини англамайсизлар...”

Бу ҳолни, яъни бутун Борлиқ ўзининг Парвардигорига сажда-да, ҳамиша унинг ҳамди ва тасбиҳи билан банд эканини мунпоҳада этиш учун қалб кўзи очиқ бўлиши керак. Навоий басират кўзи билан табиатга назар солиб, ундаги муайян бир манзара воситасида Инсоннинг руҳий кечинмалари ўртасидаги уйғунлик, муганосиб-лик, ўхшашликни кўради ва юқоридаги табиий манзара тасвири орқали чуқур фалсафий-ирфоний маъноларни баён этади:

Заррот аро ҳар зарраки бор, зикринга зокир,
Амтор аро ҳар қатраки, бор, ҳамдинга гўё.

Кейинги икки байтда ҳам иқтибос келтирилган оятларнинг мазмунини бошқача назмий ифода ва услублар орқали ифода

этишга киришаркан, Аллоҳ таолонинг меҳри ва қаҳри, жалолий ва жамолий сифатларини таърифлаш учун қуёш ва оқшом, кун ва тун тазодларидан фойдаланади. Қуръони каримнинг бир печа оятларида Аллоҳ таоло кеча ва кундузнинг яратувчиси экани таъкидланган. Навоий шу мазмундаги оятларни бадиий талқинини бераркан, кундузни – Аллоҳ таолонинг меҳрибонлиги ва раҳмлилигини, кечани – унинг қудрати ва қаҳрининг нишонаси сифатида тасвирлайди. Нур ва зулмат, кундуз ва кеча, осойишталик ва машаққат, меҳр ва қаҳр – барча-барчаси Унинг қудратидан нишона:

Кун шакли юзинг саждасидин бўлди мушаккал,
Тун турраси қаҳринг елидин бўлди мутарро.

Бешинчи ва олтинчи байтларда тонг образининг янги бадиий ифодасига гувоҳ бўламиз. Тонг ҳақида икки байт ёзишда ҳикмат бор. Чунки табиатда ҳам икки тонг – ёлғончи тонг (субҳи козиб) ҳамда ҳақиқий тонг (субҳи содик) мавжуд. Дастлаб, ёлғончи тонг отган пайтида табиат бирданига ёришиб, кун бошланишидан дарак бергандек бўлади. Лекин кўп ўтмай, атроф-муҳитни яна зулмат қоплайди. Биринчи тонгнинг ёлғончилигини шоир оғзидан ўтнуркайдиган найрангбоз кўзбўямачи қилиғига ўхшатади:

Сунъунг қилибон субҳни ул навъ мушаъбид,
Ким меҳр ўтин оғзидин этар ҳар нафас ифшо.

Лекин қоронғи бўлиб, осмонни яна юлдуз қоплаши – олов пуркагич кўзбўямачи (тонг) олов тафтидан оғзи куйиб, қабариклар ҳосил бўлишига ўхшатилади. Шоирона ва айни пайтда жуда тоза ўхшатишлар замирида яна бир катта ҳаётӣ-фалсафӣ ҳақиқат бор: оламдаги ёлғон ва алдовлар, мунофиқлик ва риёлар ҳам Аллоҳнинг изни-иродасидан ташқарида содир бўлмайди. Аммо бу ёлғонларнинг умри ёлғончи тонгдек қисқа бўлиб, Аллоҳ таоло бирор амални жавобсиз қолдирмайди. Ҳатто ўзининг иродаси билан содир бўладиган ёлғончи тонг ҳам ёлғондан хабар бергани учун жазоланиб, оғзида юлдузлардан обилалар – қавариклар пайдо бўлади:

Гўёки куяр оғзи ул ўт хирқатидинким,
Анжумдин ўлур обилалар гирдида пайдо.

Аллоҳ ҳеч кимга муҳтож эмас. Аммо дунёдаги жамийки инсонлар – шоҳлар ва султонлар, ошиқ ва орифлар, мискинлар ва бенаволар, гўзаллар ва беморлар... ҳамма унинг даргоҳига муҳтож. Жон ҳам, имон ҳам, дард ҳам, дармон ҳам, умр ҳам, ажал ҳам, илм ҳам, амал ҳам... барча-барчаси У туфайлидир. Унинг меҳрибонлиги шу даражадаки, ҳатто унга исён қилиб, борлигини тан олмайдиганларга ҳам ризқ беради, солиҳ бандалари қатори осийларни ҳам ўз неъматлари билан сийлайди:

Муҳтож сенинг дарғаҳинга хусраву дарвеш.
Парварда сенинг неъматинга жоҳилу доно.

Кейинги байтда булбулнинг гулга, парвонанинг шамга ошиқлигининг сабаби сифатида Аллоҳ муҳаббатининг нури сабаб қилиб кўрсатилади. Ана шундай ошиқлар сафидаги Навоий ҳам Парвардигордан унинг ҳамдини баён этиш учун гўё забон тилайди. Мутафаккир шоирнинг дуоси мустажоб бўлди – унинг ғазаллари беш асрдан бери Ҳақ ошиқлари тилидан тушмай келаётир:

Ушшоқ аро, ё рабки, Навоийға мақоме
Бергилки, сенинг ҳамдинга бўлсун тили гўё.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга,
Андоқки, қурб тақвову тоат билан санга.

Топмоқ ажиб фикру тахайюл¹ била сени,
Етмак маҳол ақлу фаросат билан санга.

Чун койинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд айта олмас онча балоғат билан санга.

Изҳори ажз биздин адаб таркидур, басе
Юз минг қусуру нуқсу касофат билан санга.

Ҳар тийра рўзгорки, васлингта йўл топиб
Сендин етиб чароғи ҳидоят билан санга.

Лутфунг рафиқим ўлмаса не ҳадки, еткамен
Боштин аёғ гуноҳу залолат билан санга.

Лутф айлагилки, мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат билан санга.

Чун сендин ўзга йўқ панаҳим, қочмаини нетай,
Журму гунаҳдин оҳу надомат билан санга.

Исёни кўп Навоийнинг, йўқ уётиким,
Истар етишса мунча хижолат билан санга.

— — V — V—V V—V — V —
мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун
музориъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф

¹ Бу сўз ҳам МАТда “тахайюл” шаклида берилган. Бундай шаклда сўз маъно билдирмайди, “тахайюл” дейилса тўғри бўлади, “хаёл” сўзидан ясалган.

Луғат

Ҳамд – мақтов, мадҳ; шукр, ташаккур, раҳмат; мадҳу сано, мақташ ва сано айтиш

Маҳол – қийин, оғир; вақт, замон

Фасоҳат – сўзнинг очик, равшан, чиройли ва қоидага мувофиқ бўлиши

Қурб – яқинлик, яқин бўлиш; қобилият; лойиқлик

Тахайюл – хаёл суриш, ўйлаш, тасаввур

Балоғат – етуқлик, баркамоллик, бенуқсонлик; нотиқлик

Ажз – ожизлик, заифлик, кучсизлик, нотавақилик; иқтидорсизлик; хасталик; ожизликни, хоксорликни тан олиш

Касофат – дағаллик, қўполлик; ғализлик; ифлослик, ёмонлик; хиралик, тугилиш (куёш)

Хидоят – тўғри йўл кўрсатиш, тўғри йўл топиш, тўғри йўлга кириш

Залолат – хорлик, пастлик, ҳақирлик, тубанлик; гумроҳлик, йўлдан озганлик

Надомат – пушаймон, афсусланиш, таассуф

Хижолат – уялиш; шарманда бўлмоқ

Насрий баён

Матлаъ: Эй парвардигор, Сени ниҳоятда чиройли ва мазмунли сўзлар билан мақташ мушкул;

Сидқу ихлос, тоат-ибодат билан Сенга яқинлик ҳосил қилиш ҳам мушкул бўлгани каби.

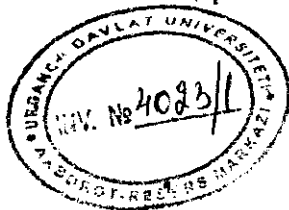
Фикру мушоҳада, хаёлларга берилиш билан ҳам Сени топиб бўлмайди.

Ақлу фаросатни ишга солиб ҳам Сенга етмоқ мушкул.

Коинотдаги бор мавжудот Сенинг қудратинг олдида ожиз.

Барча мавжудот ҳар қанча бенуқсон бўлмасин, Сенинг мақтовингни келтира олмайди.

Биз одобни тарк этган - одобсизлар Сенинг қошингда ўз ожизлигимизни изҳор этамиз.

Бизнинг юз минг қусуримиз, нуқсонларимиз ва ёмонликларимиз бор.

Дунё ҳаётида қоронғиликда қолганлар Сенинг васлингга йўл топсалар.

Бу Сенинг ўзингдан етган ҳидоят нури туфайлидир.

Менга ҳам Сенинг марҳаматинг ёр бўлмаса, етмоққа ҳаддим борми?

Умримнинг бошидан охирига қадар гуноҳга ботиб, адашган бўлсам?

Ўзинг мендан марҳаматингни дариг тутма, қабул этмасанг имкони йўқки.

Умрим давомида ибодат қилсам ҳам Сенга етолмайман.

Сендан бошқа паноҳим йўқ, Сенинг даргоҳингга қараб қочмасам қандоқ қиламан.

Гуноҳларим кўплигидан ўзимни ўзим айблашдан бошқа ишим йўқ.

Навоий Сенга кўп нотўғри сўзларни айтиб исён қилади, аммо бундан уялмайди ҳам.

У қаттиқ хижолат билан бўлса ҳам Сенинг даргоҳингга етишишни истайди.

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазал “ҳамд” аталиб, Холиқи Мутлақ, яъни биз билган ва билмаган коинотдаги ҳамда ундан ташқаридаги барча мавжудотни яратган, ягона, мисли йўқ, азалий ва абадий бор Зот – Ҳақ таоло мадҳига бағишланган. Шоир ғазал матлайданоқ Буюк, Ягона, Беҳамто Зотга ҳамд айтиш масъулияти нақадар оғир эканлигини баён этади. Худди тақво (кучли иймон) ва тоат (ибодат) билан Яратганга қурбат (яқинлик) ҳосил қилиш қанчалик оғир бўлса, фасоҳатли тил, яъни чиройли ва қоидага муқофиқ сўз билан уни мақташ ҳам шунчалик мушкулдир. Иккинчи байтдаги “топмоқ” сўзи “танимоқ” маъносини беради: Ҳақ таолони на фикр, на ҳаёл ва тасаввур билан, на ақлий (дунёвий) илм ва фаҳм-фаросат билан танимоқ, англамоқ мумкин.

Бағоят етуклик, бетақдорлик, баркамоллик, бепоқсонлик билан Ҳақнинг ўзи томонидан яратилган коинотдаги бор мавжудот ҳам Унинг мақтовини муносиб тарзда айта олмайдди, кучи-қудрати етмайдди.

Шу боис беҳисоб камчиликлари, хатолари, ёмонликлари бўла туриб, “Яратганга ҳамд айтаман”, дея беадаблик қилган жамики мавжудот, шу қаторда инсон ҳам ўз ожизлигини, нотавонлигини, иқтидорсизлигини тан олишга мажбур. Шу маънода навоийшунос олим И. Ҳаққулов шундай ёзадилар: “Навоий назмий ва насрий асарларидаги мурожаатларида, айниқса, “Муножот” асарида Тангрининг комил сифатларини таърифлаш баробарида ўзининг ожизлигини, унга бўлган эҳтиёжларини изҳор қилади. Шарқ шеъриятида айнан мана шу “оғизлик изҳори” анъанавий баён усулларида бўлиб, комил инсонга хос бўлмиш фазилатлардан саналган”².

Ҳаётда адашган, турмуши қоронғиликда қолган ҳар инсонга Ўзинг ҳидоят (тўғри йўл) чироғини марҳамат айласанг, у ушбу чироғ билан ҳақиқий тўғри йўлни – Сенинг висолингга элтадиган маърифат йўлини топиб олади, демоқда шоир.

“Мен ҳам бошдан оёғим гуноҳу, гумроҳман, тўғри йўлдан озганман, менга лутфинг-марҳаматинг ёр бўлмаса, даргоҳингга етолмайман.” Бу байтда шоир ўзи мансуб бўлган нақшбандия тариқатининг бир шаҳобчаси бўлмиш маломатия нуқтаи назаридан ўзини ўзи маломат қилмоқда. Ўзини ҳар нарсадан паст ва хор кўриш, бирор кичик гуноҳидан ҳам қаттиқ уялиш, пушаймонлик, ўзини Ҳақ яратган мукамаллик ичида номуносиб ҳис этиш маломатийларнинг тафаккур тарзи эди. Навоийнинг пири ва энг яқин дўсти Абдурахмон Жомийнинг тариқатдаги йўналиши нақшбандияи-маломатия бўлган.

Энди шоир Яратганга сидқ билан муножот қилмоқда: Ўзинг менга лутф қилгилки (меҳр билан қарагил ва эҳсон қилгилки), ўзим бир умрлик тоат-ибодат билан ҳам сенга етолмайман (розилигингни тополмайман). Бу ерда шоир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” асарида келтирилган ва кейинчалик халқ мақолига айланиб кетган “Тангрини тоат била топмас қули” сўзлари мазмунига ишора этмоқда.

² Иброҳим Ҳаққул. Навоийга қайтиш. – Т.: “ТАФАККУР”, 20-б.

Шоир ўзини маломат этишда муболаға қилаверади, ўзини бек-нуқсон Олий даргоҳга муносиб кўрмайди. Аммо шунча нокомиллик билан ҳам ўзи интиладиган бошқа даргоҳ йўқлигини билади, шу даргоҳга қочади, шу даргоҳдан паноҳ тилайди. Бу фикрларни баён этар экан, Навоий бевосита Қуръони каримнинг очувчи “Фотиҳа” сураси 4-5 ояти карималари (маъноси): “Сенгагина ибодат қиламиз, Сендангина мадад кутамиз” мазмунига ва 114- “Ан-Нос” сураи каримаси 1-3 ояти карималари: “Айтинг: паноҳига қочаман инсонлар Раббининг, инсонлар Подшоҳининг, инсонлар Илоҳининг” маъно-мазмунига ишора қилади.

Мақтаёда ақли, салоҳияти, иймони ва ички маданияти бағоят юксак инсоннинг Тангри таоло олдидаги хижолати энг баланд нуқтага кўтарилади. Зеро, хижолат ҳисси, тушунчаси, ҳолати фақат ички дунёси бой, маърифатли инсонларда ривожланган бўлади. Хижолат туйғуси ҳам Яратганнынг ўзи танлаган инсонларга инъом этадиган катта эҳсони. Бу ҳисни ҳаёти давомида бирор марта туймаган инсонлар ҳам бор, жуда кўп. Навоий – хижолатда, оддий бир инсон сифатида хатоси кўп. Аммо унинг ўзи топиб олган ва интилувчи даргоҳи битта – шу даргоҳга етиш унинг ҳаётий истаги!

Ғазал матнидаги баъзи номукаммалликлар шоир девонини кўчирган хаттотлар эътиборсизлиги натижасида юз берган бўлиши мумкин. Шундай экан, ёш навоийшунослар олдида Алишер Навоий шеърояти илмий-танқидий матнини яратиш вазифаси долзарб бўлиб қолаверади.

Дилором Салоҳий

“Эй, ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”

Эй, ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга,
Андоқки, қурб тақвову тоат билан санга.

Топмоқ ажиб фикру тахайюл била сени,
Етмак маҳол ақду фаросат билан санга.

Чун койинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд айта олмас онча балоғат билан санга.

Изҳори ажз биздин адаб таркидур, басе
Юз минг қусуру нуқсу касофат билан санга.

Ҳар тийра рўзгорки, васлингға йўл топиб
Сендин, етиб чароғи ҳидоят билан санга.

Лутфунг рафиқим ўлмаса не ҳадки еткамен
Бошдин аёғ гуноҳу залолат билан санга.

Лутф айлагилки мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат билан санга.

Чун сендин ўзга йўқ панаҳим қочмайин нетай
Журму гунаҳдин оҳу надомат билан санга.

Исёни кўп Навоийнинг у йўқ уётиким,
Истар етипса мунча хижолат билан санга.

– – V – V–V V--V – V –
мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун
музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Лутат

Фасоҳат – аниқ ва чиройли сўзлаш

Қурб – яқинлик

Коинот зубдаси – Муҳаммад Расулуллоҳ (с.а.в.)

Ажз – ожизлик

Қусур – нуқсон, камчилик

Касофат – нопоклик, айбдорлик

Залолат – адашиш
Журм – хато, гуноҳ

Насрий баён

Эй Тангрим, энг чиройли ва пурмаъно сўзлар билан ҳам ҳамдингни айтиш маҳол. Шунингдек, тақво ва тоат-ибодат билангина сенга қурбат – яқинлик топиш имконсиз.

Тафаккур ва ҳаёл кучи билан Сени топмоқ мумкинмас, ақл ва фаросат билан сенга етмак амримаҳол.

Муҳаммад Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам шунча етук билим ва сўз соҳиби бўлгани билан Сенинг ҳамдингни айта олмаган.

Шундай экан, юз минг нуқсон, айб ва гуноҳларимиз билан Сенга ҳамд айтиш тугул, ҳатто узр сўраш ҳам одобсизлик ҳисобланади.

Ҳидоят чироғинг шарофати билан ожиз бандаларинг Сенинг васлингга йўл топган.

Агар лутфу марҳамат билан мадад қилмасанг, бошдан-оёқ гуноҳу хатолар билан сенга етишмоққа не ҳаддим бор?!

Эй Аллоҳим, бутун умр Сенга ибодат қилсам ҳам лутфинг билан қабул этмасанг, барчаси беҳуда.

Сендан ўзга паноҳим йўқ, шунинг учун хато ва гуноҳларимдан надомат ва тавбалар қилиб Сенга томон қочмасдан нетай?!

Навоий кўп осийлик қилган, яна бу андишасиз бунча хижолатли ишлари билан Сенга етишмакни истар.

Шарҳ ва изоҳлар

Муножот – Ҳаққа илтижо ва ёлвориш оҳангида битилган ушбу ғазалнинг дастлабки тўрт байти – Аллоҳ таолонинг ҳамдини бажо келтириш имконсизлиги ҳақида. Ҳадисда келтирилишича, Аллоҳ таоло ҳузурида бандасининг Унга ҳамд айтишдан маҳбуброқ иш йўқдир. Шу боис, ҳар бир рақъат намозда “Алҳамд” (“Фотиҳа”) сураси албатта, ўқилади. Лекин бу ҳамд айтишлар, тоат-ибодатлар яккаю ягона, барчадан ҳожатсиз бўлган Ҳақ таолонинг буюклиги ва улуғворлигининг даражасида эмас. Аллоҳ таоло шундай буюк зотки, Унинг васфини айтиш ва таърифини келтиришда дунёдаги

жамийки сўзларнинг энг буюк ва залворлиси ҳам арзимас бўлиб қолади. Унинг висолига эришиш ва раҳматига сазовор бўлиш учун минг йиллик ибодат ҳам етарли эмас. Фақат Ўзининг бепоён дарёдек жўш уриб турган фазли ва марҳаматигина имон аҳлининг қалбида умид чироғини ёқади:

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга,
Андоқки, қурб тақвову тоат билан санга.

Инсоннинг ақлу тафаккури, хаёл ва фаросати тавҳид олами-нинг сирру синоатини билиш учун ожизлик қилади. Дунёдаги энг кичик ва арзимас зарра моҳиятини англашга ожиз инсоний ақл ўн саккиз минг оламини биргина “Бўл!” амри билан яратган Олий Кудратни қандай билиши мумкин? Бинобарин, ҳақиқий идрок – идрок қила олмасликни англаш, дейилади илоҳий маърифат ҳақида ёзилган китобларда.

Ҳаттоки, Сўз мўъжизаси соҳиби охирзамон Пайғамбари (с.а.в.) шунча балоғат ва фасоҳати билан дуоларида “Илоҳий, биз Сени маърифат этишимиз лозим бўлган даражада танимадик ва бажаришимиз лозим бўлган даражада ибодатингни бажо келтирмадик”, деб айтар эканлар. Сарвари коинот шундай деб турганларида, минглаб гуноҳ ва хатолар қилиб юрган бандалар ҳатто ҳамд айтишга ожиз эканимизни эътироф этиб, узрхоҳлик қилишимиз Аллоҳ таолога нисбатан одобсизлик бўлади, дейди шоир:

Изҳори ажз биздин адаб таркидур басе,
Юз минг қусуру нуқсу касофат билан санга.

Инсон ўзига нисбатан қандай фикрда бўлишидан қатъий назар, Худонинг марҳаматига сазовор бўлмагунча тийрарўзгор, яъни бахтиқародир. Кўҳна тарих саҳифаларини варақлаганда бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Миср аҳли Худо деб эътироф этган Фиръавн ҳам, бугун оламдаги ҳазиналарнинг соҳиби Қорун ҳам, ер юзида якка ҳукмдор бўлган Намруд ҳам сиртдан қараганда жуда омадли ва қудратли кўрингани билан, аслида ҳаётлари жуда аянчли якун топган. Аксинча, бир жазба туфайли илоҳий марҳаматга сазовор бўлган оқкўнгил ва мискин бандалар дунё ва охиратдаги

энг бахтли инсонлар ҳисобланади. Шунинг баробарида қайд этиш муҳимки, Парвардигорнинг марҳамати ва фазли туфайлигина банда ҳидоят топади:

Ҳар тийрарўзгорки, васлингга йўл топиб
Сендин етиб чароғи ҳидоят билан санга.

Ҳидоят йўлига киришнинг бирламчи шарти – инсон билиб-билмай қилган гуноҳларидан тавба қилиб, Аллоҳнинг лутфу марҳаматидан умидвор бўлиш. Инсон боласи хато қилувчидир. Ўзини айбу нуқсонлардан холи, деб билиш – жаҳолатнинг ўзгинаси. Ўзгаларнинг айбини эмас, фақат ўзининг айбини кўриш ва бу нуқсонларни тузатишга ҳаракат қилиш инсонни орифлик мақомига етказди. Ҳадиси шарифда: “Кимки ўзини таниса, Раббини танибди”, дейилади. Ўзининг барча гуноҳу хатоларини таниб, тап олган ҳолда илтижо қилган бандагина Ҳақ таолонинг лутфу марҳаматидан умидвор бўлиши мумкин:

Чун сендин ўзга йўқ панаҳим қочмайин нетай
Журму гунаҳдин оҳу надомат билан санга.

Мақтаъда Алишер Навоий жуда кўп марта осийлик қилганини эътироф этиб, Ҳақ таолодан минг хижолат билан гуноҳларини кечиришини сўрайди. Шундай фариштасифат инсон ўзини “исёни кўп” деб биларкан, биз – Навоийни қўл етмас маънавий чўққи деб билганларнинг ҳоли нима кечаркин?!

Исёни кўп Навоийнинг у йўқ уётиким,
Истар етишса мунча хижолат билан санга.

Олимжон Давлатов

—•—•—•—•—•—•—

“Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”

—•—•—•—•—•—•—

Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга,
Андоқки, қурб тақвову тоат билан санга.

Топпоқ ажиб фикру тахайюл била сени,
Етмак маҳол ақлу фаросат билан санга.

Чун койинот зубдаси ожиз кўруб ўзин,
Ҳамд айта олмас онча балоғат билан санга.

Изҳори ажз биздин адаб таркидур, басе
Юз минг қусуру нуқсу қасофат билан, санга.

Ҳар тийра рўзгорки, васлингға йўл толиб
Сендин, етиб чароғи ҳидоят билан санга.

Лутфунг рафиқим ўлмаса не ҳадки етқамен
Бошдин аёғ гуноҳу залолат билан санга.

Лутф айлагилки мумкин эмас қилмасанг қабул,
Етмак тамоми умр ибодат билан санга.

Чун сендин ўзга йўқ панаҳим қочмайн нетай
Журму гунаҳдин оҳу надомат билан санга.

Исёни кўп Навоийнингў йўқ уётиким,
Истар етишса мунча хижолат билан санга.

— — V — V—V V—V — V —

мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун
музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Лугат

Маҳол – кийин, оғир вақт, замон

Курб – яқинлик, яқин бўлиш; қобилият; лойиқлик

Таҳайюл – ҳайратда қолиш, ҳайратланиш; ҳайронлик, шошиб қолиш

Фасоҳат – сўзнинг очик, равшан, чиройли ва қоидага мувофиқ бўлиши

Зубда – гуруҳ, аҳл

Балоғат – етуклик, баркамоллик, бенуқсонлик

Ажз – ожизлик, заифлик, кучсизлик, иқтидорсизлик; хасталик; ожизликни, ҳокисорликни тан олиш

Қусур – айб, камчилик, аҳамиятсизлик, сустлик

Нуқс – камчилик, етишмовчилик

Касофат – ёмонлик

Тийра – қора, қоронғи; ғам-ғуссали, қайғули; хира, нурсиз

Рўзгор – турмуш, ҳаёт, шароит; тақдир, қисмат, толе, бахт

Залолат – хорлик, пастлик, ҳақирлик, тубанлик; гумроҳлик, йўлдан озганлик

Журм – гуноҳ, айб

Надомат – пушаймон, афсусланиш

Насрий баён

Эй, гўзал сўзлар билан сени макташ ва тақводорлик ҳамда тоат билан яқинлашиш маҳол бўлган (Улуғ Зот)! Сени фикр ва ҳаёл билан топиш ғалати ва ақлу фаросат билан Сенга етиш эса маҳол, (яъни қийин)дир.

Коинот ҳам ўзини ожиз кўриб, шунчалик етуқлиги, баркамоллиги ва бенуқсонлиги билан Сенга ҳамд – мактов айта олишни ўзига лойиқ кўрмайди.

Юз минг камчилик, ожизлик ва ёмонлик билан (биз учун) ўз ожизлигини тан олиш ҳам адабсизликдир, асли.

Агар сендан ҳидоят чироғи етса, ҳар қандай нурсиз қисмат (эгаси бўлган бечора) ҳам васлингга йўл топиши мумкин!

Агар лутф(у марҳамат)инг дўстим бўлмаса бонидан оёқ гуноҳ ва хорлик, пастлик ҳамда йўлдан озганлик билан Сенга етишга (ва ҳатто бунӣ орзу этишга) қандай ҳаддим бор?!

Лутфу марҳамат эт, агар қабул қилмасанг, умрбод қилинган тоат-ибодат билан (ҳам) сенга етиш мумкин эмас.

Сендан ўзга паноҳим бўлмагандан кейин айб ва гуноҳларимдан оҳ ва надомат чеккан ҳолда Сенга қочмасдан нима қилайин?!

Навоийнинг исён (гуноҳ ва айб)лари кўп, шу аҳволда ҳам (минг бир хижолат ичида) Сенга етишиш учун имкон излаётганига ҳайронман!

Шарҳ ва изоҳлар

Биз таҳлил қилаётган ушбу ғазал орифона – ҳамд мазмунидаги бўлиб, шаклан якпора ғазал ҳисобланади. Девонда жойлашган “\” ҳарфи билан якунланадиган ғазаллар орасида ушбу ҳамд ғазалнинг фарқи унда Аллоҳнинг беҳад лутфи ва қудрати ҳамда унга қарама-қарши тарзда банданинг гуноҳкор ва ожизлиги, шу билан биргаликда Яратганга боғлиқлиги, Унга томон интилиши қаламга олинади.

Эй, ғўзал сўзлар билан сени мақташ ва тақводорлик ҳамда тоат билан яқинлашиш маҳол бўлган (Улуғ Зот)!

Ислом динида барча мактов ва ҳамду санолар яккаю ёлғиз Аллоҳга бағишланади. Бироқ ҳамд айтиш учун ҳам маънавий ҳақ ва ҳуқуқ керак деб ҳисоблаган Навоий ғўзал сўзлар билан Унга ҳамд – мактов айтиш ҳам маҳол – мушкул ва ғумон деб ҳисоблайди. Худди шундай умрбод қилинган тақводорлик ва тоат-ибодат билан ҳам Яратган висолига етиш мушкул. Унда нима билан етиш мумкин экан? Мумкин эканми ўзи? Бу саволга жавоб беришга ҳали эрта. Ҳозирча шоир матлаъдаги фикрини давом эттиради.

Байтда тақво ва тоат сўзлари ёрдамида таносиб санъатига мурожат этилган.

Сени фикр ва ҳаёл билан топиш ғалати ва ақлу фаросат билан Сенга етиш эса маҳол, (яъни қийин)дир.

Фикр, тафаккур ва таҳаюл (хаёл суриш) бу дунё илмига эришиш учун энг керакли воситалардир. Фикру тафаккур (мантикий фикр-

лаш) ва ҳаёл суриш орқали энг буюк дунёвий кашфиётлар амалга оширилган. Шунинг учун энг буюк олимларни, даҳоларни бироз хардамхаёл, девонавор дейишган. Бироқ бу воситалар билан Яратганга етиб бўлмайди. Чунки Унинг висоли дунё неъматини эмас. Унда нима билан етиб бўлади?! Бу саволга жавоб эса ҳали-ҳамон йўқ.

Байтда фикру тафаккур ва ақлу фаросат сўзлари ёрдамида бир йўла икки марта таносиб ва айни пайтда таъдид санъатларига му рожаат этилган.

Коинот ҳам ўзини ожиз кўриб, шунчалик етуклиги, баркамоллиги ва бенуқсонлиги билан Сенга ҳамд – маътов айта олишни ўзига лойиқ кўрмайди.

Навоийнинг тасаввуридаги коинот ёки коинот зубдаси нима эканлигини билиш учун улуг шоирнинг ижод намуналарига назар ташлаш керак.

Навоийнинг “Ҳамса”си ва “Лисон ут-тайр”даги меърожнома-ларда, “Саъбаи сайёр” достонида, бундан ташқари баъзи ғазалла-рида унинг коинот ҳақидаги тасаввури аён бўлади. Унга биноан етти сайёра ва турғун юлдузларнинг макони бўлган поёну ҳад-ху-дудсиз саккиз осмон Ерни ўртага олган ҳолда ўз фазосида чарх уриб сузиб юрадилар.

Энг юксак саккизинчи осмонда Ҳамал, Сарв, Жавзо, Саратон, Асад, Сунбула, Мезон, Ақраб, Қавс, Жадий, Далъ, Хут каби ўн икки буржни ўзида жамул-жам этган турғун юлдузлар нур сочиб тури-шади.

Еттинчи осмонда маъшуқанинг қора холига қиёс қилинадиган само ҳиндуси ҳисобланган Зухал нур сочиб юради.

Олтинчи фалакда саъди акбар – саодат келтирувчи катта сай-ёра ва само қозиси ҳисобланган Муштарий сандалиранг нур ва ифорга ўралиб, ўзининг сирли-сехрли олами аро муаллиқ чайқа-либ, парвоз этади.

Бешинчи осмонда само жангчиси, қаҳри қаттиқ Баҳром қон рангига буялиб, навбатдаги қурбонини кутмоқда.

Тўртинчи фалакда эса барчага сахийлик билан ўз нурига сочувчи меҳри мунир – Қуёш олтин аробасида сайр қилмоқда.

Учинчи фалакда ойдин нурларига ўралганча ошиқлар ва чалғу-чилар ҳомийси, саъди асгар, яъни бахт келтирувчи тонг юлдузи – Зухра альфа чалганча ўз куйига ўзи маҳлиё бўлиб сузиб юрибди.

Иккинчи фалакда котиблар ва шоирлар ҳомийси Аторуд мовийранг нурлар таратганча қитирлатиб нималарнидир ёзмакда.

Биринчи осмонда яса яшил нурларга чулганган, гўзалларнинг қамар сиймосига монанд Ой ям-ашил фазода паричеҳралар ва уларнинг ошиқларини кузатиб турибди.

Мана шундай улуғвор муҳташамлик, гўзал ва мукаммал улуғворлик Навоийнинг ўз сўзлари билан айтганча онча балоғат билан ҳамд – мақтов айтишга ўзини лойиқ кўрмаслиги Яратганнинг қудрати ва азимати олдида ўзини ҳокисор ва хор тутиши бизга Яратганнинг улуғворлигини янада яққолроқ намоён этиш учун бадиий восита бўлиб хизмат қилмокда.

Ғазалнинг шу ўринидан тазод санъатига мурожат этиш бошланади. Байтдаги ожиз ва балоғат сўзлари орқали ушбу санъатга мурожат этилган.

Юз минг камчилик, айб ва ёмонлик билан (биз учун) ўз ожизлигини тан олиш ҳам адабсизликдир, асли.

Бундай буюклик ва азимат олдида ўз ожизлигини изҳор этиш ҳам одобсизликдир, деган Навоий назаримизда ўз эътиқодидан – инсонни улуғлашдан воз кечгандай туюлади. Бироқ навбатдаги байтдаёқ адашганимизни билиб оламиз.

Нукс, қусур, касофат сўзлари орқали таносиб ва санаш оҳанги борлиги учун таъдид санъатларига мурожаат этилган.

Агар сендан ҳидоят чироғи етса, ҳар қандай нурсиз қисмат (эғси бўлган бечора) ҳам васлингга йўл топиши мумкин!

Бахт нима асли?! Жамиятда ўз ўрнимизни топиш. Фарзандлар қувончи ва камолини кўриш. Яқинлармиизга доим керакли бўлиш. Лекин улуғларнинг бахт тўғрисида ўз қарашлари бўлган ва бу қарашлар бизнинг кичиккина қаричимизга сиғмаслиги табиийдир. Шунинг учун кўпчилик даҳолар бизнинг наздимизда бахтсиз бўлишган. Оила, фарзанд, яқинлар эътиборидан маҳрум бўлиб, ёлғизликни ихтиёр этишган. Илм улар учун мансаб ва мартаба учун пиллапоё эмас, умр матлаби бўлган. Навоий ушбу байтда мана шундай тийра рўзгор – “бахти қоралар” ҳақида сўз юритади. Яъни улуғ мутафаккир назарида Яратганнинг висолидан бошқа нарсадан воз кечган бундай “бахти қора”ларгина Яратганнинг висолига мушарраф бўлиши мумкин. Улар ҳам Яратгандан ҳидоят чироғи насиб қилсагина бундай бахтга эришишлари мумкин. Ҳи-

доят эса факат Аллоҳнинг ихтиёрида бўлган ва хоҳлаган бандасига насиб этадиган муқаддас неъматидир.

Тийра рўзгор ва чароғи ҳидоят бирикмалари орқали тазод санъатидан фойдаланилган.

Навбатдаги байтда мана шу ҳидоят чироғи – лутф ҳақида сўз кетади:

Агар лутф(у марҳамат)инг дўстим бўлмаса бошдан оёқ гуноҳ ва хорлик, пастлик ҳамда йўлдан озганлик билан Сенга етишга (ва ҳатто буни орзу этишга) қандай ҳаддим бор?!

Байтда Навоийга хос тақдирни мутлақ деб билиш ва унда инсон иродасининг аҳамиятсизлигини ифода этиш оҳанглари бор. Ҳазал мазмуни ҳамд – Аллоҳни мадҳ этувчи эканлиги учун ҳам бу ҳол, яъни Аллоҳни беҳад қарам ва мурувват эгаси, унинг бандаси бўлмиш одамзоднинг эса беҳад гуноҳкор ва адашувчи эканини таъкидлаш табиийдир.

Байтда гуноҳ ва залолат сўзлари орқали таносиб, лутф ҳамда гуноҳу залолат сўзлари орқали эса тазод сўзларига мурожат этилган.

Лутфу марҳамат эт, агар қабул қилмасанг, умрбод қилинган тоат-ибодат билан (ҳам) Сенга етиш мумкин эмас.

Навбатдаги байтнинг мантиқий давоми ҳисобланган ушбу байтда Яратганнинг лутфига умид қилган ва ўз ибодатларини аҳамиятсиз ҳисоблаган банда илтижоси бор. Зеро, Навоийнинг ўзи “Муножот”да айтганидек “Илоҳи, йиллар ибодат қилгонни рад қилсанг, ҳеч яхшилик ким дахл қила олмас ва қарилар исён қилганни қабул қилсанг, ҳикматин ҳеч киши била олмас” ёки: “Илоҳи, мен тавба қилдим дегандин не суд, сен тавба бергилки, ҳам Таввобсену ҳам Маъбуд”. Зеро, мана шундай ҳокисор ибодат ва илтижоларгина Яратганнинг висолига етказувчи улугворликка олиб боради. Мақсад эса мана шу Илоҳий Висолдир.

Байтда Тангри илтифоти маъносидаги лутф ва инсон иродаси маъносидаги ибодат сўзлари орқали маънавий тазод санъати ҳосил этилган.

Сендан ўзга паноҳим бўлмагандан кейин айб ва гуноҳларимдан оҳ ва надомат чеккан ҳолда Сенга қочмасдан нима қилайин?!

Навбатдаги байтда Яратганнинг яна бир сифати – бандаларига меҳрибонлиги ва барчанинг паноҳи эканлиги улуғланади. “Муножот”да ҳам Яратганнинг айни шу сифатлари мадҳ этилади:

“Илоҳи, дарди ҳолимни ҳар кимга айтсам, рад қилса, санга таважжуҳ эткаймен ва агар сен рад қилсанг, неткаймен ва кимга кеткаймен?”

Инсоннинг мана шундай кимсасизлик ва ҳокисорлик билан ибодат этиши ҳақиқий бандалик бурчи деб билган Навоийнинг эътиқоди ушбу ғазалда янада яққол намоён бўлган.

Байтда журму гунаҳ ва оҳу надомат сўзлари воситасида маънавий тазодга мурожаат этилган.

Навоийнинг исён (гуноҳ ва айблари) кўп, шу аҳволда ҳам (минг бир хижолат ичида) Сенга етишиш учун имкон излаётганига ҳайронман!

Мақтаъда ўзининг ҳокисорлик аро олий мақсади аёнлаштирмоқда. Яъни, унинг бу дунёдаги асосий мақсадни, риёсиз ибодатлари, тавба-тазаррулари, ҳокисор қуллик ва бекаслик изҳори Яратганга бўлган чексиз ва доимий эҳтиёжи – Аллоҳнинг висолидир.

Байтда исён ва уёт сўзлари орқали маънавий тазод санъатидан фойдаланиган.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ушбу ғазал Яратганнинг тенгсиз улуглиги ва ўзининг ҳоқдан паст ҳокисорлигини лаҳза сайин эътироф этадиган ва шу билан бирга Ўша мухташам ва мукаммал Улуғворликка томон тўхтовсиз ҳаракат билан интиладиган безовта кўнгил изтиробларининг акс-садосидир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро...”

Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро.
Қачонким зоҳир этсанг “танзий-ул-мулк”,
Скандарнинг бўлуб мағлуби Доро.

Йўлинг мухлик тоши ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.

Суҳо бўлса шабистонингда толиъ,
Бўлуб нури куёшдек оламоро.

Навоий нафс зулмотиға қолмиш,
Сен ўлмай Хизри раҳ чиқмоқ не, ёро?!

Қиёматда гуноҳин авф этарға,
Расулингни шафиъ эт, кирдигоро.

V — — — V — — — V — —
мафойилун мафойилун фаувлун
ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Луғат

Кирдигоро – яратувчи, худо, тангри таоло

Сабур – сабрли, тоқатли, чидамли, бардошли

Тажаллий – кўриниш, жилваланиш

Намруд – ривоятларга кўра, пайғамбар Иброҳим алайҳис саломни ўтда куйдирмоқчи бўлган подшоҳ

Мудоро – мураса қилиш, чиқишини, келишиш, илтифот, лутф; сулҳ тузмоқ, ярашмоқ

Мухлик – ўлдирувчи, ҳалок қилувчи; ҳалокатли.

Аҳмар – қизил

Суҳо – ҳулкар тўпламидаги юлдузларнинг энг хираси; жуда кичик, арзимас

Шафиъ – ҳимоячи, воситачи

Насрий баён

Матлаъ: Ё Аллоҳ, Ё барча Ўзинг томонингдан мавжуд этилган мулк, борлиқ салтанатининг подшоҳи, Ё Яратгучим!

Барча яширин ва ошкор мавжудлик ва ҳолатлар фақат Ўзингтагина аён.

“Сабрли” деган исминг билан борлиқда акс этган пайтинг;

Намруд исми душман билан ҳам юз минг бор муроа ва мадуро қиласан.

Қачонки Қуръони каримингда марҳамат қилганингдек, бировдан мулкин тортиб олмоқчи бўлсанг;

Дородек шуқудин подшоҳ ҳам Искандардек ёш йигит олдида мағлуб бўлади.

Сенга элтадиган йўл ҳалокатли, тошлари қизил ёқутдан;

Эшигинг хушбўй мушк гардларидан қорайиб кетган.

Шўъласи жуда кучсиз бўлган Сухайл юлдузи қоронғи тунингда нур сочса;

Қудратингдан куёшдек бутун оламни ёритади.

Навоий нафс юки остида қоронғилиқда қолди;

Бу қоронғилиқдан Ўзинг унга йўлдош бўлсанггина чиқа олади.

Қиёмат кунин Навоийнинг гуноҳларини авф этиш учун

Расулингнинг унинг гуноҳларини сўраб олгувчи қилгин, эй Яратгучи Тангри таоло!

Ғазалнинг умумий мазмуни

Бу – муножот типигаги ғазал бўлиб, Алишер Навоийнинг ёшлик йилларида ижод этилган. “Илк девон”нинг очувчи ғазалидир. Ғазал Буюк Яратгучининг сифатлари тавсифи билан бошланади: У Ўзи яратган махлуқотини Ўзи мукаммал билади, Ундан ҳеч нарса пинҳон қолмайди.

Ҳақ таоло исмлари ва сифатлари билан дунёда жилваланиб туради. Агар У Сабур (сабрли, тоқат қилувчи) исми билан шуъла сочса, ҳаттоки, Ўзининг севимли дўсти, пайғамбари Иброҳим алайҳиссаломни ўтда куйдирмоқчи бўлган подшоҳ Намруд алайҳиллаһнанинг ҳам истагини бажаради. Ривоятларда, хусусан, Бурҳо-

ниддин Рабғузийнинг “Қисас ул-анбийё” асарида келтирилишича, Иброҳим алайҳиссалом инсон қўли билан ясалган бутларга эмас, ягона ва мисли йўқ Тангри таолога ибодат қилишга даъват этганлари учун, бутпарастлар ибодатхоналаридаги бутларни синдириб ташлаганлари учун қавмнинг ғазабига учрайдилар ва Намруд ул зотни ўтда куйдирмоқчи бўлади. Пайғамбар сабр қиладилар ва тангридан мадад бўлиб, ўт балюсидан қутуладилар. Шунда Намруд “Мен Иброҳимнинг худосини отиб ўлдираман”, деб ният қилади. Бир сават ясатиб, унинг тўрт четига тўртта қушни боғлаб, уларни гўшт билан боқиб, осмонга кўтарилади ва тангрини отиш учун ўқ ўқталиб туради. Шунда буюк ва беҳамто Тангри таоло дўстининг душмани бўлмиш кимсанинг ҳам кўнглига қараб, фалакда бир балиқ тимсолини намоён қилади. Нодон Намруд: “ана Иброҳимнинг худосини кўрдим”, дейди ва ўқ узади. Ҳақ таоло балиқдан қон оққандек манзарани унга кўрсатади. Намруд: “отган ўқим худога тегди”, дея ҳаёл қилади ва ерга тушади. Ҳазрат Навоий Намруд алайҳиллаъна Ҳақ таолонинг Сабур, яъни моҳият эътибори билан “сабр қилувчи” исми дунё юзида жилваланиб турган бир пайтда ниятини амалга оширмоқчи бўлганини ва Ҳақ таоло у билан муро-саси мудоро қилиб, жаҳолатга ўз ҳикмати билан сабр қилиб, истагини берганини поэтик ифода этмоқдалар. Аммо шундан сўнг ўз адолатини намоён этароқ, Ҳақ таоло уни ожиз бир пашша зулмига дучор этиб, ҳалок қилади; у “абдий ўзимники”, деб ўйлаган мулкини ҳам ташлаб кетади. Байтда шоир Тангри таолонинг Сабур сифатини тафсир қилиб, Одил сифатига ишора этмоқда.

Кейинги байтда шоир Ҳақ таолонинг яна бир сифатини мадҳ этиш учун Қуръони каримнинг “Оли-Имрон” сураси 26-ояти каримасидан иқтибос олиб, Мутлақ мулк ва давлат эгаси бўлган Тангри таолонинг истаган кишисига мулк ато этмоғи ва истаган кишисидан бу мулкни тортиб олмоғи, истаганини азиз ва истаганини хор қилмоғи, бор яхшилик унинг қўлида эканлиги ва албатта Унинг Ўзигина барча нарсага қодир зот эканлигини ўқувчига эслатади. Шайх Абдулазиз Мансурнинг “Тафсир”ида (Тошкент: “Маънавият”, 2002) келтирилишича, “танзий ул-мулк” – “истаган кишингдан бу мулкни тортиб олурсан”, деган маънони англатади. Ҳазрат аввалги байтдаги Намруд тақдирига ишора этар эканлар, агар ҳар нарсага қодир парвардигор истаса, Дородек шавкатли ва

улуғ бир шохдан “мулкни (тожу тахт, мамлакатни) тортиб олиб”, уни Искандардек ёш йигитнинг олдида мағлуб қилади, деган фикрни баён этадилар. Бу байтда шоир ояти карима ниҳоясидаги “иннака ъала кулли шайъин қадийр” калималари мазмунига кўра, Ҳақ таолонинг Қодир сифатини васф этадилар.

Кейинги байт мажозий тасвир, ташбеҳу муболағалар билан яратилган юксак бадий маҳорат намунаси бўлиб, унда ҳам чуқур маърифий мазмун ўз ифодасини топган. Маърифат – Ҳақ таоло даргоҳига интилувчиларнинг йўли. Шоир байтда ана шу йўлни назарда тутмоқда. Аммо бу йўлни босиб ўтиш ниҳоятда қийин, у – тошлоқ. Бу йўлдаги тошларнинг ҳар бири қип-қизил ёқут каби қимматбаҳо. Бунинг сири шундаки, бу йўлда юрган Ҳақ ошиқларининг муҳаббат шавқидан бағирлари эриб, кўзларидан оққан қон ёшлари туфайли оёқлари остидаги оддий тошлар бебаҳо лаъл, ёқутларга айланган! Муҳлик, яъни инсонни вужудан ҳалок этувчи, унинг дунёвий нафсини ҳам ўлдирувчи бу йўлнинг ниҳоясида Олий даргоҳ эшиги мавжуд. Бу эшик Ҳаққа бўлган муҳаббатдан куйиб, ташлари тупроқ каби тўкилган, борлиқларидан поклик ва сидқу вафо ифори, хидларигина қолган, тоза мушкка айланганларнинг гарди, ғуборидан қорайиб кетган.

Суҳо ёки Сухайл – энг кучсиз нур таратувчи юлдуз. Аммо шоир наздида шу юлдузча Ҳақнинг тунги осмонига лойиқ кўрилса, нури Қуёш нури сингари кучли бўлмоғи шубҳасиз.

Навоий мақтаъда ўзининг дунёвий эҳтиёжлар юки остида қолганини, орзу-истакларнинг қоронғи йўлида қолаётгани, аммо ниёти маърифат эканини баён этади. Шубҳасиз, ушбу йўлда шоирнинг ягона Дўсти, ягона Ёри – Ҳақ таолонинг ўзи ҳамроҳ бўлмоғи лозим. Агар шундай бўлмаса, йўлга чиқмоқдан маъно йўқ. Байтда Ҳазрат Навоий Қуръони Каримда келган Мусо алайҳиссалом ва Хизр алайҳиррахма киссасига ишора этмоқдалар.

Навоий ғазаллари ичидан биргина шу муножот ғазалда мақтаъдан кейин яна бир байт келтирилади. Бу байт билан шоир Ҳақ таоло ибодатида бардавом, сидқу вафоси чегарасиз, интилиши тўхтамас эканлигини ифода этмоқчи бўлгандир. Ғазални якунлар экан, шоир ислом шариати одобига риоя қилади, яъни Ҳақ таолога ҳамд айтилган чоғда унинг сеvimли пайгамбари, хабиби Расули акрам (с.а.в.)ни тилга олмасликнинг иложи йўқлигини билади, мўъмин-

ликнинг биринчи талаби - калимаи шаҳодатни назарда тутати. Шоир дунёвий ҳаёт ниҳоясидаги ҳисоб-китоб кунда маҳшаргоҳда Ҳақнинг сеvimли дўсти ҳимоясида ҳозир бўлишни сўраб, муножот қилади.

Ғазалнинг лирик қаҳрамони – шоирнинг ўзи. Ғазалнинг шоир ёшлик йилларида, Ҳиротдан Самарқандга кетишидан олдин яратилганини назарда тутсак, унинг Ҳақ таоло хулқи билан хулқланишни истаб, ўзига сабр тилаганини, Дорони енган Искандар, кучсизгина Суҳо юлдузи тимсолларида ўзини тасаввур этганини мушоҳада қилишимиз мумкин. Аммо бизнинг бу кучсиз мушоҳадамиз “шоир шундай демоқда”, мазмунидаги фикрни аңлатмайди.

Дилором САЛОҲИЙ

“Илоҳо, Подшоҳо, Кирдигоро...”

Илоҳо, Подшоҳо, Кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро.

Қачонким зоҳир этсанг “танзаъ-ул-мулк”,
Сикандарнинг бўлуб мағлуби Доро.

Йўлунг муҳлик тоши ёкути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.

Суҳо бўлса шабистонингда толиъ,
Бўлуб нури қуёшдек оламоро.

Навоий нафс зулмотиға қолмиш,
Сен ўлмай Ҳизри раҳ чиқмоқ не, ёро?!

Қиёматда гуноҳин афв этарга
Расулингни шафиъ эт, Кирдигоро.

V — — — V — — — V — —
мафойилун мафойилун фаувлун
ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Луғат

Кирдигор – Аллоҳ таоло, Парвардигор

Нихон – яширин, пинҳон

Тажаллий – нурнинг акс топиши

Намруд – ҳудолик даъвосини қилган золим подшоҳнинг исми

Мудоро – мураса

Танзаъ-ул-мулк – Қуръони каримдаги “танзаъул-мулк мим-ман ташоу”, (“подшоликни хоҳлаган одамингдан тортиб оласан”) оятга ишора

Муҳлик – ҳалокатли

Аҳмар – қизил

Суҳо – Чўлпон юлдузи ёнидаги хира юлдуз

Оламоро – оламини ёритувчи

Ёро – журъат; бардош

Шафиъ – шафоат қилувчи

Насрий баён

Эй Яратувчи Зот, Оламлар Подшоҳи ва Мураббийси! Пинҳон ва опшор барча нарсалар Сенга маълумдир.

Оламга “ас-Сабур” (ўта сабрли) исмининг нури билан тажаллий этганингда, Сенинг борлигини инкор этиб, ҳудолик даъвосида бўлган Намруддек зотлар билан ҳам муросайи мадора қилиб, уларга ҳам ризқ-рўз, умр ва давлат бергувчи меҳрибонсан.

Сен агар хоҳласанг, “танзаъ ул-мулк” оятининг ҳукми билан Дорудек шавкатли подшоҳлар ҳам Искандарга мағлуб бўлишади.

Йўлингдаги ҳар бир ҳалокатли тош аслида қизил ёқут, эшигингдаги ғубор ва чанг энг сара мушқдир.

Сен агар истасанг, қоронғи кечада Суҳодек хира юлдуз ҳам оламни қуёшдек ёрита олади.

Навоий нафс зулматида қолди. Сен агар унга Хизрдек йўл кўрсатмасанг, бу зулматдан чиқишда унга журъат ва бардош қайда?!

Эй Парвардигор, қиёмат куни Навоийнинг гуноҳини афв этмоққа Расулulloҳни шафоатчи айла!

Ғазалнинг умумий мазмун-маъноси

Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарида ҳамд мавзусидаги асарларни ўз моҳиятига кўра, икки тур – тавҳид ва муножотга ажратиб, муножот мавзусидаги асарларга шундай таъриф беради:

“Агар Тенгри ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар”. Таҳлил қилаётганимиз ушбу ғазал муножот мавзусида битилган бўлиб, Саъдий Шерозийнинг “Хавотим” девонидаги мазкур ғазали билан ҳамоҳанг:

Илоҳо, Кодиро, Парвардигоро,
Каримо, Мунъимо, Омурзгоро.

Чи бошад, Подшоҳи подшоҳон
Агар раҳмат куни муште гадоро³.

(Мазмуни: Илоҳо, эй Кодир Парвардигор! Эй Ҳақиқий Карам ва Бойлик Эгаси, Кечирувчи Зот! Эй подшоҳлар Шоҳи, камтарин гадойингга раҳм қилсанг, қандай гўзал иш бўларди!)

Ўзбек адабиётида Навоийгача даврда ҳамд ва наът лириканинг етакчи мавзуларидан ҳисобланмасди. Асосан мажозий муҳаббат тараннумидан иборат бўлган туркий ғазалнавислик Навоий туйфайли мавзу доираси ҳам кенгайиб, диний, тасаввуфий, фалсафий, ахлоқий мотивлар ҳам лириканинг ушбу жанрига мослаштирилди, форс-тожик адабиётининг ютуқлари ижодий ўзлаштирилиб, туркий адабиётда жорий этишга эришилди. Албатта, Навоий форсий адабиётга шаклий издошликдан буткул воз кечиб, анъана-

³ Куллийи Саъдий. Тасҳеҳ, муқаддима, таъликот ва фаҳорис ба кўшиши Баҳоуддин Хуррамшоҳий. Интиқороти Нохид, 1375. – Б.721 (форс тилида).

вий мавзуларни туркий тилда янги шаклларда ифода эта оларди. Аммо туркий тилнинг кенг имкониятларини амалда намоён этиш мақсадида Навоий форс салафлари яратган ғазал “қолип”лари – муайян мавзу учун танланган вазн ва қофия тизимини сақлаган ҳолда янги маънолар ва ифода воситалари қўлланилган мутлақо янги асар яратишга эришган. Жумладан, татаббуъ қилинган Саъдийнинг ғазали ўн тўрт байтдан иборат бўлиб, бунда талаб ва дуо оҳанги етакчилик қилади – шоир Аллоҳ таолонинг бандасига берган имон гавҳари, ҳадсиз-ҳисобсиз неъматлари, анбиё ва авлиёлар ҳаққи ҳурмати гуноҳларини афв этиб, ҳаётларидан кўз юмишни илтижо қилади ҳамда Расулulloҳ шафоатидан умидворлигини изҳор этиб, гуноҳ ва маъсиятдан нажот тилайди.

Навоий эса татаббуъ ғазали ҳажмини тенг ярмига қисқартиради. Дастлабки байтда Аллоҳнинг уч сифати – ибодатга лойиқ ягона зот (Илоҳ), бутун оламнинг ҳақиқий эгаси (Подшоҳ – ал-Малик) ва яратувчиси (Кирдигор – Рабб) эканлигини билдирувчи сифатларини келтиргандан сўнг Унинг ниҳоятсиз Илми олдида оламдаги жамийки махфий ва ошкор нарсалар маълум эканлигини ҳамд этади. Кейинги байтда асмоуллоҳдан Сабур (ўта сабрли) исминини келтириб, талмеҳ санъати ёрдамида бу исмнинг моҳиятини очиб беради. Яъни Намруд каби ҳудолик даъвосини қиладиганлар аслида Аллоҳ таолонинг Сабур исмининг тажаллийси туфайли вақтинчалик қудрат ва азаматга эга бўлиб, Худонинг амридан бўйин товлашлари нисбий тушунча касб этиши, осийлик ҳам ўз моҳиятига кўра Аллоҳнинг иродаси ва ихтиёри туфайли содир бўлиши, энг гўзал сабр эгаси ҳам Аллоҳ таоло бўлиб, инсон бу исмдан имкони борича насибадор бўлиши лозимлигини уқтиради.

Учинчи байтда эса, талмеҳ иқтибос санъати билан қоришиқ ҳолатда қўлланилган. “Танзаъ ул-мулк” ибораси “Оли Имрон” сурасининг 26-оятидан олинган бўлиб, мазкур оятнинг тўлиқ таржимаси қуйидагича: Айтинг: “Эй Мулк (подшоҳлик) эгаси – Аллоҳ! Сен хоҳлаган кишингга ҳукмдорлик ато этурсан ва хоҳлаган кишингдан ҳукмдорликни тортиб олурсан, хоҳлаган кишингни азиз қилурсан ва хоҳлаган кишингни хор этурсан. Эзгулик Сенинг қўлингдодур. Албатта, Сен ҳамма нарсага қодир зотдирсан”⁴.

⁴ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири/ таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур. – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2012. – Б.53.

Иккинчи мисрада Искандар ва Доро ўртасидаги жанг ҳамда Искандарнинг оз қўшин билан Доро устидан ғалаба қозониши ҳақида ишора бор. Биринчи мисрада иқтибос қилинган оят Искандар ва Доронинг ўртасидаги жанг муносабати билан нозил бўлмаган. Аммо дунёдаги жамийки ҳодисалар – хоҳ у Қуръон нозил бўлишидан олдинги ўтмишда содир бўлган бўлса, хоҳ ваҳий эшикларини ёпилгандан кейин амалга ошса, бундан қатъи назар Қуръондаги илоҳий ҳукмлар асосида воқеликка айланиши, Қуръонда зикр этилган воқеалар мушриклар айтгани каби “асотири аввалин” (ўтмишдаги ривоятлар) йиғиндиси эмас, балки ибрат ва тирикликнинг доимий дастуруламали эканлигига Навоий ҳар қандай шубҳа ва гумондан холи эътиқод билан қараган ва буни ўз асарларида турли йўсинда изҳор этган.

Тўртинчи байтда ийҳом санъатининг гўзал намунасига дуч келамиз:

Йўлунг муҳлик тоши ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.

Бу байтни икки хил талқин қилиш мумкин: 1) йўлинг да учрайдиган ҳалокат тошлари қизил ёқут каби бебаҳо, эшигингдаги ғуборлар сара мушк каби ифори ва қимматли; 2) сенинг йўлингда қизил ёқут ҳалокатга элтувчи тош, мушки соро эшигингнинг ғуборидан-да беқадр, яъни дунё ва унинг зийнатлари Сенинг йўлингдан чалғитувчи нарсалардир.

Кейинги байтда Илоҳнинг мўъжизакор қудрати олдида ҳали инсониятнинг қўли етиб бормаган осмону фалаклар ҳам ожиз эканлиги ҳамд этилган. Навоийнинг талқинига кўра, Парвардигор иродаси Хулқар туркумидаги энг хира юлдуз – Суҳони ҳам қуёшдек оламоро қилиши мумкин бўлгани каби, одамларнинг энг тубани ҳам илоҳий иноят шарофатидан энг яхши инсон бўлиши мумкин. Шу сабабли, ўз нуқсини исбот айлаган ориф шоир таҳаллус байтида раҳнамоликни Худонинг Ўзидан ёлвориб, илтижо қилади:

Навоий нафс зулмотга қолмиш,
Сен ўлмай Хизри рах, чиқмоқ не ёро?!

Охирги байтда Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг шафоатидан умидворлигини, бу шафоат Аллоҳнинг изни ва ихтиёри туфайли содир бўлиши (“Юнус” сураси, 10-оят)ни айтиб, ғазалга якун ясайди.

Таҳлилларни умумлаштириб, шундай хулосага келиш мумкин-ки, Навоийнинг Саъдий Шерозийдан таъсирланиши ғазал қолипни танлашда намоён бўлади. Аммо Қуръон оятлари матни ва мазмуни ҳамда бадиий санъатлар имкониятларидан фойдаланиш, оятлар мазмунидан хулоса чиқариш ҳамда бу хулосаларни янги поэтик воситалар орқали ифодалашда Навоий ўз тафаккур даҳоси ва истеъдоди кучига таянган. Саъдий ғазалида, асосан, ишора санъати имкониятларидан фойдаланилган бўлса, Навоий ўз ғазалида Қуръон оятлари матни ва мазмунидан фойдаланиш учун турли бадиий санъатлар – ишора, талмех, ийҳом, иқтибос санъатларидан маҳорат билан фойдаланган. Бу эса, Навоий ғазалининг дилтортарлиги ҳамда сўзнинг санъат даражасига кўтарилишига муҳим омил бўлиб хизмат қилган.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро...”

Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро.

Қачонким зоҳир этсанг “танзиъ-ул-мулк”,
Сикандарнинг бўлуб мағлуби Доро.

Йўлунг муҳлик тоши ёкути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.

Суҳо бўлса шабистонингда толиъ,
Бўлуб нури қуёшдек оламоро.

Навоий нафс зулмотига қолмиш,
Сен ўлмай Хизри раҳ чикмоқ не, ёро?!

Қиёматда гуноҳин афв этарга
Расулингни шафиъ эт, кирдгоро.

V — — — V — — — V — —
мафойилун мафойилун фаувлун
ҳазажи мусаддаси маҳзуф

Лугат

Илоҳ – Аллоҳ, Худо, Тангри (ибодат этиладиган)

Кирдигор – Яратувчи (Тангри сифати)

Сабур – сабрли, тоқатли (Аллоҳ сифатларидан бири)

Тажаллий – қўриниши, жилваланиш, аксланиш

Намруд – афсонавий золим шох. Унинг фармони билан Иброҳим пайғамбар ўтга ташланган дейишади

Мудоро – муроса қилиш; илтифот, лутф

Танзиъ-ул-мулк – Қуръони каримдаги (“Танзаъул-мулка мимман ташоу”) – “Подшоҳликни хоҳлаган одамингдан тортиб оласан” оятига ишора

Муҳлик – ўлдирувчи, ҳалок қилувчи, ҳалокатли

Ёқути аҳмар – қизил ёқут

Тийра – қора, қоронғи; ғам-ғуссали, қайғули; хира, нурсиз.

Суҳо – хулкар юлдузи тўпламидаги юлдузлар; жуда кичик, арзимас

Шабистон – кеча қоронғилиги, қоронғи тун

Шафиъ – ҳимоячи, воситачи

Насрий баён

Эй, Тангри (яъни сиғинишга муносиб зот), (азалий ва абадий ҳукмдор яъни энг улуг ва ҳақиқий) Подшо ва эй (икки дунё, ўн саккиз минг олам ва ундаги барча мавжудотларни) Яратувчи – (ижод этувчи), Сенга ҳар қандай ошкор ва пинҳон нарсалар – (фикрлар, туйғулар, қалблар) очикдир.

Агар сабр қилувчи сифатинг билан тажаллий этсанг – акслансанг, (Иброҳим пайғамбар билан бирга) Намрудга юз минг (марта) муроса (билан мурожаат) қилгувчи бўласан.

Агар Қуръони Каримдаги (“Танзаъул-мулка мимман ташоу”) – “Подшоҳликни хоҳлаган одамдан тортиб оласан” оятини соҳир этадиган бўлсанг, Доро Искандарнинг мағлуби бўлиб қолади.

Йўлингнинг ҳалок қилувчи тошлари қизил ёқут(га тенг) бўлса, даргоҳингнинг хира гарди сара мушқдир.

Қоронғу кечангда иқбол арзимас, кичик юлдуздек бўлса, (караминг ва ҳимматингдан) оламни ёритувчи куёшдек (юксак ва порлоқ) нур сочувчи бўлади.

Навоий нафс зулматида қолди, эй Ёр, агар сен Хизр каби йўлбошловчи бўлмасанг, ундан чиқмоғи гумондир.

Эй Яратувчи, қиёматда (Навоийнинг) афв этиш учун элчинг (бўлган Муҳаммад пайғамбарни) воситачи ва ҳимоячи этгин.

Шарҳ ва изоҳлар

Биз таҳдил қилаётган ушбу ғазал шаклан мусалсал ва мазмунан орифона бўлиб, васф ва муножот байтларни ўзида мужассамлаштирган ҳамд ғазаллар сирасига киради. Матлаъдан бешинчи байтгача куйланган Яратган васфи, олтинчи ва еттинчи байтлардаги муножот оҳанги ғазалдаги ўзига хос уйғунликни таъминлаган.

Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро,
Санга очуғ ниҳону ошкоро.

Эй, Тангри (яъни сиғинишга муносиб зот), (азалий ва абадий ҳукмдор яъни энг улуг ва ҳақиқий) Подшоҳ ва эй (икки дунё, ўн саккиз минг олам ва ундаги барча мавжудотларни) Яратувчи – (ижод этувчи), Сенга ҳар қандай ошкор ва пинҳон нарсалар – (фикрлар, туйғулар, қалблар) очикдир.

киз минг олам ва ундаги барча мавжудотларни) Яратувчи – (ижод этувчи), Сенга ҳар қандай ошкор ва пинҳон нарсалар – (фикрлар, туйғулар, қалблар) очикдир.

Ҳазал матлаъси Аллоҳнинг сажда этишга, яъни сифинишга муносиб зот эканлиги, икки оламнинг ягона ва ҳақиқий подшосилиги ва ниҳоят асосий сифатларидан бири – Яратувчи эканлиги ҳамда ошкор ва пинҳонни билувчилигини таърифлаш – мадҳ этиш билан бошланади. Бу сифатлар Аллоҳнинг минг бир сифати қаторида ҳисобланади.

Байтда илоҳо, подшоҳо, кирдигоро сўзлари орқали таъдид, ниҳону ошкоро сўзлари орқали тазод санъатларига мурожаат этилган.

Сабур исми била қилсанг тажаллий,
Қилиб Намрудға юз минг мудоро.

Агар сабр қилувчилик сифатинг билан тажаллий этсанг – акслансанг, (Иброҳим пайғамбар билан бирга) Намрудға юз минг (марта) муроса (билан мурожаат) қилувчи бўласан.

“Қуръони Карим”даги пайғамбарлар қиссаларида Иброҳим пайғамбар билан Бобил подшоси Намруд, Мусо пайғамбар билан Миср фиръавни ўртасидаги мунозалар акс этган. Уларда ҳар икки пайғамбарнинг кофир подшоҳларни имонга даъват этганлиги, Аллоҳнинг ягона илоҳ ва ўзларини Унинг пайғамбари эканликларини ҳужжат ва муъжизалар билан исбот қилишганлиги акс эттирилади. Ҳар икки пайғамбар ҳам кофир подшоҳларга майин гаплар ва мулойим муомила билан мурожаат этишганлари ҳақида оятларда хабар берилган. Навоий мана шу ҳолатни Ягона ва ҳақиқий подшоҳнинг сабур исми билан тажаллий этганлиги – кофирларга ҳам муроса қилганлиги сифатида баҳолайди.⁵

Байтда Намрудни эслаш орқали талмеҳ санъатига мурожаат этилмоқда.

Қачонким зоҳир этсанг “танзий-ул-мулк”,
Сикандарнинг бўлуб мағлуби Доро.

⁵ Бу образларнинг келиб чиқиши қаранг: Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Тошкент: Фан, 2016. Б. 63

Агар Куръони Каримдаги (“Танзаъул-мулка мимман ташоу”) – “Подшоҳликни хоҳлаган одамдан тортиб оласан” оятини зоҳир этадиган бўлсанг, Доро Искандарнинг мағлуби бўлиб қолади.

Ушбу байтда юқоридаги фикрнинг мантикий давоми акс эттирилади. Яъни агар Аллоҳнинг қаҳри келса, ҳар қандай салтанат, тожу тахт ва бошқа нарсалар ер билан яксон бўлади. Буни Навоий Доронинг ўзи бола деб ўйлаб писанд қилмаган Искандардан енгилганлиги мисолида кўрсатиб бермоқда.

Ҳазалнинг иккинчи ва учинчи байтлари орасида тазод санъати вужудга келтирилган. Навбатдаги байтда эса тазод ҳар бир байтда намоён бўлади. Байтда Искандар ва Доро сўзлари ёрдамида талмех, танзиъ-ул-мулк бирикмаси ёрдамида иқтибос санъатига мурожаат этилган.

Йўлунг муҳлик тоши ёқути аҳмар,
Эшигинг тийра гарди мушки соро.

Йўлингнинг ҳалок қилувчи тошлари қизил ёқут(га тенг) бўлса, даргоҳингнинг хира гарди сара мушқдир.

Навбатдаги икки байтда Аллоҳ даргоҳи ва унга ошиқ муносабати акс эттирилади. Улуғ Даргоҳнинг ҳалок этгучи, яъни ошиқнинг бошига ёғилувчи тошлари асли қизил, яъни асл ёқут, ундаги гард эса сара мушкка тенгдир. Бу ўхшатишлар билан Навоий мураккаб ва ҳалокатли туюлган илоҳий ишқнинг аслида инсонни тоблаб, камолотга етиштириши ҳақида сўз юритмоқда.

Байтда муҳлик тош ва ёқути аҳмар, тийра дард ва мушки соро бирикмалари орасида тазод санъати ҳосил бўлмоқда.

Суҳо бўлса шабистонингда толиъ,
Бўлуб нури қуёшдек оламоро.

Қоронғу кечангда иқбол арзимас, кичик юлдуздек бўлса, (карминг ва ҳимматингдан) оламни ёритувчи қуёшдек (юксак ва порлоқ) нур сочувчи бўлади.

Яъни, агар энг хира юлдуз ҳам сенинг кундузинг ҳам эмас, қоронғу тунингга дучор бўлса ҳам, ўша туinning шарофатидан қуёш-

дек нурафшон нур сочувчи бўлади. Байтда Аллоҳнинг хоҳлаган бандасини иззат ва ҳикмат билан улуғлаши назарда тутилган.

Байтда суҳо ва қуёш сўзлари ёрдамида маънавий тазодга мурожаат этилган.

Навоий нафс зулмотига қолмиш,
Сен ўлмай Хизри раҳ чиқмоқ не, ёро?!

Навоий нафс зулматида қолди, эй Ёр, агар сен Хизр каби йўлбошловчи бўлмасанг, ундан чиқмоғи гумондир.

Навбатдаги байтда Навоий ўз таҳаллусини қўллаган ҳолда бевосита ўзи учун ёрдам сўраб, Яратганга илтижо қилади. Ўзини нафс зулматида қолган нотаваон санаб, бу зулматдан чиқиш учун Аллоҳдан Хизр каби йўлбошловчи бўлишни сўрайди. Зеро, ўзини ҳаминша ожиз ва ҳокисор санаш, ҳар доим Аллоҳнинг беқиёс меҳри ва қарамига умид қилиш ҳақиқий банданинг вазифасидир.

Байтда нафс зулмоти ва Хизри раҳ бирикмалари ёрдамида маънавий тазод, Хизрга мурожаат этиш орқали эса талмеҳ санъатлари вужудга келтирилган.

Қиёматда гуноҳин афв этарга
Расулингни шафиъ эт, кирдгоро.

Эй Яратгувчи, қиёматда (Навоийнинг) афв этиш учун элчинг (бўлган Муҳаммад пайғамбарни) воситачи ва ҳимоячи этгин.

Ислом дини этиқодига кўра, машҳар, яъни қиёмат кунин барча пайғамбарлар, авлиёлар ва сиддиқларга ўзига тегишли одамларга шафоат қилиш, яъни гуноҳларини кечиртиш учун воситачи бўлиш ҳуқуқи берилади. Бу ҳуқуқнинг энг олий даражадаги мартабаси, яъни барча осий умматларни гуноҳини сўраш ҳуқуқи эса пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга ваъда қилинган. Навоий мана шу шафоатга умид қилиб, Яратганга илтижо этмоқда. Умуман, ғазалда Аллоҳнинг беҳад буюклиги ва банданинг Унга бўлган доимий эҳтиёжи тараннум этилган.

Мақтаёда Навоий пайғамбар воситачилигида афв сўрашига ўзига хос яна бир сабаб мавжуд. Ушбу ғазал девондаги сўнгги ҳамд

бўлиб, ундан кейин наът ғазаллар бошлананади. Шу сабабли ушбу байт наътларига ўтиш учун ўзига хос кўприк вазифасини ўтамоқда.

Байтда илтифот ва талмех санъатларига мурожаат этилган.

Ғазал ҳамд-ғазаллар орасида содда ва равои ифодаси, юксак пафоси билан ажралиб туради.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро...”

Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.

Юз эшигинг туфроғига сурта олғайменму деб,
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тушар олам аро.

Анжум ичра оразинг меърож шоми ўйлаким,
Тушса дурри шабчароғе ҳар тараф шабнам аро.

Не учун киймиш қаро ҳарён солиб жайбиға чок,
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро.

Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш,
Туш чоғи ҳар кун қуёш акси эмас Зам-зам аро.

Машғале бўлмиш малак илгида равзанг бошиға,
Ой чароғи кечалар бу нилгун торам аро.

Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин,
Зарра-зарра жисми бир-бирдин тўкулди ғам аро.

Йўл эмас, Ясрибда йиртибдур юзин тирноғ ила,
Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро.

Итларинг махсусу маҳзундур Навоий, кошки
Кирса бу маҳрум ҳам ул зумраи маҳрам аро.

– V – ~ – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Нубувват – набийлик, пайғамбарлар гуруҳи, Ҳақ таоло инсониятта юборган элчилар гуруҳи

Ҳотам – муҳр

Жайб – чўнтак, кисса; ёқа, кийимнинг ёқаси; ён, яқинлик

Каъба – макка шаҳридаги зиёратгоҳ, муқаддас сайилгоҳ, мусулмонлар қибласи; кўнгил

Зам-зам – қўшиш, жамлаш; маккаи мукаррамадаги муқадд кудук

Батҳо – Маккаи макаррама атрофидаги Батҳо водийси

Ясриб – Мадина шаҳрининг қадимги номи

Нилгун торам – кўк рангли осмон гўмбази

Насрий баён

Эй Одам болалари ичидан танланган набийлар тўпига босиган муҳр;

Агар улар муҳр бўлсалар, сен ўша муҳр ўртасида ўйиб ёзилган отсан.

Сенинг эшигинг тупроғига юзини суртиш умидида;

Қасрга ўхшаш фалаклардан Қуёш ҳар кун оламга, дунёга тушад

Меърожга кўтарилганингда Сенинг юзинг гўёки юлдузлар ичид

Шабнам орасидаги кечани ёритувчи дур каби эди.

Нега ёқаларини чок этиб, эгнига қора киймасин;

Каъбаки, Сенинг фуқратингда мотамда қолди-ку!

Гўёки покиза кўнглида Сенинг юзингга бўлган муҳаббатинг асрагандек;

Замзам қудуғи суви юзида акс этган нур асло қуёш нури эмас.

Қабринг бошида фаришталар кўтариб турган мангъала;
Кечалари кўм-кўк осмонда нур сочиб турган Ойдир.

Батҳо водийсидаги қумлар албатта қум эмас, балки жамолинг
меҳрини соғиниб;

Ғамга ботиб, зарра-зарра бўлиб тўкилиб кетган жисмлардир.

Ясриб шаҳри томон чўзилган йўллар ҳам йўл эмас, балки юзла-
рини тирноқлари билан йиртиб;

Сенинг муборак қадамингни орзулаб турган шоду хуррам бир
водийдир.

Эшигингдаги итларинг Сенинг хусусий мулкинг, шу сабабдан
ҳам Навоий ҳазин, ғамда қолгандирки;

Қанийди у ҳам шундай бахтдан маҳрум бўлмай, Сенинг хона-
донинг мулки бўлса эди!

Шарҳ ва изоҳлар

Буюк шоир ҳамдларида ҳам, наътларида ҳам дунё, башарият
хаёти, инсон шахси асосий мавзу қамрамларини ташкил этади.
Ушбу ғазал наът бўлиб, унда Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом ҳақла-
рида фикр юритилади. Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом фаришта
эмас, башар фарзанди бўлганлар. Шоир башарнинг ана шу нокиза
фарзандини улуғлаш орқали Одам Ато авлодларини, демакки, оддий
инсонни кўкларга кўтаради.

Матлаъ оддий тупроқдан яратилган, аммо олий даражалар
соҳиби бўлган инсонга юзланиш ва унинг инсоният тарихидаги
олий ўрнини васф этиш билан бошланади. Муқаддас каломуллоҳда
келтирилишича, залолатга кетаётган инсониятни Ҳақ йўлига ҳи-
доят қилиш учун инсонларнинг ўзларидан танланган 124 минг
(яна аниқроғини Ҳақ таолонинг Ўзи билади) пайғамбар, йўл кўрса-
тувчи Ер юзига юборилган. Шоир Муҳаммад алайҳиссаломни ана
шу Одам Ато фарзандларидан бўлмиш пайғамбарларнинг охирги-
си, муҳри, ҳужжати, деб атайди. Байтда муҳр воситасида шундай
бадий лавҳа чизилмоқдаки, яъни бирор хат ёки ҳужжат сўнгида
шу ҳужжат соҳиби ёки муаллиф ўз муҳрини босади. Муҳр -қабул
қилинган қарор ёки охирги ҳукми тасдиқловчи восита, далил.
Кейинги мисрада шоир занжирли ўхшатиш – ташбеҳи мусалсални

давом эттиради: агар ҳар бир пайғамбар ўз қавми учун шоҳидлик берувчи бир муҳр бўлса, Муҳаммад алайҳиссалом шу муҳр ичида ёзилган (дарж этилган) сўз, исм, дейди. Маълумки, муҳрнинг ўрта-сида муҳр эгасининг исми ёзилган бўлади. Демак, Муҳаммад алайҳиссалом ўзларигача ўтган барча пайғамбарларнинг ҳақиқатини акс эттирадилар, ул зоти олийгача ўтган пайғамбарларда эса Расули акрамнинг (с.а.в.) бирор сифатлари ёки бир неча сифатлари ўз ифодасини топган. Шу боис ул зоти бобаракотга “хотам ул-анбиё” даражаси берилган.

Пайғамбарлар элининг ҳотами Муҳаммад алайҳиссалом комил инсон эдилар. Фалакнинг буюк чароғи Қуёш ҳам “башарнинг етук фарзанди эшиги тупроғига юзимни суртай, уни тавоф қилай”, деб ҳар кун Чархдан Ерга тушади. Бу гўзал бадий лавҳа билан Навоий “комил инсон атрофида бутун коинот айланади”, мазмунидаги сўфиёна ғояни талқин этишга киришади. Сўфиёна ғоя талқини кейинги байтда давом этади.

Бу байтда фавқулудда гўзал бадий лавҳа яратилган. Шоир пайғамбар алайҳиссаломнинг буюк мўъжизалари бўлмиш меърож воқеасини тасаввурида жонлантиради. Меърож кечасида пайғамбар алайҳиссаломнинг нур сочувчи юзлари юлдузлар (анжум) орасида (биринчи мисра); худди гул баргидаги шабнамлар орасига кечани ёритиб юбуровчи қимматбаҳо дур – гавҳар тушиб қолгандек (иккинчи мисра) манзарани намоён этади. Байтда осмон – яшил гул баргига, юлдузлар – тунги шабнамларга, пайғамбар алайҳиссаломнинг ёруғ юзлари – дур, гавҳарга қиёсланмоқда.

Кейинги байтда Каъбанинг қора рангли либос (каъбапўш)да эканлигини пайғамбар алайҳиссалом ундан бир муддат бўлса ҳам узоқлашганлари учун мотам либосига ўралган, деб; эшиклар ўрнидаги ёриқларни эса пайғамбар ҳажридаги мотамзаданинг йиртилган ёқалари, деб бадий тасвир яратилади.

Маккаи мукаррамадаги Замзам қудуғи сувида ҳам ана шу инсони комил юзининг шуъласи мавжуд. Пайғамбар алайҳиссалом, маълумки, кўп марта Замзам қудуғи бошига келганлар, сувидан ичганлар. Ул зоти мукаррамнинг кўзлари ва юзларидаги нур туш чоғида сув юзида ўйнаб, мавжланиб турган. Бинобарин, Замзам қудуғи суви юзидаги нур қуёп нури эмас, балки набийнинг чехра-

си ва кўзларидан таралган нурдир. Яна бу байтда Замзам қудуғи ўзининг покиза қалбида пайғамбарнинг меҳрини асраган, деган маънодаги яширин ўхшатиш (ташбеҳи пўшида) ҳам бор.

Шоир пайғамбар алайҳиссалом пок сиймолари васфини тобора авж даражага кўтара боради. Кейинги байтда пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак қабрлари “нилгун торам” – кўк рангли осмон гум-базига қиёс этилади. Фаришталар эса ҳар кеча Ойни машғаладек бу қабр бошида кўтариб турадилар.

Навбатдаги байтда Маккаи Мукаррама яқинидаги Батҳо водий-си ҳақида фикр борадики, пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳижратларини (Маккадан чиқиб кетишларини) сезиб, Батҳо водийсидаги қумлар энди қум эмас, балки набий ҳажрида зарра-зарра бўлиб тўкилган жисмлардир.

Ясриб – Мадинаи Мунавваранинг қадимги номи. Тарихдан маълумки, пайғамбар алайҳиссалом 50 ёшларида Маккаи мукаррамадан чиқиб, ул зоти олийни ниҳоятда севган мадиналиклар – ансорлар ҳузурига йўл оладилар ва муборак умрларининг охирига қадар (ўн уч йил) шу ерда қоладилар. Мадиналиклар Ҳазрати Муҳаммад ҳабибуллоҳ (а.)ни бетокатлик билан кутадилар, ул зоти покка етишгач, юксак эҳтиром кўрсатадилар. Байтда Мадинага олиб боровчи йўллар йўл эмас, Ер ўз юзларини пайғамбар қадамларини орзулаб пора-пора қилгандан қолган тирноқ изларидир, дейилмоқда. Ер – ташхис санъати билан жонлантирилмоқда, “ер юзи” ибораси ташбеҳи пўшида воситасида яширин ийҳом қилинмоқда.

Ниҳоят, лирик қаҳрамон ғазалнинг мақтаида пайғамбар алайҳиссалом эшигидаги итларга ҳавас билан қараганлигини изҳор этади. Чунки, итлар шарафли даргоҳ учун хос бўлиб, лирик қаҳрамон эса бу шарафдан маҳрумдир.

Дилором САЛОҲИЙ

—~~~~~—

“Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро...”

—~~~~~—

Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.

Юз эшигинг туфроғиға сурта олғайменму деб,
Чарх қасридин қуёш ҳар кун тулпар олам аро.

Анжум ичра оразинг меърож шои уйлаким,
Тушса дурри шабчароғе ҳар тараф шабнам аро.

Не учун киймиш қаро ҳарён солиб жайбиға чок,
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро?!

Соф кўнглида юзунг меҳрини гўё асрамиш,
Туш чоғи ҳар кун қуёш акси эмас Замзам аро.

Машъале бўлмиш малак илгида равзанг бошиға,
Ой чароғи кечалар бу нилгун торам аро.

Қум эмас Батҳодаким, меҳри жамолинг ҳажридин
Зарра-зарра жисми бир-бирдин тўкулди ғам аро.

Йўл эмас, Ясрибда йиртибдур юзин тирноғ ила
Мақдаминг то етмади ул водийи хуррам аро.

Итларинг маҳсусу маҳзундур Навоий, кошки
Кирса бу маҳрум ҳам ул зумрайи маҳрам аро.

— V — — — V — — — V — — — V —
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Нубувват – пайғамбарлик

Хайл – гуруҳ, тоифа, қавм

Хотам – салтанат муҳри нақшланган узук

Чарх – осмон, фалак

Анжум – юлдузлар

Ораз – юз, чехра

Дурри шабчароғ – кечаларни ёритувчи дурдона

Жайб – чўнтак; ёқа

Фурқат – айрилиқ

Малак – фаришта

Илик – қўл

Равза – боғ; бу ерда: Расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборақ қабрлари

Нилгун торам – кўк осмон

Батҳо – Маккаи мукаррама

Ясриб – Мадинаи мунаввара

Махсус – хослар тоифаси

Зумра – тоифа, қавм

Насрий баён

1. Эй, башарият наслидан чиққан пайғамбарларнинг энг сўнгиси! Агар бошқа пайғамбарлар хотам – Оламлар Подшоҳи салтанатининг узуги бўлсалар, сен бу узукда салтанат муҳри ўлароқ нақшланган.

2. Фалак қасридан Куёш ҳар куни эшигинг тупроғига юзини суртмоққа, яъни тавоб қилгани тушади.

3. Кечаларни ёритувчи дурдона шудринглар орасига тушгандек меърож кечасида сенинг юзинг юлдузлар орасида алоҳида ажралиб порлади.

4. Каъба фироқингда мотам тутиб, эгнига қора кийиб олгандек.

5. Замзам қудуғининг устига туш пайти тушган қуёш акси – аслида сенинг офтобдай чехрангни бағрида асраганидан нишонадир.

6. Кечалар муборак равзанг бошида ойнинг балқиб туриши фаришта-лар бошинг устида машъал кўтариб турганига менгзайди.

7. Батҳо чўллари қуёшдек жамолинг ҳажридан адо бўлиб, жони зарра-зарра бўлиниб, қумдек тўкилиб кетди.

8. Мадина йўллари сенинг муборак қадаминг фироқида тирналган юздек тарам-тарам бўлиб қолган.

9. Сенинг даргоҳингда итларинг хослар даврасида, мискин Навоий маҳзун бўлиб қолган. Кошкиди бу маҳрум умматинг ҳам маҳрамларинг тоифасига қўшилса.

Шарҳ ва изоҳлар

Мазкур ғазал охирзамон пайғамбари, сарвари коинот Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) наътидаги биринчи ғазал. Шу сабабли, матлаъда шоир бу зотнинг нубувват хайли – пайғамбарлар сафида тутган юксак мақомини васф этади. Исломиё ақидага кўра, расулуллоҳ (с.а.в.) инсоният тарихидаги сўнгги пайғамбар ва айни пайтда Аллоҳ элчилари орасида энг улуғи ҳисобланади. Ҳазрат Навоий подшоҳларнинг узуги ҳамда энг сўнгги, охири маъноларини билдирувчи “хотам” сўзини қўллаш орқали ажойиб шоирона ўхшатиш яратиб, ўз муҳаббати ва эътиқодини қуйидагича баён этган:

Эй, нубувват хайлига хотам баний Одам аро,
Гар алар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.

Фақат инсоният олдиди эмас, балки барча яратиклар олдиди Расули акрамнинг мақоми ниҳоятда улуғ. Тириклик чоғида бошида булут ҳамиша соябон бўлган, йўлдаги тошлар унга салом берган, ғайб оламидаги жин ва парилар унинг қўли билан имон келтирган, мушриклар талаби билан Ойни иккига бўлиш мўъжизасини кўрсатган пайғамбарнинг эшиги тупроғига юзини суртмоқ ниятида ҳар куни Қуёш ер юзини мунаввар этиб, муборак қадамжоларини зиёрат қилади. Меърож кечаси осмонларга кўтарилган бу зотнинг мунаввар юзи олдиди нур сочувчи юлдузлар кечалари ўзидан нур таратиб, рўшнолик берадиган дурдона олдиди шудринг томчиларидек нурсиз бўлиб қолганга ўхшаган. Негаки, меърож кечасида

Расулulloҳ (с.а.в.) Аллоҳ таоло ҳузурида бўлиб, бевосита мулоқот қилиш ва дийдорлашиш саодатига эришган ягона зотдир:

Анжум ичра оразинг меърож шоми уйлаким,
Тушса дурри шабчароғе ҳар тараф шабнам аро.

Жоҳилият замонида бутхонага айланган Каъба ҳақ дин келгандан кейин яна имон ва ислом аҳлининг қибласига айланди. Узоқ асрлар давомида мушрикларнинг ботил ақидаси дастидан хор бўлган бу муқаддас макон яна ягона Аллоҳга топинувчилар учун зиёратгоҳ бўлди. Бу иззатни унга қайтариб берган Каъба ҳар йили ҳаж мавсумида қора матодан кисва – каъбапӯш билан ёпиниб, ҳаж амаллари тутагандан кейин кисванинг ечиб олинishi қайсидир маънода Каъбанинг унга азизлик мақомини қайтариб берган пайғамбаримизнинг фироқида аза тутганига ҳам йўйиш мумкин:

Не учун киймиш қора ҳарён солиб жайбиға чок,
Фурқатингдин Каъба гар қолмайдурур мотам аро.

Ҳаж мавсумида етти иқлимдан келган ҳожилар чанқоғини қондирувчи Замзам қудуғига пешин пайтида қуёш аксини тушиши – бутун оламларга раҳмат қилиб юборилган пайғамбар офтоби чехрасининг ёдидир.

Пайғамбаримизнинг муборак равзалари устида нур сочиб турган ой қўлида машъал тутиб, моддий дунёдан боқий оламига риҳлат қилган энг азиз банданинг марқадини ёритиб турган фаришталарга менгзайди. Маккаи мукаррама атрофида ястанган Батҳо дашти – бу муборак шаҳарда туғилиб вояга етган, инсониятнинг йўлини ёритувчи мунаввар қуёш бўлган зотнинг ҳажрида обу адо бўлиб, жисми қум заррасидек тўкилиб кетган соғинч тимсоли гўё. Мадинаи мунавваранинг йўллари – ҳижрат сабабли келиб бу шаҳарни мунаввар ва муқаддас айлаган шариф инсоннинг хайрли мақдамининг фироқида фиғон чекиб, юзидаги тиртиқларнинг изидек... Алишер Навоий бу каби шоирона ўхшатиш ва тасвирлар орқали ўқувчиларига катта бир ҳикматни уқтирмоқчи бўлади: Каъба ҳам, Макка ва Мадинанинг шарафли бўлиши, имон аҳлининг қибласига айланиши – расулulloҳ (с.а.в.)нинг муборак вужу-

ди шарофати туфайли. Аллоҳ ўз ҳабибининг шарофати билан кум-зорлар ичида қад ростлаган икки шаҳар ҳамда у ердаги қора тош ва қудуқни шунчалик азиз ва муқаррам қилган экан, бу зотнинг қавлу феълига муносиб яшашни ихтиёр этган инсон албатта юксак мақом ва мартабаларга эришажак. Шу сабабли, Навоий ислом пайғамбарига муносиб уммат бўлиш – унинг энг улуғ орзуси эканини қайд қилиб, ғазалга шундай якун ясаиди:

Итларинг махсусу маҳзундур Навоий, кошки
Кирса бу махрум ҳам ул зумрайи маҳрам аро.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Зиҳи жавлангаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”

Зиҳи жавлангаҳинг афлок уза майдони “ав адно”,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.

Қилиб чун хай гулоби майли наълайнинг, бўлиб андин
Малак раъноларининг жабҳасига чарх сандалсо.

Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулинг сори,
Бўлуб руҳонилар жайби лаболаб анбари соро.

Фалак қолиб буруқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.

Юзунгдин анжум, анжумдин куёш нур иктисоб айлаб,
Анингдекким, куёшдин ою, ойдин қийргун ғабро.

Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.

Рафикинг тойир андоқким Сулаймон оллида худхуд,
Бурокинг сойир анжум шоҳи устинда сипехросо.

Қилиб бу сайр аро маъшуқ васли кўйида манзил,
Тилаб сарғашта ушшоқиға ҳам раҳмат уйин маъво.

Навоий хуш кўрар оламини отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдектурур дунёву мо фиҳо.

V --- V --- V --- V ---
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
хазажи мусаммани солим

Луғат

Зихи – гўзал, ёқимли, кўнгилга матлуб; яхши, қандай яхши;
офарин; худди ўзи, жуда, энг

Ав-адно – пастроқ, яқинроқ

Буроқ – Муҳаммад алайҳиссаломни меърож кечаси кўкка олиб
чиққан от суратидаги фаришта

Хазро – кўк, яшил; осмон

Хай – тер томчиси

Наълайн – этик, жуфт кавуш, пойафзал

Жабҳа – пешона, манглай; юз, ой юзли

Анбар – хушбўй модда, ёқимли ҳид

Иктисоб – ўрганиш, касб қилиш, кўлга киритиш, қозониш

Қийргун – қорамоё рангли, қоп-қора, тим қора

Ғабро – ер, ер юзи, ер шари

Пайк – хабарчи, жарчи; элчи

Сипехросо – осмон, фалак каби; баланд, юксак

Мо фиҳо – ундаги, унинг ичидаги

Насрий баён

Матлаъ: Сенинг бағоят чиройли жавлон урувчи майдонинг фалаклар узрадир, фалаклар ундан пастроқдир;

Кўм-кўк тўққиз қаватли осмон Сен минган Буроқ исмли от учун
гўё тўққиз гумбаз кабидир.

Гул сувидек хушбўй теринг ковушларинг сари оқаркан, ундан
қолган издан андоза олиб;

Чиройли бўйли фаришталарнинг пешоналарига айланувчи
(чарх) сандал дарахти янглиғ тикқадликни тақдир қилгандир.

Хар нафас сунбул каби кокиллариинг томонга раҳмат шамоли
эсиб турадики;

Бундан рухлар ёқалари анбар каби хушбўй ҳид билан лаболаб
тўладилар.

Айланувчи осмонлар тезликда Сенинг Буроқингга етолмади-
лар, шу боисдан энди тез айланувчи, тез учувчиларни “фалакларга
ўхшайди”, деб мактаб бўлмайди;

Худди шунингдек Ой ёруғликни Сенинг жамолингдан олибди-
ки, энди Сени васф этганда “ойюзли” деб макташ ҳам ножоиздир.

Юзингдан юлдузлар, юлдузлардан ой нур сочишни ўрганиб
олишибди;

Бу гўёки қуёш нуридан ой шуъла олиб, ой нури эса қоп-қора
ерни ёритгани кабидир.

Осмон водийларини бир-бир босиб ўтиш учун от сурибсан;

Ақл элчиси буни аввал тушунмай, ранжиб қолди.

Сенинг Дўстинг Сулаймон пайғамбар ёнида учиб юрган Худҳуд
кабидир;

Буроқ отинг эса юлдузлар шоҳи – Ой устида осмон кабидир.

Бу сайрдан мақсадинг севгили Дўстинг кўчасига бориш эди;

Унинг саргардон кезган ошиқлари учун ҳам раҳмат уйини ти-
лаш эди.

Навоий бу оламни фақат Сенинг отингни тинмай қайтаришдан
баҳра топгани, лаззат туйгани учунгина хуш кўради;

Акс ҳолда бу йўқ бўлиб кетувчи дунё унинг учун дўзах ичидаги
олов кабидир.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ғазал ҳам наът бўлиб, бошидан охирига қадар Муҳаммад
алайҳиссаломнинг Меърож кечасидаги мўъжизалари васфига ба-

ғишланган. Матлаъда пайғамбар алайҳиссалом айланадиган, жавлон урадиган гўзал майдон фалаклар узра бўлиб, тўққиз қават осмон ҳам унинг афсонавий оти – фаришта Буроқ парвозидан пастроқда қолади, дейилмоқда.

Гул суви янглиғ теринг томчиси пойафзалинг сари оқар экан, чарх гўзалқадли фаришталарнинг пешонасига ундан андоза олиб “сандалсо” – сандал дарахти каби хушқоматлик, зеболик, хушбичимлиликини тақдир қилди.

Дам-бадам шамолда тебранган сочларинг сари раҳмат насими (шамоли) эсиб, тарқалар экан, йўлингда, осмонларда учраган пайғамбарлар руҳларининг ёқалари анбарин хушбўй хиддан лаболаб тўлиб боради.

Фалаклар Буроқинг парвозидан пастда қолдилар, энди юксаликни васф этиш учун улар нолойиқ. Ой Сенинг жамолинг шувласидан нурланиб, ёруғ бўлди, энди у Сенинг жамолинг васфига танибёх бўлишга ярамайди.

Пайғамбар юзини кўриб юлдузлар, юлдузлардан қуёш нур таратишни касб қилишгани каби қуёшдан ой, ойдан эса қоп-қора ер нурга чулғанади.

Меърож туни фалаклар оша парвоз қилиш учун от сурганингда, ақл элчиси буни тушунмай, ранжиди.

Меърож туни сайрида Сенинг рафиқинг – Ҳазрати Жаброил алайҳиссалом худди Сулаймон алайҳиссалом ёнидаги Худхуд каби эди. Буроқинг парвози эса юлдузлар шоҳи – Ойдан ҳам юксалиб, осмонлардан ошиб кетди.

Пайғамбар алайҳиссалом бу сайр ичида ўзлари севган Зот даргоҳида бўлиб, совғалар олдилар, ўзларини нур ичида кўрдилар. Аммо тилаклари – барча Ҳақ ошикларига, маърифатталаб солих инсонларга раҳмат уйидан, раҳмат назаридан насиба тилаш эди.

Мақтаъда Навоий севимли раҳнамомиз Расули акрам (с.а.в.) номларини тилида такрор этиш билангина бу оламни хуш кўришини баён этади. Чунки, у бу олий зотни шу оламда таниди, қаттиқ меҳр қўйди, эргашди. Агар шундай бўлмаганда, бу дунё ва унинг ичидаги бор мавжудот шоир кўзига дўзах ичидаги ўтдек даҳшатли, нохуш бўлиб кўринар эди.

Дилором САЛОҲИЙ

“Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”

Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно”,
Буроқингға тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.

Қилиб чун хай гулоби майли наълайнинг, бўлуб андин
Малак раъноларининг жабҳасига чарх сандалсо.

Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сори,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.

Фалак қолиб Буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.

Юзунгдин анжум, анжумдин куёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, куёшдин ою ойдин қийргун ғабро.

Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.

Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида худхуд,
Буроқинг сойир анжум шоҳи устинда сипехросо.

Қилиб бу сайр аро маъшуқ васли кўйида манзил,
Тилаб саргашта ушшоқиға ҳам раҳмат уйин маъво.

Навоий хуш кўрар оламини отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёву мофиҳо.

V — — — V — — — V — — — V — — —
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Лугат

Зиҳи – офарин, қандай яхши, салламно

Афлок – фалаклар, етти осмон

“Ав адно” – “Нажм” сурасининг 9-оятидан иқтибос

Буроқ – Муҳаммад Расулуллоҳ (с.а.в.) нинг Меърож кечасидаги улови

Хазро – яшил

Хай – тер, арақ

Наълайн – жуфт кавуш

Малак – фаришта

Жабҳа – пешана

Анбари соро – сара анбар

Фалаксуръат – осмондек тез ҳаракат қилувчи

Камар – ой

Наът – васф

Анжум – юлдузлар

Иктисоб – ўзлаштирмақ, касб этмоқ

Қийргун ғабро – қора ер

Пайк – элчи

Тойир – қуш, парвоз этувчи

Сойир – сайр этувчи

Саргашта – овора

Ушшоқ – оптиқлар

Маъво – мақон, маскан

Дунёву мо фиҳо – дунё ва ундаги нарсалар

Насрий баён

1. Ё Расулуллоҳ, салламно, сенинг жавлон қилган маконинг осмонлар узра, “қоба қавсайни ав адно” – икки ёй орасидаги масофа ё ундан ҳам яқин бўлган майдонда, Аллоҳ таоло ҳузуридадир. Бу роқинг учун бу тўққиз яшил осмонни забт этиш тўққиз қадамдек осон иш бўлиб қолган.

2. Сенинг гулобдек оққан терларинг кавушингта тўкилгани сабабли осмондаги фаришталар сенинг босган оёқ изларингта пешоналарини суртганлар.

3. Сунбул каби хушбӯй сочинг сари раҳмат насими эсганидан руҳоният оламидаги фаришталарнинг қўнжи сара анбарга тўлиб қолди.

4. Фалак Буроқингдан ортида қолди, шу сабабли уни фалаксуръат, яъни фалакни учқур деб бўлмайди. Ой сенинг жамолингдан ёришиди, шунинг учун сенинг васфинг қамарсиймоликдан ҳам банд даражада.

5. Сенинг юзингдан ёғилган нурдан юлдузлар, юлдузлардан Куёш, Қуёшдан Ой, Ойдан Ер мунаввар бўлди.

6. Фалакларни кезиш учун от қўйганингда биринчи қадамданок ақл бу фавқулодда воқеани англай олмади.

7. Сенинг мақоминг шундай юксакки, Меърож кечаси сенга ҳамроҳлик қилган Жабраил алайҳиссалом – Сулаймон пайғамбар олдидаги ҳудҳуддек, яъни попишакдек оддий хабарчи мақомида. Бурок отинг эса юлдузлар шоҳи – Зухалнинг устида қўл етмас осмон бўлиб турибди.

8. Ушбу сайрда маъшук кўйи – Аллоҳ таоло ҳузурида манзил қилдинг. Ундан жонфидо ошиқлар – имон аҳли учун раҳмат ва мағфират сўрадинг.

9. Навоий оламини сенинг муборак исминг зикри учун яхши кўради, йўқса, унинг учун дунё ва ундаги нарсалар дўзах олови каби балою офатдан ўзга нарса эмасдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Мўъжиза – пайғамбарларнинг, ҳақиқатан ҳам Аллоҳнинг барҳақ элчиси эканлигига исбот сифатида юз берадиган ғайриоддий ҳодиса, демакдир. Сулаймон (а.)нинг шамол устидаги тахти, Довуд (а.)нинг темирга қўлда шакл бера олиши, Мусо (а.)нинг яди байзо – порлоқ қўли, Исо (а.)нинг ўликка жон бахш этиши каби мўъжизалари Аллоҳ таолонинг севиқли бандалари, ҳақиқий эътиқод соҳиби бўлган башар фарзандлари аслида қўп ишларга қодирлигидан далолат амаллардир.

Абдурахмон Жомий “Шавоҳид ун-нубувват” асарининг дебоҳасида ёзади:

“Маълумдирки, ислом дини арконининг биринчи рукни шаҳодат калимасига иқрор бўлмоқ ва имоннинг ҳақиқати шаҳодат калимасининг мазмунини тасдиқ этмоқдир. Бу икки амрни қамраб олади: биринчиси – Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг ваҳдоияти – яқкаю ягона эканлигига иқрор бўлмоқ ва имон келтирмоқ; иккинчиси, Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг пайғамбар ва расул эканлигига иқрор бўлмоқ ва имон келтирмоқ. Биринчи амр нубувват мушкоти (пайғамбарлик чироғи)дан зиё олган ҳолатдагина эътиборга олинади. Агар файласуфлар каби фақат ақлий далиллар билан кифояланилса, нажот боиси бўлмас. Демак, барча бахту давлатларнинг ибтидоси ва барча саодатларнинг сармояси Муҳаммад (с.а.в.)нинг нубувватига иқрор бўлмоқ ва тасдиқ этмоқдир”.

Жомийнинг талқини бўйича, пайғамбарлик масаласидаги муносабатга қараб одамларнинг имон келтириши ҳам турлича бўлади. Саҳобалардан кимдир ортиқча исбот талаб қилмасдан, шак-шубҳадан холи имонга эришган бўлса (масалан, Абдуллоҳ бин Саломнинг имон келтириши), баъзилар пайғамбарга ҳусни таважжуҳлари юксак бўлгани билан мўъжиза ва кароматини кўргандан кейингина имон давлатининг саодатига мушарраф бўлганлар. Худди шу каби, пайғамбар вафотидан кейин ҳам далил-исбот талаб қилмаган ҳолда имонга келганлар ҳамда пайғамбарнинг мўъжиза ва кароматларини эшитгандан кейин имони мустаҳкам бўлган кишилар бор.

Меърож ҳодисаси содир бўлгандан кейин имон аҳли ва куфр аҳлининг ўртасида аниқ чегара пайдо бўлди. Бу мўъжизавий ҳодисадан кейин исломни очиқ-ойдин тарғиб этиш ва одамларни Ҳақ йўлига ҳидоят қилиш ошқора тус олди. Шунинг учун, мумтоз адабиётда меърож мавзусининг жуда кўп қаламга олинишини имон ва эътиқод изҳори сифатида ҳам баҳолаш мумкин.

“Ғаройиб ус-сиғар”даги еттинчи ғазал – Алишер Навоий лирик меърожномаларининг биринчиси. Шу сабабли матлафда “Нажм” сурасининг “**Ва қона қоба қавсайни ав адно**” (Бас, (Муҳаммадга) икки камон оралигидек **ёки (ундан ҳам) яқинроқ бўлди**, 9-оят) оятидан охириги қисми айнап иқтибос келтирилган. Ояти каримадан иқтибос сураси билан шеърга нур ва зиё бағишлаш баробарида, расулуллоҳ (с.а.в.)нинг меърож кечаси Аллоҳ таоло билан жуда яқин масофада сўзлашгани таъкидланади ва сарвари

коинотнинг Ҳақ таоло ҳузуридаги мақоми нақадар юксак эканига ҳам урғу берилади:

Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно”,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.

Кейинги байтларда расулуллоҳ (с.а.в.)нинг меърож воқеаси содир бўлгандан кейин ерга қайтиш ҳолатлари тасвирланган. Шу ўринда ўзбекча “Меърожнома”дан бир мисол келтирмоқчимиз.

“Меърожнома”да тасвирланишича, Муҳаммад Мустафо Буроқи бодпойга миниб, нур нарвонидан Арши аълога кўтарилар экан, ёр — Худо дийдорига мушарраф бўлиш иштиёқи, муҳаббат зўридан терга гарк бўлади:

Ҳар аракким, мисли маржону гўҳар,
Айлади пайдо тани хайрулбашар,

Андин оқ гулни дарахти бош чекиб,
Яшнади бир соат ўтмай очилиб.

Бу нур ва маржону гавҳардек оқаётган терни кўриб, баракотидан баҳраманд бўлиш учун фаришталар сарвари коинотнинг таъзими ва эҳтиромида саф тортишларини Навоий зўр эҳтирос ва илҳом билан қуйидагича тасвирлайди:

Қилиб чун хай гулоби майли наълайнинг, бўлуб андин
Малак раъноларининг жабҳасига чарх сандалсо.

Учинчи байтда расулуллоҳнинг бошқа бир сифати қаламга олинади. Бу сифатлар ва таърифларнинг барчаси ояти шарифалар ва ҳадиси шарифларда ўз исботини топган. Жумладан, “Анбиё” сурасининг 118-оятига кўра, охирзамон пайғамбари барча оламдагиларга раҳмат қилиб юборилгани, ушбу раҳматдан фақат ислом уммати эмас, балки руҳоният оламидаги фаришталар ҳам баҳраманд экани қайд этилган:

Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сори,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.

Тўртинчи байтда тажнис санъати ёрдамида расулуллоҳ (с.а.в.) нинг икки мўъжизасига ишора қилинган. Агар иккинчи мисрадаги “ёруб” феълини “ойдинлашмоқ, равшан бўлмоқ” маъносида қўлласак, пайғамбаримизнинг илоҳий нур мазҳарига айланган чехраси ойдан-да гўзал эканлиги васф этилгани аён бўлади. “Ёруб” феълининг иккинчи маъноси “ёрилмоқ, иккига бўлинмоқ” маъносини ҳам англатиши эътиборга олинса, пайғамбаримизнинг бошқа бир мўъжизаси – Ойни қўли билан иккига бўлгани ҳақидаги ҳодисага ишора эканини пайқаш мумкин:

Фалак қолиб Буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.

Ҳадиси шарифга кўра, Аллоҳ таолонинг илк яратган нарсаси – “нури Муҳаммадий” ҳисобланади. Оламдаги жамийки ёруғлик ва зиё, гўзаллик ва жамолнинг асл негизи ана шу муборак нурга бориб тақалади. Байтда ана шу ҳадис мазмунига ишора қилинган бўлса, ажаб эмас:

Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, қуёшдин ою ойдин қийргун ғабро.

Кейинги уч байтда Буроқ оти ҳамда Жибрил алайҳиссаломнинг таърифи, бу мўъжиза ақл чегарасидан хорижда амалга ошгани, меърожга имон келтириш – эътиқод ва имон аҳлининг иши экани таъкидланади. Ҳазал расулуллоҳ (с.а.в.)га муҳаббат ва садоқат изҳори билан тугалланади. Зеро, пайғамбарга муҳаббат – Аллоҳга муҳаббатдан нишона.

Олимжон ДАВЛАТОВ

—❧❧❧❧❧❧❧❧❧❧—

“Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”

—❧❧❧❧❧❧❧❧❧❧—

Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно”,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.

Қилиб чун хай гулоби майл наълайнинг, бўлуб андин
Малак раъноларининг жабҳасига чарх сандалосо.

Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сари,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.

Фалак қолиб буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.

Юзунгдин анжум, анжумдин куёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, куёшдин ою ойдин қийргун ғабро.

Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.

Рафиқинг тойир андоқким Сулаймон оллида худхуд,
Буроқинг сойир анжум шоҳи устинда сипехросо.

Қилиб бу сайр аро маъшуқ васли кўйида манзил,
Тилаб саргашта ушшоқиға ҳам раҳмат уйин маъво.

Навоий хуш кўрар оламини отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёву мо фиҳо.

V — — — V — — — V — — — V — — —
мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
ҳазажи мусаммани солим

Луғат

Зиҳе – гўзал, ёқимли, кўнгилга матлуб; яхши, қандай яхши, офарин; худди ўзи, жуда, энг

Жавлонгаҳ – юрадиган жой, макон

Афлок – фалаклар, ислом мифологиясига кўра ер етти, саккиз ёки тўққиз қават фалак билан ўралган

Ав адно – ёки яқинроқ

Буроқ – пайғамбаримиз меърож кечаси миниб чиққан афсонавий от

Гунбад – осмон, фалак; сайёра, планета; иморат, бино; табақа.

Хазро – кўк, яшил

Хай – тер томчиси

Гулоб – гул баргидай тайёрланадиган шарбат

Майл – 1) хоҳиш, истак; завқ, ҳавас; кўтарилмоқ; хоҳламоқ, қасд қилмоқ; қайрилмоқ, бурилмоқ

Наълайн – этик, жуфт ковуш, пайабзал

Малак – фалак

Жабҳа – пешона, манглай; юз, ой юзли

Сандалсо – сандал дарахти каби

Раҳмат насими – марҳамат, мурувват шабадаси

Сунбул – бу ўринда соч маъносида

Рухоний – руҳга мансуб

Жайб – ёқа, кийимнинг ёқаси

Анбари соро – сара, аъло навдаги анбар

Васф – таъриф, тавсифлаш, мақташ, сифатлаш

Фалаксуръат – тезлик, чакқонлик

Қамар – ой

Ёруб – ёришиб

Наът – сифатлаш, мақтов, мадҳ

Иктисоб – ўрганиш, касб қилиш, қўлга киритиш, қозониш

Қийргун – қорамой рангли; қоп-қора, тим қора

Ғабро – ер

Азм – ният, мақсад, майл, қатъий қарор, жазм; ирода; қасд; бо-риш, жўнаш, отланиш

Қатъи – (муайян масофани) босиб ўтиш

Хирад пайки – ақл, фикр, идрок, тушунча элчиси; тушунча элчиси

Ранж – машаққат, қийинчилик; меҳнат, заҳмат; азоб, алам, озор; дард, оғриқ

Тойир – қуш

Сойир – юрувчи, кезувчи, сайр қилувчи

Сипехросо – осмон, фалак каби, баланд, юксак

Маъво – бошпана, макон; мақом, манзил

Саргашта – сарсон, овора, саргардон, наришон

Дунёву мо фиҳо – дунё бизга ихтилофдадир

Насрий баён

Қандай яхшики, от билан жавлон қиладиган майдонинг – жавлонгоҳинг фалаклар устида “ёки яқинроқ” ояти билан яқинлик касб этган. Буроқинг қаршисида тўққиз осмон табақаси тўққизта мовийранг гумбаз кабидир.

Тер гул сувидай ковушларинггача етгандан сўнг, ундан сандалҳидли бу тер томчилари дилкаш фаришталар пешонасига қуийлди.

(Яратганнинг дагоҳидан эсган) марҳамат ва мурувват шабадаси дамодам сочингни (силаб) эсгани сари руҳоний фаришталар ёқаси (сочингдан таралган) аъло навли анбар ҳидларига тўлди.

Фалак сенинг отинг – Буроқнинг ортида қолгани учун тез ва чаққонлиги билан мақтана олмади. Ой ҳам сенинг жамолингдан ёришганлиги учун мақтовга лойиқ эмас.

Юзиндан юлдузлар, юлдузлардан қуёш, қуёшдан эса ой нур олади. Ойдан (эса ўз навбатида) қора ер (бу ёруғликни) қабул қилиб олгувчидир.

Фалак водийларини босиб ўтиш ҳаракати билан Буроқни сурап экансан, ақл элчисига қадам босишда машаққат пайдо бўлди (яъни ақл бу сафарни босиб ўта олмади).

(Сафардош дўстинг, яъни Жабройил) Сулаймоннинг ёнидаги (суҳбатдоши бўлган) Худҳуд каби (мавқеи баланд) қушдир. Буроқинг эса юлдузлар шоҳи (яъни қуёш) устида юксак сайр қилувчи – сипехросо (мартабасида)дир.

Бундай сайр аро маъшуқ кўчасини манзил қилдинг, сарсон-саргардон юрган (бечора) ошиқларга ҳам мурувват ва марҳамат уйини макон қилишини (ҳам сўрадинг).

(Эй расул), Навоий сенинг зикринг сабабли оламни ҳуш кўради, акс ҳолда (унга дунё) худди дўзах ўти каби ёки “дунё бизга ихтилофдадир” сўзлари каби (узоқ ва бегонадир).

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазал шаклан мусалсал ва мазмунан орифона – меърожнома наътлардан ҳисобланади. Унда пайғамбаримиз фаолияти ва таълимотидаги энг муҳим ҳодисалардан бири – меърож воқеаси ва ўша муборак кечадаги Пайғамбаримизнинг ҳолати юксак пафос билан қуйланган.

Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно”,
Буроқингга тўқуз гунбад бу тўққуз гунбади хазро.

Қандай яхшики, от билан жавлон қиладиган майдонинг – жавлонгоҳинг фалаклар устида “ёки яқинроқ” ояти билан яқинлик касб этган. Буроқинг қаршисида тўққиз осмон табақаси тўққизта мовийранг гумбаз кабидир.

Ҳадислардан айтилишича, Пайғамбаримиз Буроқ деб аталган афсонавий отда Жабройил фаришта ҳамроҳлигида меърожга кўтарилган. Шоир мана шу ҳолатга диққатини қаратиб, ўша улуг тунда сен шу даражага етгандингки, Буроқинг қаршисида Ерни ўраб турган тўққиз фалак тўққизта кўк гумбаздек арзимас бўлиб қолганди. От билан жавлон қиладиган майдонинг фалак бўлибгина қолмай, илоҳиётга “икки қош орасидай ёки яқинроқ” оятида айтилгандай яқинлик касб этгандинг, демоқда.

Байтда иқтибос, тақрир санъатларига мурожаат этилган.

Қилиб чун хай гулоби майл наълайнинг, бўлуб андин
Малак раъноларининг жабҳасига чарх сандалосо.

Тер гул сувидай ковушларинггача етгандан сўнг ундан сандал ҳидли бу тер томчилари дилкаш фаришталар пешонасига қуйилди.

(Меърож кечаси илоҳий қурбият – яқинлик мақоми таъсиридан) тер бутун вужудингни ювиб, ковушинггача куйилди. Кейин эса бу сандал хидди тер томчилари фаришталарнинг пешонасига сачради. Байтда Пайғамбаримиз мисолида инсон зотининг фаришталардан ҳам улуғвор мақомга эришганлиги тасвирланмоқда.

Байтда хай гулоби, малак раънолари бирикмалари ва сандалосо сўзлари иштирокида истиора санъати ҳосил қилинган.

Эсиб раҳмат насими чун дамодам сунбулунг сари,
Бўлуб руҳонийлар жайби лаболаб анбари соро.

(Яратганнинг дағоҳидан эсган) марҳамат ва мурувват шабадаси дамодам сочингни (силаб) эсгани сари руҳоний фаришталар ёқаси (сочингдан таралган) аъло навли анбар ҳидларига тўлди.

Ушбу байтда ҳам юқоридаги фикрнинг давоми акс этмоқда. Фаришталар Пайғамбарнинг ортида тургани учун ҳам илоҳий раҳмат шабадаси аввал Расулиллоҳга, кейин эса (балки унинг шарофатидан) фаришталарга насиб этмоқда. Бу байтларда ҳам Навоий нафақат Пайғамбарни, балки унинг тимсолида инсон зотини улуғлаганиги ҳам кўрамиз.

Байтда раҳмат насими бирикмаси, сунбулинг ва руҳонийлар сўзлари орқали истиора санъатига мурожаат этилмоқда.

Фалак қолиб буроқингдин, эмас васфи фалаксуръат,
Қамар ёруб жамолингдин, эмас наътинг қамарсиймо.

Фалак сенинг отинг – Буроқнинг ортида қолгани учун тез ва чаққонлиги билан мақтана олмади. Ой ҳам сенинг жамолингдан ёришганлиги учун мақтовга лойиқ эмас.

Меърож ҳақидаги ҳадисларда Пайғамбаримиз тўққиз осмондан ўтгач, унга фаришта Жабройил ҳам ҳамроҳлик қила олмай йўлда қолганлиги ва Расулиллоҳнинг ёлғиз ўзи Раф-раф деган яна бир афсонавий тулпорга миниб, йўлни давом эттиргани айтилади. Навоий мана шу ҳолатга эътибор қаратиб, фалак ҳам Буроқингдан ортда қолгани учун уни фалаксуръат – тез ҳаракат қилувчи дейишга, ой эса (илоҳий яқинлик нури билан ёришган) юзингдан нур

олиб ёришгани учун сенинг мақтовингда “қамарсиймо” деган сўз ишлатилишига ножойиз, демоқда.

Байтда мувозана санъатига мурожаат этилмоқда.

Юзунгдин анжум, анжумдин қуёш нур иктисоб айлаб
Анингдекким, қуёшдин ою ойдин қийргун ғабро.

Юзиндан юлдузлар, юлдузлардан қуёш, қуёшдан эса ой нур олади. Ойдан (эса ўз навбатида) қора ер (бу ёруғликни) қабул қилиб олгувчидир.

Навоий давридаги астрономия тушунчаларига кўра етти осмон етти сайёрага маскан вазифасини ўтайди. Сакказинчи фалак эса осмон деб аталиб, унда турғун юлдузлар жойлашган. Демак, илоҳиёт нури аввал юлдузларга (яқинлик даражаси бўйича), удан кейин Қуёшга ўтади. Ой эса Қуёшдан нур олади ва ўз навбатида Ерни ёритиш учун нур узатади. Ушбу байтдаги тасвирга кўра Пайғамбар бу кеча илоҳий яқинликдан шу даражада шарафга эришдики, натижада, илоҳий нурни биринчи бўлиб қабул қилиб олди. Унинг чароғон бўлган жамолидан юлдузлар нурафшон бўлди. Бу нур ўз навбатида Қуёшга, ундан Ойга ва ундан кейин Ерга етиб келди.

Фалак водийлари қатъига азминг чун суруб маркаб,
Хирад пайкига ҳам аввал қадамда ранж ўлуб пайдо.

Фалак водийларини босиб ўтиш ҳаракати билан Буроқни сулар экансан, ақл элчисига қадам босишда машаққат пайдо бўлди (яъни ақл бу сафарни босиб ўта олмади).

Фалак водийлари узра шундай тезлик ва аниқлик билан от сурдингки, сенга эргашмоқчи бўлган ақл элчиси биринчи қадамдаёқ ранж ичида қолди, дейди Навоий навбатдаги байтда.

Маълумки, меърож ҳодисаси пайғамбар ҳаётидаги ақл бовар қилмайдиган энг мураккаб ҳодиса. Замон ва макон енгиб ўтилган бу муъжизани инкор этиб, ҳатто баъзилар ҳам муртад бўлиш – диндан чиқиш даражасига етишган экан. Навоий мана шу ҳолатни назарда тутиб хирад пайки – ақл элчисига бу йўлнинг биринчи қадамидаёқ ранж – машаққат пайдо бўлди, демоқда.

Байтда фалак водийлари, хирад пайки бирикмалари орқали истиора санъатига мурожаат этилган.

Рафикинг тойир андоқким Сулаймон оллида худхуд,
Бурокинг сойир анжум шоҳи устинда сипехросо.

(Сафардош дўстинг, яъни Жабройил) Сулаймоннинг ёнидаги (суҳбатдоши бўлган) Худхуд каби (мавқеи баланд) қушдир. Бурокинг эса юлдузлар шоҳи (яъни қуёш) устида юксак сайр қилувчи – сипехросо (мартабасида)дир.

Бу байтда Пайғамбар воситасида унинг ҳамроҳлари – Буроқ ва Жабройил ҳам юксак мартабага эришганликлари тасвирланади.

Байтда Сулаймон ва Худхудни эслаш орқали талмех, анжум шоҳи бирикмаси орқали эса истиора санъатига мурожаат этилмоқда.

Қилиб бу сайр аро маъшуқ васли кўйида манзил,
Тилаб саргашта ушшоқиға ҳам раҳмат уйин маъво.

Бундай сайр аро маъшуқ кўчасини манзил қилдинг, сарсон-саргардон юрган (бечора) ошиқларга ҳам мурувват ва марҳамат уйини макон қилишини (ҳам сўрадинг).

Навбатдаги байтда меърождан оддий умматларга етадиган баҳра ҳақида сўз юритилмоқда. Хадислардан маълумки, меърож кечаси Пайғамбаримиз барча умматларининг гуноҳларини кечиршни Яратгандан сўради ва унинг бу илтижоси Илоҳий даргоҳда қабул бўлди. Мана шу хадисларга асосланиб, Навоий Илоҳий Маъшуқ васли йўлида манзил тутган Расулиллоҳ умматларига ҳам илоҳий илтифот уйини манзил қилишга эришди, демоқда. Бу байт айни пайтда, ушбу ғазалдан келиб чиқадиган хулосани таъминлайди. Яъни Пайғамбар бир ўзи илоҳий яқинликдан баҳраманд бўлиб қайтмади, балки умматларига улкан маънавий фойда етиштирди – раҳмат эшигини очди.

Байт яхлитлигича истиора санъатига қурилган. Бундан ташқари васл кўйи, раҳмат уйи бирикмалари орқали ҳам истиора санъати ҳосил қилинмоқда.

Навоий хуш кўрар оламни отинг зикридин, йўқса,
Анга дўзах аро ўтдекдурур дунёву мо фиҳо.

(Эй расул), Навоий сенинг зикринг сабабли оламни хуш кўради, акс ҳолда (унга дунё) худди дўзах ўти каби ёки “дунё бизга ихтилофдадир” сўзлари каби (узоқ ва бегонадир).

Сенинг фаолиятинг билан танишиш, ундан ибрат олиш, таълимотингни ўрганиш ва уни ривожлантириш учунгина бу оламни, ундаги умримни қадрлайман, дейди Навоий улуг Расулиллоҳга муурожаат этиб, йўқса бу дунё, унинг аҳли менга бегона.

Ушбу байт, яъни мақтаб Навоийнинг Пайғамбарга шахсий муносабатини билдирмоқда ва ҳам фикран, ҳам қурилиш нуқтаи назаридан ғазал якунини ташкил этмоқда.

Байтда иқтибос санъатидан фойдаланилмоқда.

Умуман, ғазал меърожнома мисолида Пайғамбарни васф этган ва санъаткорлиги жиҳатидан юксак бадиият асосида битилган наътларнинг юксак намунасидир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур кисват анга...”

Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.

Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музахҳаб муттако ҳожат анга.

Шаҳ юриб олам очар, дарвеш оламдин қочар,
Ҳам ўзунг инсоф бергилким, бу не нисбат анга.

Ҳар не шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур,
Кўр не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анга.

Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким, тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.

Шаҳ сипаҳ чекса, фақир аҳволига етмас футур,
Бу вале чеккач нафас, барбод ўлур ҳашмат анга.

Шаҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.

Шаҳға сидқ аҳли дамидин мапъали давлат ёрур,
Меҳрдекким, субҳ анфоси очар талъат анга.

Шоҳға шаҳлиғ мусалламдур, агар бўлғай мудом,
Шоҳлиғ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Мумкин эрмас шаҳлар ичра бўйла ниятлиғ магар
Шоҳ Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.

Шоҳлар дарвеш-ю, дарвешлар шоҳики бор
Шоҳлиғ суврат анга, дарвешлик сийрат анга.

То шаҳу дарвеш бўлғай айлагил, ё раб, аён,
Шоҳдин хидмат бунга, дарвешдин ҳиммат анга.

Ғар Навоий сўз фақрдин эрмас деманг,
Бўлмагунча фикр шаҳдин қайда бу журъат анга.

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ғадо – гадой, тиламчи

Бўрё – бўйра, бордон

Фақр – 1) камбағаллик, йўқсиллик; 2) дунёдан кечиш

Кисват – кийим, уст-бош

Зарбафт – зардан тўқилган мато (кийимлик); зарбоф, зарварақ, кимхоб

Хилъат – ҳашаматли кийим; сарпо, умуман кийим

Музаҳҳаб – зарҳал қилинган, тилла суви берилган

Муттако – суянчик, тая-ниладиган нарса, мададкор

Мардуд – ҳайдалган, қувилган, рад этилган, номақбул

Ҳашмат – улуглик, дабдаба, буюк эътибор, ҳурмат

Меҳр – қуёш, офтоб; севги, муҳаббат, ишқ

Субҳ – тонг пайти

Анфос – нафаслар, дамлар

Мусаллам – инкор ёки қаршилик қилинмай маъқул-ланган; таслим бўлиш, топширилиш

Насрий баён

Фақирлик бўриёсини ўзига тўшак қилиб олган гадо учун салтанатнинг зардан тикилган шоҳона либосига эҳтиёж йўқ; фано (йўқлик) тупроғи узра ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахт устига суяниб ўтириши керак эмас. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?! Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргин-у, шоҳнинг аҳволига бок! Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; ахир кўрянсан-ку, уларнинг мулки тенг эмас – шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар. Агар шоҳ лашкар тортса, гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса, шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннатга дўзах ғамидан фориғ! Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш кабидир. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат

шоҳи Ғозий – Ҳусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган. У шоҳларнинг дарवेशи-ю дарवेशларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан ички оламига кўра дарवेशдир. Эй Тангрим, токи шоҳу дарवेश бор экан, шоҳдан дарवेशга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин. Агар Навоий факр ҳақида сўзни чўзган бўлса, бу шоҳнинг (Ҳусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ғазал шоҳ ва дарвеш муносабати ҳақидаги яхлит баённома – дастур! Навоийнинг фикрлари салафлари: Саъдий, Ҳофиз, Жомийга нисбатан ва, ҳатто, ўзининг форсий ғазалида ифодалаган ғояларига қараганда кескинроқ, қиёслари дадил ва журъатли. Ўзбек шоирининг дарवेशга рағбат-майли, бугина эмас, эътиқод-сиғиниши шундайгина кўриниб турибди. Бунга ажабланмаслик керак, чунки Навоий учун дарвеш идеал, маҳбуб ва маъшукдир. Шу боис шоир шоҳ ва дарвеш орасидаги тубсиз жарликдай кўринган тафовутни бир-бирини рад этувчи далил-мисоллар билан ажойиб тарзда ҳаяжон, шавқ билан қиёслаб кўрсатар экан, тасаввуфнинг жасоратбахш ғояларидан бири – дарвеш шоҳдан афзал ва улуғ, шунинг учун дарвеш шоҳга эмас, шоҳ дарवेशга муҳтож, демак, шоҳлар дарवेशларга хизмат қилиши керак, деган фикрни, эҳтиросини яширмай қизгин маъқуллайди. Бу концепция Навоийдан олдинги шоирлар ижодида ҳам асосий йўналишлардан бири эканини кўриб ўтдик, Навоий мазкур анъанани давом эттирган. Аммо ғазалнинг биринчи қисми бўйича фикр юритганимизда шундай хулосага келиш мумкин, ғазалнинг тўққизинчи байтидан кейинги иккинчи қисмига ўтганда эса, шоирнинг позицияси ўзгаради – у салафлар фикрига зид ўлароқ шоҳу дарвеш хусусияти бир шахсда мужассамлаштиши мумкин, деган ғояни олға суради ва Ҳусайн Бойқаро сиймосида бунинг конкрет ҳаётий мисолини ҳам кўрсатиб беради.

Нима бу ўз султонига билдирилган ҳурмат-мадҳиями ёки ҳақиқатдан ҳам шоирнинг кузатишлари, ишонч-эътиқодидан келиб чиқадиган хулосами? Афтидан, бу ўринда ҳар икки мақсад

ҳам кўзда тутилган. Негаки, гарчи дарвешларни улуғлаш аввалдан давом этиб келаётган анъана бўлса-да, бироқ саройда хизмат қилаётган Навоий учун бундай изҳорот, унинг ўзи таъкидлаганидай, жуда қалтис журъат эди. Бу гап сарой аъёнлари, қалтафаҳм авом кишилар наздида султон обрўини пасайтириб, мавқеини тушириши мумкин эди. Бироқ зукко шоир Ҳусайн Бойқаро табиатида ҳеч бир шохда кўринмаган дарвешлик хислати мавжуд, дейиш билан аксинча, султоннинг обрў-эътиборини янада баландроқ кўтариб юборади ва, айна вақтда, шох ва дарвеш ҳақидаги ўзининг янги қарабини изҳор этади. Бу қараш Шарқ халқлари ижтимоий-сиёсий тафаккури тарихида янги босқич, адабиётда эса янги ижодий концепциянинг кун тартибига қўйилиши эди (Навоийдан олдинги шоирларда аҳён-аҳён донишманд дарвешнинг тахтга ўтиргани ёхуд ҳукмдорнинг дарвештабиат бўлиши ҳақида орзу-истаклар мавжуд. Аммо бу Навоийда бўлганидай мунтазамлик касб этиб, конкрет тарихий шахс мисолида кўринган эмас. Масалан, Ҳофиз Шерозий вазирга нисбатан дарвешлик рутбасини раво кўради, шунда ҳам бу фикр орзу тариқасида баён этилган: “Мен шундай доно вазирнинг қулидирманки, унинг сурати хожа бўлса ҳам, лекин сийрати дарвешона бўлсин”). Алишер Навоий ўзининг бу қарабини турли асарларида ҳар хил образ ва воқеалар талқини орқали қайта-қайта таъкидлаб, Ҳусайн Бойқарога хос бу фазилатнинг янги-янги қирраларини очишга эришади. Баъзан ўз фикрига шубҳа билан қарайди, баъзан эса уни астойдил ҳимоя қилади, лекин ҳар гал шу масала қўзғалганда, ё бўлмаса адолатли шох ҳақида гап кетганда, албатта, Ҳусайн Бойқарони тилга олиб, унинг “шоҳлар дарвешини-ю, дарвешлар шоҳи” эканини таъкидлашни лозим, деб билади.

1469 йилда Ҳусайн Бойқаронинг тахтга ўтириши муносабати билан ёзилган “Ҳилолия” қасидасидан:

Шоҳликда ояте дарвешликдин кўрмайин
Бўриёйи фақрча заркан сарири рифъатин.

Шоҳлар дарвешини-ю, дарвешлар шоҳики Ҳақ
Шоҳ қилди суратин, дарвеш қилди сийратин.

Бу байтларда ифодаланган фикрни олдин “Буриёи факр...” деб бошланувчи ғазалда учратган эдик. Лекин бу ерда “шоҳ юксак тахтини факр бўриёсича кўрмайди, у шохликда дарвешликдан нишона тополмади”, деган фикр ҳам мавжуд. Холбуки, бу – табрик сўзи, Навоий дўстини шохлик билан муборакбод этмоқчи. Аммо шундай пайтда ҳам шоир шох учун дарвешлик зарурлигини айтишдан ўзини тиёлмаган.

Дарвешликнинг белгиларидан бири Ҳақни таниш, илмга ташналик ҳамда хоксорлик, ўзни фақиру ҳақир ҳисоблашдир. “Ҳазо-йин ул-маоний” дебочасида Ҳусайн Бойқаронинг шу сифатлари таърифланади:

Ҳақ кўнглин анинг биликка маҳзан айлаб,
Ҳар фан ариғ зотини якфан айлаб,
Жоҳию тахтин чархи мусамман айлаб,
Туфроқдек ул ўзин фурутан айлаб.

Яъни: Худо унинг кўнглини билим қонига айлантирган, ҳар бир фаннинг нозик жиҳатларини тезда ўзлаштириб олади, тахту бахти чархи фалак билан тенг. Аммо шундай бўлишига қарамай ўзини камтарин, афтодалар каби тутади.

Дарвешликнинг яна бир муҳим белгиси – ошиқлик, Илоҳ ёдида дардманд, огоҳдил бўлиш. Турфа буқим, бу хислатлар ҳам султонда бор экан:

Ҳам қиблайи иқбол ҳарими жоҳи,
Ҳам каъбайи омол бийик даргоҳи,
Шоҳларнинг дардмандию огоҳи,
Бу турфаки дардмандларнинг шоҳи.

Яъни: унинг тахтининг атрофи – иқбол қибласи, унинг буюк даргоҳи – орзу-армонлар каъбаси, ўзи шоҳларнинг огоҳдил дарвеш, ажибки, шоҳларнинг дардмандигина эмас, дармандларнинг шоҳи ҳам.

Ва, ниҳоят, “Лайли ва Мажнун” достонининг бағишловидан:

Шоҳлар аро ўрни тоқи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок.

Дарвеш десам улус ўза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш, боракаллоҳ...

“Лайли ва Мажнун”даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми билан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоҳларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволдан хабар олиб туриши, ваҳдат ул-вужуд таълимотини ўзлаштиришга интилгани ва, ҳатто, сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан ғолиб келгани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафратланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин. Бу ҳукмдан дунё обод бўлади-ю, аммо ҳукмдорнинг дунё билан иши йўқ. Мазкур хислатлар султон Ҳусайн Бойқарода қанчалик мужассамлангани бизга қоронғи. Албатта, у ўз даврининг феодал шоҳларидан бўлган, “феодал тартиботлар талаби ва ўша даврнинг адолатли идора усули” асосида подшолик қилган. Унинг ҳамма тадбирлари ҳам Навоий ва Жомийга маъқул бўлмагани, Навоий ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, султонни адолатли ҳукмлар чиқаришга чорлагани тарихдан маълум. Бироқ шуниси ҳам аниқки, Ҳусайн Бойқаронинг шахсий хусусияти, риндона табиатидаги ўзига хос кайфиятлар, илм-маърифатга мойиллик Навоий идеалидаги шоҳ дарвешликнинг бир қанча сифатларини зоҳир эттириб, некбин шоирнинг умид ғунчаларини яшнатишга сабаб бўлар, унинг эзгу ғоялари амалга ошгандай эди.

Шу ўринда диққатингизни яна бир фактга қаратмоқчимиз. Ҳусайн Бойқаро бир ғазалида “салтанатдан унча фахрланмайман, мени ёр кўйининг гадолари хайлидан ҳисобласалар дуруст бўларди”, деган фикрни баён этади. Навоий бўлса, султоннинг шу ғазалига мусаддас боғлаб, маслакдошлик изҳор этган:

Чун Навоий жонини май орзуси куйдурур,
Йўқ, гадоликқа ажаб майхоналарда қар юрур,

Журъае дайр аҳли бергунча замоне телмурур,
Шох, агар мундоқ гадони салтанатқа еткурур,

Эй Ҳусайний, салтанатдин онча фаҳрим йўқтурур,
Ким дегайлар кўйининг хайли гадосидин мени.

Аслини олганда, Навоийда шоҳу дарвешни бирлаштириш ғоясининг пайдо бўлишига боис фақат султоннинг “дарвеш” табиати эмас. Ҳусайн Бойқаро бу ерда бир восита, мисол, холос. Шоирнинг бундай хулосага келишига, бизнингча, иккита асосий сабаб бор. Биринчиси – Навоийнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол иштирок этиб, олиб борган амалий курашлари бўлса, иккинчиси – нақшбандия таълимотининг назарий принципларидир. Биз яхши биламизки, Алишер Навоий ҳам давлат арбоби, ҳам қалби ёниқ ижодкор шахс сифатида жамият ишларида фаол иштирок этиб турган (диққат қилинг: Атоуллоҳ Ҳусайний Навоийни “Худованди корий”, яъни иш, фаолият эгаси, яратувчи деб таърифлайди), шу билан бирга у Шарқ фалсафасини, айниқса, тасаввуфни чуқур ўзлаштирган, даврининг энг зўр донишманди ва орифи қошифи Абдурахмон Жомий ҳузурида тариқат сулукининг одоб ва ахлоқидан дарс тинглаган.

Бошқача айтганда, Навоий шахсининг ўзида ижодкорлик, олимлик, давлат арбоби (сиёсатдонлик) ва дарвешлик хусусиятлари уйғунлашиб кўзга ташланар, шунинг учун ҳам у тасаввуф таълимотидан амалий мақсадларда фойдаланишга, бу таълимотнинг талаб ва тамойилларини яхши инсоний ахлоқни тарбиялаш, эзгу-хайр ишларни амалга оширишга хизмат қилдирмоқчи бўлганди. Шоир шу боис тайинли қасбу кори бўлмаган одамларни ёқтирмаган. Жумладан, у кўча-куйда сангиб юрувчи қаландарлар, сохта шайх-сўфийларни, бадмаст риндларни “Ҳайрат ул-аброр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларида қаттиқ танқид қилгани ҳолда, “Мажолис ун-нафоис” асарида дарвештабиат олим-шоирлар, хунармандларни яхши ахлоқли кишилар сифатида алоҳида ажратиб кўрсатади.

Чунончи: “Амир Давлатшоҳ (Давлатшоҳ Самарқандий) хуштабъ ва дарвешваш ва кўп салоҳиятлик йигитдур. Гўшае ихтиёр қилиб, фақр ва даҳқанат (деҳқончилик) била қаноат қилди ва фозил

ва камолот иктисоби (касби) била умр ўтказди”. Ёки Амир Маҳмуд Барлос ҳақида Навоий бундай дейди: “...дарвешваш ва фоний-манраб (фано бўлишга мойил) ва бетакаллуф кишидур, таъби солим (бутун) ва хулқи карими бор”. Бу сифат, шоирнинг ёзишича, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Масъуд, Мавлоно Ҳожи, Мир Ҳусайн Али Жалойир; шахзодалардан Султон Аҳмад Мирзо, Султон Муҳаммадларнинг табиятида мавжуд экан. Султон Муҳаммадни Навоий “таъби дарвешу ўзи шоҳнишон..., қаноат кўнимининг ҳокмишини, илму зако аҳлининг яғонаси, фақру фано хайлининг бенишонаси”, дея таъриф этади. Демак, дарвешлик инсоннинг яхши хулқ-атворини белгилайдиган, камтарин, шафқатли-мехрибон бўлиш, мўмин-мусулмонлик фазилати сифатида улуғланган.

Навоий, Жомий каби XV аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари шундай эди. Алишер Навоий ўзининг таниш-билиши, дўстлари, шогирдларидан ҳам шу фазилатларга эга бўлишни талаб қилган. Масалан, “Мажолис ун-нафоис”да у атоқли адабиётшунос олим, ўзининг устозларидан бири Мир Атоуллоҳ Ҳусайний хусусида бундай дейди: “Фақир густохлик юзиди (беодоблик қилиб) Мирга дерменким, фазоил ва камолотингизга кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди – хуб эрди”. Илм эгаллаб, олиму оқил бўлиш яхши, аммо ҳоксор, қаноатли, хушахлоқ киши бўлиш учун дарвешлар сулукини сайр этиш керак.

Инсон маънавий камолотининг тўғри йўли ана шу, деб тушунарди Навоий. Билим, заковат килгани ақлий жиҳатдан юксалтиради, бироқ ният, эътиқод тўғри бўлмаса, ақл фаолиятидан эзгулик йўлида фойдаланиш қийин. Ақлу дониш дарвешона қалб билан қўшилса, одамийлик моҳияти солимлашиб, ахлоқи мукаррам бўлиши мумкин. Чунки дарвешлик дардмандларга ҳамроз, малҳам бўлиш, эзилган, жабр кўрганларни ҳимоя қилмоқ демак. Шу маънода дарвешлик зоҳидлик тариқатини ҳам инкор этади, чунки зоҳидлар ижтимоий ҳаётга аралашишни батамом рад этар эдилар. Зоҳидлар бирор касб билан шуғулланиш, меҳнат қилишни ҳаром деб ҳисоблардилар. Навоий тарғиб этган дарвешлик эса, кўриб ўтганимиздек, касбу корни инкор этмайди.

“Насойим ул-муҳаббат” асарининг муқаддимасида улўғ адиб буни алоҳида таъкидлайди: “Ҳар оина “ал-қосибу ҳабибуллоҳ” (“касб эгаси Аллоҳнинг суйган бандасидур”) мазмуни била кибор

машойих баъзи санъат (хунар)ларга иштиғол қилибтурлар (шуғулланибдилар). Шайх ул-машойих Абу Саид Ҳарроз эрдиким... алар ўтук тикарга мансубдурлар. Ва шайх Муҳаммад Саккокким ўз замони машойихининг яғонаси эрмиш, пичокчиликка мансубдурлар. Ва шайх Абу Ҳафс Ҳаддод темурчилик қилибдур. Ва шайх Абу Бакр Ҳаббоз ўтмакчи (новвой)ликка мансубдир. Ва шайх Абул Аббос Омулийким, ўз замонининг қутби ва ғавси эрмиш ва султони тариқат шайх Абу Саид Абул Хайрнинг хирқа пири эрмиш, қассоблик қилибдур”. Бу ҳақда юқорида тўхтаб ўтдик.

Демак, меҳнат қилиш – ҳалол яшашнинг гарови, ҳалол еб, ҳалол яшамаган одам эса дарвеш бўлолмайди. Наинки оддий дарвеш сўфийлар, балки улуг шайхлар ҳам фойдали хунар билан шуғулланганлар, бировнинг қўлига қарам бўлишдан сақланганларким, бу ғоят ибратли аъмол эди (бу аъмол ҳозир бизга ҳам ибрат бўлишга арзирли) ва булук Навоийнинг хусни рағбатига сазовор бўлганди.

Дарвоқе, нақшбандия сулукининг асосий шиорларидан бири ҳам “Дил ба Ёру даст ба кор”, яъни “Кўнғил Ёрда-ю қўл ишда” эканини биламиз. Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд кашта тикишдан (у кишининг лақаблари шундан келиб чиққан) ташқари тижорат билан ҳам шуғулланганлар, Навоий буни “*Ҳайрат ул-аброр*” да таъкидлаб ўтади. Бовужуд, алар зоҳиран фоний машраб – ички дунёси Илоҳ ёди ила ғарқ, огоҳи шахс бўлган. Алар ўзларини жамиятдан хориж этмаганлар (“Ўзни қилмай яшурун, ошкор”), жамоа ичра юриб, қалб хилватини ташкил этароқ Мутлақ руҳ висолига эришиш йўлини таълим берганлар. Алар зоҳирий расм-русум, худнамолик, такаббурликни қатъиян қоралаганлар. Алар шайх Юсуф Хусайнийнинг: “Ал-Хайру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-тавозуъ ва аш-шарру куллуҳу фи байтин ва мифтоҳу ат-такаббур” (“Яхшиликнинг жами бир уйдадирки, унинг калити тавозедир ва ёмонликнинг жами бир уйдадирки, калити такаббурликдир”).

Маълумки, бир тоифа шайхлар амир-амалдорлар, шоҳу султонларни ўз даргоҳларига йўлатмаганлар, мол-мулк эгаларининг дарвешликка алоқаси йўқ, деб айтганлар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд эса тасаввуфни “демократлаштириб”, уни ҳаммага баробар таълимот, деб эълон қилди. Натижада темурий шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари орасидан чиққан айрим кишилар ўзларини факру фанога дахлдор ҳисоблаб, дарвешлар сулукига кирганлар. Айрим

тадқиқотчилар буни тасаввуфнинг халқчилликдан чекиниши, ҳоким синфлар манфаатини ҳимоя қилишга ўтиб олиши, деб баҳолайдилар.

Бизнингча, бу бир томонлама қарашдир. Тўғри, тасаввуф ҳокимиятга ва ҳоким синфларга муҳолифатда пайдо бўлиб, ҳунар аҳли, бенаволар манфаати ва қарашларини ифодалаб келган эди. Аммо Хожа Баҳоуддин тариқатда шоҳу гадо тенг, дейиш билан камбағаллар манфаатидан юз ўтирган эмас, аксинча, шоҳ-амирларни дарвешликка тортиб, уларни ҳам тарбиялаш, шоҳларни дарвешлар даражасига кўтариш ақидасини илгари сурган.

Бу ўзига хос синфий келишув, муроса бўлиб туюлиши мумкин (Ҳилолийнинг “Шоҳу гадо” достонида гадо ва шоҳ бир-бирига ошиқ бўлгани, бир-бирининг висолига интилганини эсланг), лекин аслида моҳиятан олиб қараганда тасаввуф кучини кўрсатиш, шоҳларнинг дарвешларга итоатини амалий йўсинда қонунлаштириш эди. Шунинг учун бу таълимот Жомий ва Навоий каби гуманист мутафаккирларга маъқул бўлди, айниқса, Навоийнинг шоҳу гадо уйғунлигини таъминлаш ҳақидаги орзусига мувофиқ эди.

Хуллас, Алишер Навоий эътиқодига кўра дарвешлик фавқуллодда қобилиятли, танланган шахслар, махсус руҳий-психологик синовлардан ўтган (чилла ўтириш, зикр, важд ва ҳоказо) одамларнинггина насибаси эмас. Ҳар бир пок тийнат, пок ниятли инсон яхши хулқи билан дарвеш рутбасига мушарраф бўла олади. Жумладан, шоҳлар ҳам. Энди шу нуқтаи назардан “Ғаройиб ус-сиғар” девонидан олиб таҳлил қилганимиз ғазалга яна мурожаат қиламиз. Унинг мана бу байтига:

Шоҳга шоҳлик мусалламдур, агар бўлгай мудом
Шоҳлик таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Биз “ният” сўзини алоҳида олиб, таъкидлаб тушунтирмоқчимиз. Чунки агар шу сўз бўлмаганда, мазкур байт мазмунидан Иброҳим Адҳам каби шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлган шоҳ – ҳақиқий шоҳ, яъни у дарвешлар шоҳи (дарвешлар ўз ораларидан пешво-шоҳ сайлаганлар ва унга шоҳ дарвеш, шоҳ машраб деган унвонлар берганлар), ўз нафсининг ҳокими бўла олади, деган анъанавий ғоя келиб чиққан бўларди. Ният сўзининг киритилиши

билан байтнинг мазмуни бутунлай ўзгарган: агар шоҳда ҳар доим шоҳликни тарк этиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга ярашади, муносибдир, дейди Навоий.

Бошқача изохласак, шоҳга дарвеш бўлиш учун тожу тахтни тарк этиш шарт эмас, балки кўнглида ана шу нияти бўлса етарли. Бу ният тахту тожнинг бебақолиги, бани одамнинг Ҳақ олдида тенг-баробарлиги, шоҳ ҳоким, эзувчи эмас, раҳбар, посбон эканини ҳамина ёдига солиб туради. Боз устига ана шундай ният билан тахтга ўтирган шоҳнинг иши ривожда, салтанати барқарор. Зеро, дарвеш хислатлик шоҳ одил ва инсонпарвар бўлиши, улус ғамини ейиши аниқ. Мазкур ғоя Навоий-Фонийнинг машҳур форсий қасидаси “Тухфат ул-афкор” да янада ёрқинроқ ифодаланган:

Шоҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк,
Хусрави беоқибат хусри билоду кишвар аст.

(Шоҳ агар ўлимни эсга олмаса, у мамлакатнинг вайроналигига сабаб бўлади, чунки оқибатни – охиратини ўйламаган подшо юртининг зиёнидир).

Бу байтда қизиқ сўз ўйини ҳам бор: араб ёзувида “хусрав” сўзининг охирги ҳарфи тушириб қолдирилса, “хуср” – касофат қолади. Яна шу қасидадан:

Подшоҳе, к-аш гадойи фақр ғаштан орзуост,
Чун гадое бошад он, к-аш подшоҳи дар бар аст.

(Фақир дарвеш бўлишни орзу қилган подшо подшоликни эгаллаган гадо кабидир). Кўришиб турибдики, бу ерда ҳам орзу-ниятнинг аҳамияти алоҳида таъкидланган. “Тухфат ул-афкор” қасида-сида шоҳ ва гадо қадриятини қиёслаш кенг суратда давом этади; шоир шоҳни банддаги шер (нафс домига илинган одам), шоҳликнинг ўзини эса қуруқ бош оғриқдан бошқа нарса эмас, деб айтади. Зотан, қасиданинг матласиданок, шоҳ ва дарвеш масаласи тоза ташбехлар қўлланилган ҳолда кескин қилиб қўйилган:

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

(Подшоҳлар тожини беагаган оловдай ёниб турувчи лаъл, яъни бошдаги хом хаёлларни пишириш учун чўғдир). Бу байтни илмий адабиётларда кўп марта учратгансиз. Олимларимиз ҳазрат Навоийнинг шохларга муносабатини аниқлаш учун келтирадилар ва аксар у Навоий умуман шоху султонларга салбий муносабатда бўлган, шунинг учун уларни мана шундай танқид қилган, деган фикрни тасдиқлашга хизмат қилади.

Аслида эса, Алишер Навоий шохга эмас, балки шохликнинг ўзига салбий муносабат билдиради бу ерда. Байтдаги “хом хаёл” иборасига эътибор бериш. Нима бу “хом хаёл”? Бу – нафс, дунёга, унинг бойликларига хирсдир. Навоий тожни ҳам шу арзимас “хом хаёл” ичига қўшади. Шох бўлиб керилиш, салтанат завқи – хом хаёл. Уни эса дарвешлик чўғи билан пишириш керак, ўшанда шохлик ҳақиқий шохлик бўлиши мумкин. Навоийнинг бу шох байти ана шундай чуқур маънога эга.

Улуғ шоир форс тилида яна бешта қасида ёзган. Бу қасидаларнинг номланишидаёқ улар ҳам дарвеш сулуки таърифига бағишланганидан дарак беради, чунончи: “Насим ул-хулд” (“Жаннат шамоли”), “Рух ул-қудс” (“Муқаддас рух”), “Айн ул-ҳаёт” (“Ҳаёт чашмаси”), “Минҳож ун-нажот” (“Нажот йўлбошчиси”), “Қут ул-қулуб” (“Қалбларнинг озиғи”). Масалан, “Қут ул-қулуб” қасидасининг матласи:

Жаҳон, ки марҳалаи танги шохроҳи фаност,
Дар ў масоз иқомат, ки раҳи шоху гадост.

(Жаҳон фано шохроҳига олиб борадиган тор манзилдир, шунинг учун унда кўп тўхтама, бу йўл шоху гадога бир).

Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонига киритган мухаммасларидан (Ҳусайн Бойқаро ғазалига тахмис) олинган мана бу банд ҳам мавзуйимиз нуқтаи назаридан жуда муҳим:

Шахлик этгандин не ҳосил фақр сиррин билмайин,
Ҳеч ким мулки бақо султони бўлганму экин,
Фонийи маҳз ўлмайин Султон Абулғози бикин,
Эй Навоий, давлати боқий тиларсен васлидин,
Они касб этмак фано бўлмай не имкон оқибат.

Сатрлар ўзбекча бўлса-да, лекин соддалаб тушунтиришга эҳтиёж сезилмоқда. Яъни: фақр – дарвешликнинг моҳияти, сирини билмасдан шохлик қилиш бефойда. Султон Ҳусайн Бойқародай батамом фоний бўлмасдан ҳеч ким бақо мулкининг султони бўлганми экан? Эй Навоий, Илоҳ висолига етиб, давлати боқий тиласанг, фано бўлмасдан бунга муяссар бўлиш мумкин эмас, ахир. Ҳа, боқий давлат – бу Илоҳ дийдори, қолгани ўткинчи, бебақо нарсалар. Бунда Навоий ва Ҳусайний – Ҳусайн Бойқаро ҳамфикр бўлиб майдонга чиққанини кўрамиз.

Шундай қилиб, шох учун баҳодирлик, лашкарбошилиқ қобилияти, Ақлу заковат, доно вазирлар маслаҳати қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати ҳам шунчалик керак. Чунки бу барча фаолиятга тўғри йўл кўрсатувчи машъал. Шох дарвеш бўлмасдан туриб, адолатпарвар бўлиши қийин – Алишер Навоийнинг тушунчаси шу. У умрининг охирида яратган “Маҳбуб ул-қулуб” асарида одил шохга “Ҳақдин халойиққа раҳматдир ва мамоликка мужиби амният”, дея хулосавий ҳикмат билан таъриф берар экан, мисол қилиб яна Ҳусайн Бойқаронинг номини тилга олади:

Улус подшоҳи-ю дарвешваш,
Анг шохликдин келиб фақр хуш.

Навоий умрининг охирларида ёзган асарларидан яна бири “Тарихи мулуки Ажам”дир. Унда Эрон подшоҳларининг тарихлари ҳикоя қилинади, китоб Султон Ҳусайнга бағишланган маснавий билан якунланадими, унда яна ўқиймиз:

Демай айна инсонки, инсони айн –
Ҳам инсон-у, ҳам айн Султон Ҳусайн.
Шоҳо, келди шахлик, мусаллам санга,
На шахлиғки дарвешлик, ҳам санга,

Бўлуб салтанат тахтида фарқжўй,
Шаҳ ўлса, вале бўлса дарвешжўй...

Демак, шоир султонга бўлган инсончидан қайтмаган, ундаги дарвешлик собит хусусият эканига иқдор бўлиб, бу хислат унинг

характерини белгилашдан ташқари, мамлакат аҳволига таъсир этиб, анчагина хайрли яхши ишларнинг амалга ошишига кўмак берганини кўрган. Жомий ва Навоий ўғитларига қулоқ солиб, зolim амирларни жазолаши, заиф ва бечора кишиларнинг арз-додини эшитиши (гарчи мунтазам бўлмаса-да), ободончилик йўлидаги ишлари, балки шунинг натижасидир.

Алқисса, Алишер Навоий тасаввуф таълимотини ҳаётга татбиқ этиш, уни яхши, намунали ахлоқ низомиясига айлантириб, инсон тарбиясида қўллаш тарафдори ва ташаббускори бўлиб майдонга чиққани аёнлашди. Бу мавзу улўғ адибнинг “Хамса”сида, хусусан, қомусий мазмунли муаззам достони “Садди Искандарий”да янада кенг ўрин олган, хилма-хил ривоятлар орқали бадий-фалсафий йўсинда талқин этилган. Шоҳ ва дарвеш муносабати бу асарда драматик тўқнашувлар, руҳий кечинмаларнинг можароли изтироблари, фожиалар замирида очилади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Ҳар гадоким, бўрёи факр эрур кисват анга...”

Ҳар гадоким, бўрёи факр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.

Ким фано туфроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музаҳҳаб муттақо ҳожат анга.

Шаҳ юруб олам очар, дарвеш оламдин қочар;
Ҳам ўзунг инсоф бергилким, бу не нисбат анга

Ҳар не, шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур!
Қўр не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анга.

Факр қўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким, тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.

Шаҳ сипаҳ чекса, фақир аҳволиға етмас футур,
Бу вале чеккач нафас, барбод ўлур ҳашмат анга.

Шаҳ эмастур бир нафас осуда дўзах ваҳмидин,
Эй хушо дарвешким, мардуд эрур жаннат анга.

Шаҳға сидқ аҳли дамидин машғали давлат ёрур,
Меҳрдекким, субҳ анфоси очар талъат анга.

Шоҳға шаҳлиғ мусалламдур, агар бўлғай мудом,
Шоҳлиғ таркин қилиб, дарвеш ўлур ният анга.

Мумкин эрмас шаҳлар ичра буйла ниятлиғ, магар
Шоҳи Ғозийким, муяссар бўлди бу давлат анга.

Шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳики, бор
Шоҳлиғ суврат анга, дарвешлик сийрат анга.

То шаҳу дарвеш бўлғай айлагил, ё раб, аён,
Шоҳдин хидмат мунга, дарвешдин химмат анга.

Гар Навоий сўз узатти фақрдин эрмас деманг,
Бўлмағунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга?!

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Бўрё – бўйра, бордон

Фақр – камбағаллик, йўқсиллик; дунёдан кечиш

Кисват – кийим, уст-бош

Зарбафт – зарбоф тўн, зарчопон

Хилъат – устки кийим

Музаҳҳаб – зарҳал қилинган, тилла суви юритилган

Муттако – суянчиқ, таянч

Мардуд – рад қилинган

Футур – путур, завол

Меҳр – қуёш

Анфос – дам, нафаслар

Талъат – порлоқ чехра

Мусаллам – эътирозсиз қабул қилинган; топширилган

Насрий баён

1. Фақирлик бўриёсини, яъни жандасини ўзига кийим қилиб олган гадонинг зардан тикилган шоҳона салтанат либосига эҳтиёжи йўқ.

2. Фано (йўқлик) тупроғи уза ётиб, тошни ёстиқ қилиб олган одамга олтин суви юргизилган тахтда ўтириш керак эмас.

3. Шоҳ қўшини билан юриш қилиб, оламни эгалласа, дарвеш оламдан қочади, яъни дунё молидан безор бўлиб, узлатга чекинади. Энди ўзинг инсоф юзасидан айт: уларни бир-бирига қиёслаш мумкинми?!

4. Нимаики шоҳнинг мақсади бўлса, у дарвешнинг нафратини келтиради; дарвешнинг ҳимматини кўргину шоҳнинг аҳволига боқ!

5. Фақир одам дарвешлик кўчасининг тупроғини шоҳ хазинасига алиштирмайди; ахир кўряпсанку уларнинг мулки тенг эмас—шоҳнинг бутун бойлиги дарвеш назарида тупроқ билан баробар.

6. Агар шоҳ лапшкар тортса, гадонинг аҳволига путур етмайди, лекин гадо оҳ урса шоҳнинг тахту тожи, ҳашаматли саройи барбод бўлади.

7. Шоҳ дўзах азоби ваҳимасидан бир нафас осойишта яшолмайди; аммо дарвешга офарин, чунки у жаннат дўзах ғамидан фориғ!

8. Шоҳлар давлатининг чироғи ростгўй дарвешлар нафасидан ёнади, бу нафас гўё тонг юзини очган қуёш кабидир.

9. Агар шоҳда ҳар вақт шоҳликдан воз кечиб, дарвеш бўлиш нияти бўлса, шоҳлик унга муносиб ва барқарордир.

10. Бундай ният шоҳларда мавжуд эмас, фақат шоҳи Ғозий — Хусайн Бойқаро бу олий давлатга мушарраф бўлган.

11. У шоҳларнинг дарवेशи-ю дарवेशларнинг шоҳидир, чунки ташқи кўриниши шоҳ бўлгани билан, ички оламига кўра дарвешдир.

12. Эй Тангрим, токи шоҳу дарвеш бор экан, шоҳдан дарвешга хизмат ва дарвешдан шоҳга ҳимматни аён айлагин.

13. Агар Навоий фақр ҳақида бемалол сўзлаган бўлса, бу шоҳнинг (Хусайн Бойқаронинг) ҳукмидандир, бўлмаса унда бундай журъат қаерда эди?!

Шарҳ ва изоҳлар

Ўн уч байтдан иборат бу ғазалда тасаввуфнинг энг муҳим масалаларидан бири – дарवेशликнинг моҳияти подшоҳлик маслағига қиёслаш асносида очиб берилган. Дарвешнинг луғавий маъноси – тиланчилик билан кун кечирувчи мискин ва фақир кишига нисбатан қўлланилади. Истилоҳда эса, бутун оламнинг ҳақиқий эгаси бўлган Аллоҳ ҳузурида ўзининг ожиз, нотавон ва фақир эканлигини жондан ҳис қилган ҳамда ўз ҳолатини фақат Худодан сўрашга одатланган огоҳдил инсон демакдир. Ушбу ҳақиқатни англаб, оғишмай амал қиладиган инсон бу ўткинчи дунёда ҳеч нарса, ҳаттоки салтанатнинг зарчопонига ҳам муҳтожлик сезмайди:

Ҳар гадоким, бўрёйи фақр эрур кисват анга,
Салтанат зарбафтидин ҳожат эмас хилъат анга.

Дунё инсон учун керак – одам унинг асл моҳиятини тушуниб олиш учун яратилган. Моҳият эътибори ила дунё ва ундаги барча нарсалар – фано ва заволга юз тутувчи, бебақо ва бевафо бир матоҳдир. Буни англаган дарвеш тахтнинг олтин суви юритилган суянчиғига суяниб ўтиргандан кўра, ҳақиқий Суянч ва Таянч – Аллоҳ таоло ризосини тилаган ҳолда фано тупроғига ётмоқни афзал билади:

Ким фано тупроғига ётиб қўяр тош узра бош,
Тахт уза эрмас музахҳаб муттақо ҳожат анга.

Подшоҳнинг нияти ~ жаҳонгирлик ва фотиҳлик ниқоби остида ўзга мамлакатларга юриш қилиб, мамлакатининг чегараларини кенгайтириш, орзуси – етти иқлимда ягона ҳукмдор бўлишдан иборат. Дарвеш эса имкони борича дунё ва унинг ҳою ҳавасдан қочиб, ташвиш келтирувчи барча нарсалардан қутулган ҳолда эркин ва озод яшашга мойил. Бунинг сири нимада?

“Дунё ва ундаги барча нарсалар лаънатлангандир, илло Аллоҳ таолонинг зикри ва итоати бундан мустасно”, дейилади ҳадиси шарифда. Аллоҳ таоло ҳузурида пашшанинг қанотичалик қадри бўлмаган дунё учун подшоҳлар бор куч ва имкониятларини сарфласалар, дарвеш ўзининг ҳимматини Аллоҳ таоло ризосига мувофиқ этиб, ундан қочади. Шу сабабли, подшоҳ истаган, қўлга кириштишга интилган нарсалар ҳамиша дарвешлар томонидан инкор қилинган:

Ҳар не, шаҳ мақсудидур, дарвешнинг мардудидур –
Кўр не ҳимматдур мунга, не навъ эрур ҳолат анга.

Ғаззолий фақр тушунчасининг умумий ва хос маънолари ҳақида ёзади:

“Билгилки, фақир, деб ўзининг ихтиёрида ва қўлида бўлмаган нарсага муҳтож бўлган кишига нисбатан айтилади. Инсоннинг энг аввало, ўзининг мавжудлигига, сўнг ҳаётига, ундан кейин емак-ичмак, кийим-кечак ва шунга ўхшаш нарсаларга эҳтиёжи борким, буларнинг барчасига ўз ихтиёри билан тасарруф эта олмас. Ғаний, деб бирор нарсага ўзидан бошқа вужудга эҳтиёж сезмайдиган зотга нисбатан айтиладиким, бутун оламда Ҳақ таоло жалла жалолаҳудан ўзга ҳеч ким бу қудрат ва сифатга соҳиб эмас. Вужуд оламида инсу жиндан тортиб, фаришталар, парий ва жинлар олами – барчанинг боқийлиги ва мавжудлиги Ҳақ таолога боғлиқдир ва барча мавжудот Ҳақ таолога муҳтождирлар. Демак, ҳақиқат юзасидан барча мавжудот фақирдирлар”.

Ўзини шу сифат билан таниган ва фақирлик сифати унга ёлиб бўлган дарвешлар Иброҳим Адҳам каби подшоҳликдан воз кеча оладилар. Қолаверса, агар мабодо уларга кимдир инъом этса, инъомни ҳам рад этиб, фақр кўйининг тупроғини шоҳликдан афзал биладилар:

Фақр кўйи туфроғин шаҳ мулкига бермас фақир,
Мулк кўрким, тенг эмас туфроғ ила қиймат анга.

Дарвешлик ва фақирликни бундай баланд пардаларда таран-нум этган Алишер Навоий ҳам, унинг маънавий маслакдошлари бўлган бошқа мутафаккирлар ҳам ҳеч қачон шоҳлик ва шоҳларга қарши бўлмаганлар. Балки ана шундай дарвеш табиатли ҳукмдор олам аҳли аро барқарорлик ва осойишталик, адолат ва мурувватни таъминлай олади, деб ҳисоблаганлар.

“Мен Аллоҳга валийларни яратгани учун шукрона келтираман. Айнан улар сабабли бу дунёда қиёмат соати кечикмоқда. Мен Аллоҳга одил подшоҳларни яратгани учун шукрона келтираман. Айнан одил подшоҳлар туфайли оламда адолат ва инсоф барқарор. Мен Аллоҳга аҳмоқларни яратгани учун шукрона айтаман. Айнан улар туфайли асли бир чақага ҳам арзимас бу дунё ободдир”, деган экан Ҳасан Басрий.

Оламни қандай қилиб асраш, уруш ва қирғинбаротлардан, зулм ва зўравонликлар, жаҳолат ва кулфатдан ҳимоялаш тўғрисида бош қотиришдан аввал маънавий маънода инсон қандай инсон бўлиб қолажагини, фақат ақл-идрокли мавжудот шаклида эмас, балки нияти ва эътиқоди тўғри бўлган, виждонли ва диёнатли инсон қандай бўлиши кераклигини билмоқ керак.

Одил подшоҳларда эса дарвешлик сифати ғолиб келади. Навоий ақидасига кўра, бундай подшоҳ қайсидир бир мавҳум образ эмас, балки Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзидир. Унинг мамлакат ободлиги, халқ фаровонлиги, юрт тинчлиги, илм ва ирфон аҳлининг маъмурлиги йўлида қилган хизматлари, қолаверса, Жомий ва Навоийдек дарвештабиатли инсонлар билан деярли ҳамма вақт ҳамфикр ва маслакдош бўлганлиги Навоийнинг шундай фикрлаши учун асос бўлган. Қолаверса, бу концепция – шоҳлик учун шижоат ва саховат, ақл ва заковат қанчалик зарур бўлса, дарвешлик хислати шунчалик муҳимлигини асослаб бериш ғояси айнан “шоҳлар дарвешию дарвешлар шоҳи” – Султон Ҳусайн Бойқародан чиққан:

Гар Навоий сўз узатти фақрдин эрмас деманг,
Бўлмағунча ҳукм шаҳдин қайда бу журъат анга?!

Олимжон ДАВЛАТОВ

—•—•—•—•—•—•—

“Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга...”

—•—•—•—•—•—•—

Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқидин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга.

Ўқларингдин дамбадам таскин тонар кўнглум ўти,
Бордур-ур бир қатра сув, гўёки ҳар пайкон анга.

Бир диловардур кўнгулким, ғам сипоҳи қалбида
Оҳи новак тоза доғедур қизил қалкон анга.

Новакининг парру пайконида рангин тус эрур,
Ёки кўнглумдин чу паррон ўтди, йўқмиш қон анга.

Номаи шавқум не навъ ул ойға еткой, чунки мен
Эл отин ўқур ҳасаддин ёзмадим унвон анга.

Хизрий хаттингнинг ажаб йўқ сабзу хуррам бўлмоғи,
Лаб-балаб чунки сув берур чашмаи ҳайвон анга.

Эй хушо, муғ кўйиким, рифъат била зийнатда бор,
Меҳр анга бир шамсав-у кўк тоқидур айвон анга.

Истамиш булбул вафо гулдин, магарким жоладин
Бағри қотмиш ғунчанинг, баским эрур хандон анга.

Қилмамиш жонин фидо жононға етмас дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анга.

— V — — V — — V — — V —

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Париваш – парига ўхшаш, пари каби гўзал, тасаввуфий маънода нарда ичидаги хаёлий маҳбуб

Саргардон – йўлини йўқотган, ҳайрон, боши айланган

Пайкон – камон ўқининг металлдан қилинган ўтқир учи

Диловар – жасур, қаҳрамон, ботир

Сипоҳ – қўшин

Қалб – қўшиннинг ўртаси

Новак – ўқ, камон ўқи, киприк

Паррон – учиб бораётган, учаётган

Ҳасад – бу ерда: рашк, қизганиш

Унвон – манзил, нишон маъносида

Чашмайи ҳайвон – тириклик суви булоғи. Тасаввуфий маънода илоҳий файз манбаи ва комил инсон қалби

Хизр – ҳамиша тирик, тириклик суви – оби ҳаётни ичган пайғамбар, валий зот, тасаввуфий маънода илоҳий мужданинг сўфий кўнглига нозил бўлиши, хушхабар

Сабзу хуррам – яшил, яшнаб турган майсалар

Лаб-балаб – лиммо-лим, лаб-балаб, лик тўла

Мут кўйи – оташпарастлар кўчаси, тасаввуфий маънода пир ҳузури, ошиқ дарвешлар талпинадиган висол мақоми

Шамса – иморатлар пештоқидаги нақш, кубба

Кўк тоқи – осмон гумбази

Рифъат – кўтарилиш, баланд мартаба, юксаклик

Зийнат – безанган, зеб берилган

Яшил хат – маъшуқа юзидаги туклар, тасаввуфий маънода барзах – моддий ва руҳоний олам ўртаси, бақо чегарасини айтганлар. Ҳақ юзининг аёнлашуви, мутлақ жамолнинг пайдо бўлишини ҳам англатади

Ўқ – киприк. Тасаввуфий маънода Илоҳнинг инояти, Маҳбуба азалий назарининг ошиқ қалбига нур бўлиб тушишини айтганлар

Насрий баён

Ул парисифат соҳибжамол мени шундай мафтун ва беҳуд қилибдики, унинг ишқида сарсонлигимга қараб, олам аҳли менга ҳайрон, мен эса ул гўзалнинг жамолига ҳайрону девонаман.

Ёки: парда ичидаги ул руҳоний (хаёлий) гўзал ишқида шундай овораманки, олам бу аҳволимга ҳайрону мен эса, Унга ҳайронман.

Эй гўзал пари, киприкларинг ўқидан (ёки ул илоҳий назарнинг қалбимга тушишидан) кўнглим ўти пасайди, чунки ўқинг учидаги темир тиг гўё қатра сувдай бу оловни ўчиради.

Кўнгил шундай бир баҳодирки, ғам лашкари ўртасига ҳужум қилганда, унинг оҳи ўқдай бўлса, янги яраси – доғи қизил рангли қалқон кабидир.

Ёр ўқи (киприги)нинг патлари ва темирдан қилинган учи рангли тус олган, балки бу ўқ юрагимни тешиб учиб ўтганда оққан қон унга юкмишдир?

Ишқ шавқида ёзган мактубим ул гўзал парига қандай қилиб етсинки, мен одамлар ул пари исмини ўқиб, хабардор бўлмасин деган фикр билан мактуб устига нишони – отини ёзмадим.

Сенинг Хизрдай абадий ҳаёт нишонаси бўлган тукларингнинг яшнаб туриши ажаб эмас, чунки ҳаёт бўлоғи уни тириклик суви билан суғориб турибди.

Муғлар кўчаси (пири комил ҳузури) қандай яхши, унинг мартаба ва ҳашамати шундай баландки, гўё Қуёш унинг пештоқидаги чиройли қубба, осмон гумбази эса бир айвондай гап.

Булбул гулдан вафо – боқийлик истагани қизиқ ёки жала ёғаве-риб, гунчанинг бағри қотиб қолганидан, булбулга бу хандон гулдай кўриниб, абадийлик нишонасидай туюлгандир?

Жонини фидо қилмаган одам жононга етмайди, деганлар, шу боис, эй Навоий, ушбу сўзнинг маъносидан келиб чиқиб, юз жоним бўлса ҳам бари Ёрга фидо бўлсин дейман.

Шарҳ ва изоҳлар

Ушбу ғазал Алишер Навоийнинг ошиқона ғазаллари сирасига киради. Аммо бу ерда ошиқоналик билан орифоналик муайян

маънода қоришиб кетган. Зеро, “ошиқона” дегани ишқ-муҳаббат завқи ва изтироблари, ёр жамоли васфи ва бу жамолга етишишга интилувчи кўнгил кечинмалари ҳиссиёти, ҳаяжон ва талпинишларини тасвирловчи лирик асардир. Муҳаббат бир вақтнинг ўзида ҳам олам ва одам гўзаллиги, ҳам илоҳий Ёр жамолига қаратилган бўлиши мумкин. Гарчи орифона фалсафада моддий оламни мажоз, Мутлақ руҳни ҳақиқат (ҳақиқий мавжудлик) деб ажратилган бўлса-да, аммо бу икки тушунча батамом бир-бирига зид, деб қаралмаган. Аксинча, мажозий олам тасвиридан мақсад ҳақиқатни чуқурроқ англаш, уни инсонга яқинроқ қилиб тасаввур этиш кўзда тутилган. Ҳазрат Навоий тили билан айтганда, “айни ҳақиқатдир мажоз”. Бундай қараш ваҳдат ул-вужуд таълимоти моҳиятидан келиб чиқади. Негаки бу таълимотга кўра, Мутлақ руҳ (Парвардигор) ҳамма ерда мавжуд. Олам гўзаллиги, ҳаётнинг нашъу намоси, жумладан, инсоннинг зоҳирий ва ботиний гўзаллиги, камолоти ҳам шу Мутлақ руҳ туфайли ва унинг ҳикмати, файзу таровати натижасидир. Шу боис гўзал инсонга (у чиройли аёл, навқирон йигит, қалби дониш ва кароматга лиммо-лим мўйсафид бўлиши мумкин) муҳаббат орқали илоҳий қудрат кашф этилади. Буни бошқа ғазаллар шарҳида ҳам кўриш мумкин.

Келтирилган ғазалда ҳам мана шундай тасвир усули қўлланилган (Навоийнинг кўлчилик ғазалларида буни мушоҳада этиш мумкин). Яъни ошиқ соҳибжамол инсонни кўриб, унинг ҳусну жамолига мафтун бўлганидан девонадай бўлиб қолади, одамлар ошиқнинг бу аҳволига ҳайрон. Албатта, бу тасвирда анъанавийлик йўқ эмас, бироқ тоза ва завқу шавқ кўзгатадиган ташбеҳлар уни жонлантиради. Ошиқнинг беҳуду шайдолигига сабаб ёр кипригидир (нозли қараши, карашма). Киприк камон ўқиға ўхшатишган, бу ўқ тўғри ошиқ юрагига бориб тегади, демак, маъшуқа ошиққа эътибор қилган, унга назар ташлаган. Ана шу назар бир томондан, ошиқни хурсанд этган бўлса, иккинчи томондан изтироб ва азоб ўтига гирифтор этган. Ошиқ шунинг учун ҳам маъшуқа жамолига ҳайрон бўлиб, қалбида ишқ олови ёнса-да, аммо унинг киприклари қалбига тегиб, бу ўтни ўтиради, чунки ўқнинг учи темирдан, темир эса сувга ўхшайди, дейди шоир. Шундан кейин бу ўққа бардош берган кўнгилнинг яралари, бу яралардан оққан қизил қонлар тасвирланган. Ғазалда ёр юзининг туклари Хизр кийими ранги (Хизр

ҳар доим яшил либос билан тасаввур қилинади, чунки у абадий ҳаёт рамзи) ва майсазорга ўхшатилган.

Бу ошиққа ҳаёт бағишлайдиган баҳорий ранг ва илоҳий булоқ кабидир. Бу ўринда рамзийлик ва реаллик, илоҳийлик ва моддийлик бир-бирини тўлдириб, бири иккинчисини изоҳлаб, ажойиб лавҳа тасвирини вужудга келтирган. Ушбу байтдан кейин келади-ган байт ҳам олдинги байт мазмунини давом эттириб, пири комил ҳузуридаги маънавий мулоқот таърифига бағишланган ва булбулга ўхшаб зоҳирӣ – ўткинчи гўзалликка эмас, балки ҳақиқӣ Моҳият-га ошиқ бўлиш, бу Моҳиятни англаш, идрок этишга даъват этароқ, Навоӣ бунинг мушкуллигини ҳам газал мақтасида қайд этади: жонни фидо этмагунча Жононага етиш мумкин эмас.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Синса кўнглумда ўқунг суртиб исиг қондин анга...”

Синса кўнглумда ўқунг суртиб исиг қондин анга,
Пай масаллик чирмағаймен риштаи жондин анга.

Бодаи лаълинг мизожи руҳнаварвардур баса,
Гўйие мамзуж этибсен оби ҳайвондин анга.

Ўқи кўнглим шўъласин гаҳ сокин этти, гоҳи тез,
Гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урди пайкондин анга.

Дарду ғам бўсгонининг товусидур кўнглим қуши,
Гул бўлиб жисмимда кескан наъл ҳар ёндин анга.

Не кабутар ета олур ул қуёшқа, не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълон айла афгондин анга.

Кўзга то кирмиш хаёлинг совуғ оҳим ваҳмидин,
Боғламишмен кўрё⁶ ҳар сори мужгондин анга.

Эй Навоий, йиғламоқ оҳимға таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсир тўфондин анга.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Мизож – табиат, ҳулқ, атвор; ҳолат, аҳвол

Мамзуж – аралаш, аралаштирилган, махлут

Наъл – тақа; этик товонига қоқиладиган темир нағал; ковуш,
сандалия; тақа шаклидаги тамға

Эълom – эълон қилиш, билдириш, маълум қилиш

Кўрё – чодир, қапа; харобахона; вайрона

Насрий баён

Матлаъ: Кўнглимга отган ўқинг (чиройли кипригинг орзуси,
назаринг ёки бирор оғиз сўзинг) унга қадалиб синиб қолди. Мен
кўнглимнинг ўқ теккан еридан оққан қонни унга сурттим ва суяк-
ни ўраб турган най каби уни жоним иплари билан ўраб ташладим.

Лабларинг шарбати ёки ширин сўзларингнинг табиати киши
руҳини кўтарувчи.

Оғзингдан чиққан шарбатни тайёрлашда (маъноли сўзлар ай-
тишда) тириклик сувидан фойдаланганга ўхшайсан.

Кўнглимга тушган ўқ баъзан унга сокинлик бахш этти, баъзан
эса шундай ҳам ёниб турган кўнглим оловини янада алангалатти.

---

⁶ Бу сўз матнда “кўре” шаклида берилган бўлиб, маъно англатмайди. Байтнинг мазмунан тўғри матни “Алишер Навоий асарлари тили изохли лугати”, IV- т., 67-бетда (Тошкент: “ФАН”, 1985) берилган. Аввалги матнда вазнда ҳам сакталик юз берган бўлиб, АНАТИЛ матнида вазн мукамал намоён бўлган.

Бу ҳолдан кўнглим баъзан ўтин бўлиб ёниб тугади, баъзан унга киприкдаги кўз ёшлари билан сув сепилди.

Менинг кўнглимнинг куши дарду ғам бўстонида товус каби хиром этади.

Жисмимда нағал шаклидек ўйилган гуллар бўлиб, бу шу товус патларидаги гулларга ўхшайди.

Куёш каби юксакликдаги маъшуқага на кабутар учиб ета олади, на бир шамол.

Эй кўнгул, энди фиғон чекки, фақат сенинг кучли фиғонинг аҳволингни унга етказа олади.

Совуқ “оҳ”лар урганимдан кўрқиб, Хаёлинг кўзларим ичига кириб олди.

Мен эса дарҳол киприкларимдан бир чодир ясаб, уни ихоталаб кўйдим.

Эй наво қилгувчи, ҳар қанча йиғлаганинг билан оҳинг ўти пайсаймади.

Бу қандай ўт эканки, тўфон (тўфондек кучли кўз ёшлари) ҳам уни ўчирилмаса?!

Ғазалнинг умумий мазмуни

Бу ғазал матлаъдан мақтаъга қадар ошиқ қалбидаги ҳижрон ғамининг турли ҳолат, кўриниш, маъно ва мазмундаги поэтик ифодасидан иборат. Матлаъда шоир ташбеҳ санъати воситаси билан қизиқ бир бадий лавҳа тасвирини беради. Тасаввур қиламиз: ошиқ кўнгли маъшуқа хаёли билан банд, унинг қаршисида ҳозир нозир. Аммо маъшуқа жафокор – бир назари билан киприк ўқини ошиқ кўнглини мўлжаллаб отади. Ўқ мўлжалга қадалиб, синиб қолади. Энди ошиқнинг ҳоли не кечади? Шоирнинг мақсади ҳам бечора ошиқнинг ана шу аҳволини шарҳлаб, тасвирлаб бериш ва шу муносабат билан “ўз дардини ҳам айтиб йиғлаш”.

Бечора ошиқ “тилла топган мажнундек” маъшуқаши томондан келган ўқ синиғини (камон ўқи, деб тасаввур қиламиз) кўнгли захми (ўқ қадалган жойдаги яра)дан оққан иссиқ қон билан бўяйди. Шундан сўнг жонининг иплари билан уни чирмаб-ўрайди. Тасвирда Навоий инсоният ва ҳайвонот танасида суяк атрофи пай билан

ўралганлигига ишора этмоқда. Аммо бу поэтик деталь Навоий даври тарихнависларидан етиб келган бир ҳодисани ҳам эсга солади. Ҳаёт даври зодагонлари учун тансиқ таом тайёрланганда жонлиқ илигини найга ўраб, шўрвага солиб пиширишар экан. Бу - Ҳазрат Навоийнинг ҳам сеvimли таомларидан бири бўлган экан. Балки ошиқ кўнглига кириб қолган ўқ синигининг ноёб, тансиқ, зодагонларгагина хос бир нарса эканлигини таъкидлаш учун шоир шундай ташбеҳ танлагандир?

Маъшуқа лаълининг бодаси, яъни лаълдек қимматбаҳо оғзидан чиққан маст этувчи сўзлар табиати инсон руҳини кўтариб юбуровчи хислатга эга. Ошиқ назарида маъшуқанинг жонбахш этувчи нутқи унинг мизожи яратилишида – тўрт унсур мутаносиблиги юзага келтирилиши жараёнида моддага тириклик сувидан ҳам қўшиб, аралаштириб юборилганлиги боисидандир. Шу дақиқада “кўнгилга қадалган ўқдек назар”, “руҳпарвар жонбахш нутқ” ташбеҳлари ўқувчини шоир бир пири маърифат ҳақида сўз юритма-яптимикин, деган фикрга олиб келади.

Кейинги байт мазмуни юқоридаги фикрларимизни янада мустаҳкамлаш учун хизмат қилади. Кўнгилга қадалган ўқ – пир назари ёки унинг руҳпарвар каломи ошиқ кўнгилидаги муҳаббат шавқи-га гоҳ таскин беради (бу муриди зоҳири ва ботинини аниқ кўриб турувчи пирнинг тадбири, тарбия услуби), гоҳ муҳаббат шавқини алангалатади. Ўқ – жисми жиҳатидан кўнгил ичида гоҳ ўтин бўлади, асли, яъни киприкдан бўлганлиги жиҳатидан кўз ёшларини сеппиб кўнгилдаги шавқ ўтига таскин беради.

Кўнгилга қадалган ўқ тасвири тутагач, лирик қаҳрамон ўз кўнгли тасвирини чизади. Бу кўнгил ниҳоятда гўзал бир қиёфа ва мазмунга эга. Унинг қиёфасининг гўзаллиги товус кабидир, жисмидаги гул шаклида босилган тамғалар товус қанотларидаги шакллар кабидир. Ошиқ кўнгил қушининг гўзал мазмуни – унинг энг тақчил, топилмас бир бўстон – дарду ғам бўстонида товус каби хиром этаётганидир.

Эндиги байтда шоир яна кўнгил муроди, мақсади баённи бошлайди. Маъшуқа шу қадар юксакки, унғача хабарчи қуш кабутар ҳам, шамол ҳам ета олмайди. Фақат ошиқ кўнгли фиғон чекиб ўз ҳолини баён этсагина, маъшуқа парво қилиши мумкин. Мутафак-

кир шоирнинг бу ташбеҳи ҳам “кўнгил фиғони” воситасида фақат хос ошиқлар ҳоли баён этилади, деган мушоҳадага олиб келади.

Навбатдаги байтда шоир яна фавқулудда гўзал манзара, бадий лавҳа яратмоқда. Унда аввалги байтдаги фикрнинг изчил давоми сифатида ошиқнинг “фиғонлар чекиб, совуқ оҳлар тортганлиги” муболага билан тасвирланади. Бу кўнгил фиғони шу қадар кучли, ваҳимали эди-ки, кўнгилда муқим турган маъшуқа хаёли ундан қочиб чиқади ва энди ошиқ кўзларини маскан тутати. Ошиқ ҳам “вақтни ғанимат билиб” маъшуқа хаёли яширинган кўзлари атрофига ўзининг киприкларидан бир чодир боғлаб қўяди.

Мақтаъда ўқувчи кўз ўнгида яна донишманд Навоий намоён бўлади. У кўз ёшларини тўфонга ташбеҳ бермоқда. Юракдан чиққан “оҳ”и эса кучли аланга, зўр бир ўтдир. Аммо бу ўт тўфонга “бўй бермайди”, тўфонга таслим бўлмайди. Шоир ўқувчиси тасаввурида ошиқ қалбидаги абадий ўчмас бир ўт ҳақида тушунча ҳосил қилар экан, бундай “ўт” бевосита маърифат йўлчисигагина тааллуқли бўлиши мумкинлигига ҳам ишора этади. Бинобарин, улут шоирнинг зукко ўқувчиси ушбу ғазалининг ҳар бир байтидан нилми маърифатга тегишли рамз ва ишораларни топиб олаверади ва бу топилмалар фақат унинг ўзигагина тегишли бўлиб қолади.

Дилором САЛОҲИЙ

——
“Синса кўнглумда ўқунг суртуб исиғ қондин анга...”
——

Синса кўнглумда ўқунг суртуб исиғ қондин анга,
Пай масаллик чирмағаймен риштайи жондин анга.

Бодайи лаълинг мизожи руҳпарвардур баса,
Гўйиё мамзуж этибсен оби ҳайвондин анга.

Ўқи кўнглум шуъласин гаҳ сокин этти, гоҳ тез,
Гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урду пайкондин анга.

Дарду ғам бўстонининг товусидур кўнглум қуши,
Гул бўлуб жисмимда кескан наъл ҳар ёндин анга.

Не кабутар ета олур ул қуёшқа, не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълон айла афгондин анга.

Кўзга то кирмиш ҳаёлинг совут оҳим ваҳмидин,
Боғламиш мен қўре ҳар сори мужгондин анга.

Эй Навоий, йиғламоқ оҳимға таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсир тўфондин анга.

– V – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Пай - томир

Ришта – ип

Мамзуж – аралаш, аралаштирилган

Оби ҳайвон – тириклик суви

Пайкон – қамиш ўқнинг металл учи

Наъл – тақа; тақа шаклидаги тамға; ковуш, оёқ кийим

Эълон – эълон қилиш, билдириш, маълум қилиш

Қўре – чодир, қапа; харобахона, вайрона

Насрий баён

Кипрингнинг (ўқи) кўнглимга (кириб), синса, уни томир каби
хон ипи билан чирмаб, (мустаҳкамлаб) қўяман.

Лаъл(дек лабинг)нинг мижози руҳларварлигининг сабаби, уни
ириклик суви билан аралаштирибсан (яъни мангу боқийлик суви-
ни ичибсан), шекилли.

(Кўнглимга кирган кипригининг) ўқи кўнглим ўтини гоҳ секилатиб, гоҳ тезлаштиришининг сабаби, кипригининг учигаги нишсифат пайкон унга сув урди, кипригининг ўзи эса ўтин каби таъсир этди.

Кўнглим қушининг дарду ғам бўстониинг товуси бўлганлигининг сабаби жисмимга келган ҳар тақа шаклидаги тамға гул бўлибди.

У қуёш(сифат маъшуқам)га (хат тутган) кабутар ҳам, (хабарчи) шабада ҳам ета олмайди. Шундай экан, эй кўнгил, ўз ҳолингни нола-фиғон билан маълум қилавер.

(Хусну-жамолининг) хаёли кўзимга кирганидан кейин менинг совут оҳимдан зарарланмасин деб кўрқиб,(кўксимни яралаган) кипрингдан кўр (машғала) сифатида фойдаландим.

Эй Навоий, йиғлаш ҳам оҳимга таскин бермаяпти, воҳ, бу қандай (кучли) олов эканки, тўфон ҳам унга таъсир қилмаса-я?!

Шарҳ ва изоҳлар

Биз таҳлил қиладиган ғазал мазмунан ошиқона, шаклан мусалсал бўлиб, анъанавий ситти байтли, “анга” радифли ҳисобланади. Ғазал маъшуққа меҳр ва садоқат изҳорларини образли тарзда ўзига жамлаган. Матаъдаёқ шоир ўтли муҳаббат изҳорини образли тарзда жонлантиради:

Синса кўнглумда ўқунг суртуб исиф қондин анга,
Пай масаллик чирмағаймен рипшайи жондин анга.

Кипрининг (ўқи) кўнглимга (кириб), синса, уни томир каби жон илби билан чирмаб, (мустаҳкамлаб) қўяман.

Ўқ мумтоз адабиётда маъшуқанинг киприги рамзи бўлиб, ошиқлар ундан кўкси, юраги ярадор бўлганлигидан нолишган. Бироқ Навоийнинг лирик қаҳармони шу даражада садоқатли ошиқки, ўз кўксини яралаган маъшуқанинг кипригини ҳам иссиқ қонга суртиб, жон илби билан чирмаб, асраб қолмоқчи. Навбатдаги байтларда бу садоқат маъшуқанинг лаблари таърифига уйғунлашиб кетган.

Байтда ўқунг сўзи ва риштаи жон бирикмалари орқали истиора санъати ҳосил қилинган. Бундан ташқари байтнинг ўзи ҳам истиора санъати асосида қурилган.

Бодайи лаълинг мизожи руҳпарвардур баче,
Ўйиё мамзуж этибсен оби ҳайвондин анга.

Лаъл(дек лабинг)нинг мижози руҳпарварлигининг сабаби, уни тириклик суви билан аралаштирибсан (яъни мангу боқийлик сувини ичибсан), шекилли.

Маъшуқанинг лаби мумтоз адабиётда лаълга, ғунчага қиёсланади ва ўликни тирилтирувчи Исо пайғамбар нафасига ўхшатилади. Навоий ушбу байтда мана шу жон бағишловчиликнинг сабабини топганлигини айтади. яъни, маъшуқа ҳаёт сувини топган ва уни ичган. Шунинг учун ўзи ҳам ҳамиша навқирон ва ошиқларни ўтга ёқувчи ҳусн-малоҳат эгаси. Бундан ташқари лаби ҳам жон бағишловчилик хусусиятига шунинг учун эритшган.

Байтда лаълинг сўзи ва оби ҳайвон бирикмалари ёрдамида истиора ва муболаганинг ғулув даражасига санъатига мурожаат этилган.

Ўқи кўнглум шуъласин гаҳ сокин этти, гоҳ тез,
Гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урду пайкондин анга.

(Кўнглимга кирган кипригининг) ўқи кўнглим ўтини гоҳ секинлатиб, гоҳ тезлаштиришининг сабаби, кипригининг учигаги нишсифат пайкон унга сув урди, кипригининг ўзи эса ўтин каби таъсир этди.

Ушбу байтдан сўз энди маъшуқа таърифидан ошиқнинг азри ҳолига улунади. Инсон қалбида муҳаббат бир зайлда турмай, занжирсифат ҳаракат қилади. Чунки у ўз ўрнида жонли бир жараён бўлганлиги, ривожланиш ва такомиллашиш хусусиятга эгадир. Мана шу ҳолатнинг сабабини Навоий “кўксимга киргани сенинг ўқинг (кипригинг) ва унинг пайкони сабаблидир, деб гўзал шоирона изоҳ билан шарҳлайди.

Байтда истиора, ташбеҳ санъатиларига мурожаат этилган.

Дарду ғам бўстонининг товусидур кўнглум қуши,
Гул бўлуб жисмимда кескан наъл ҳар ёндин анга.

Кўнглим қушининг дарду ғам бўстонининг товуси бўлганлигининг сабаби жисмимга келган ҳар тақа шаклидаги тамға гул бўлибди.

Навбатдаги байтда ҳам ошиқ арзи ҳолининг изҳори давом этади. Менга ҳамма маломат тошини отади, ўз ҳолимга қўйишмайди, ҳаммадан кўнглим зада бўлди, деган сўзнинг нақадар гўзал изҳори бу! Умуман, мана шу байтнинг бир ўзини олиб, Навоий эстетикаси ҳақида мулоҳаза юритса бўлади.

Товус бўстон эркаси. У гўзаллиги билан бўстонга ҳусн қўшади. Бўстон ҳам унга ярашади. Лекин дарду ғам бўстонининг товуси бўлиш ҳамма кўнгилга ҳам муносиб эмас. Мана шу дарду ғам менга аталган, мен ҳам унга муносибман, деган кўнгил учундир. Жисмга теккан ҳар тамғани гул деб қабул қилиш учун ҳам улкан ва гўзал қалб эгаси бўлиш керак.

Байтда, яна одатдагидай, истиора ва ташбеҳ санъатлридан фойдаланилган.

Не кабутар ета олур ул куёшқа, не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълом айла афгондин анга.

У куёш(сифат маъшуқам)га (хат тутган) кабутар ҳам, (хабарчи) шабада ҳам ета олмайди. Шундай экан, эй кўнгил, ўз ҳолингни нола-фиғон билан маълум қилавер.

Навбатдаги байтни бегона байт дейиш ҳам мумкин. Чунки у айни пайтда қўшмаъноли саналиб, шоир фалсафий фикрларини ҳам ифодаламакда. Яъни “У куёшсифат маъшуқам мендан шунчалар узоқ ва олисдаки, унга мактуб тутган кабутар ҳам, хабарчи шабада ҳам ета олмайди, фақат кўнгил изҳори етиши мумкин, чунки кўнгил учун замон ва макон аҳамиятсиз. Шунинг учун, эй кўнглим, ўзингга ишон, кўнглинг билан ўша гўзалга мурожаат эт!”

Байтнинг иккинчи маъноси бевосита Илоҳий маъшукқа қаратилган бўлиши мумкин. Яъни “У Илоҳий маъшук шу даражада узоқдаки, унга восита билан етиб бўлмайди. Фақат кўнгил, унинг охи зори, дуою илтижолар орқали етиш мумкин. Шунинг учун, эй кўнглим, нолаю фиғон, дуою илтижо билан ўша илоҳий маъшук даргоҳига мурожаат эт!”

Байтда ул куёш бирикмаси орқали истиора, эй кўнгул бирикмаси орқали эса илтифот санъатлари ҳосил қилинган.

Кўзга то кирмин ҳаёлинг, совуғ оҳим ваҳмидин,
Боғламиш мен кўре ҳар сори мужгондин анга.

(Хусну-жамолингнинг) ҳаёли кўзимга кирганидан кейин менинг совуғ оҳимдан зарарланмасин деб кўрқиб, (кўксимни яралаган) кичригиндан кўр (машъала) сифатида фойдаландим.

Ошиқ маъшукани кўрди ва унинг ҳаёли ошиқнинг кўзи орқали унинг қалбига етиб борди. Лекин қалбда жойлашган совуқ оҳлардан бу ҳаёлнинг зарамаслигини хоҳлаган ошиқ унинг кўксини яралаган кичригини ўтин қилиб, юрагига ўт ёқди. Бундан гўзал таъриф аслида сенинг кўриб, юрагим ёнди, қайтадан қалбим ўт олди, деган фикрнинг гўзал шоирона, фақат Навоийга хос бўлган оригинал ифодасидир.

Байт истиора санъати асосига қурилган.

Эй Навоий, йиғламоқ оҳимга таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсир тўфондин анга.

Эй Навоий, йиғлаш ҳам оҳимга таскин бермаяпти, воҳ, бу қандай (кучли) олов эканки, тўфон ҳам унга таъсир қилмаса-я?!

Ёрнинг ҳаёли ошиқ қалбидан узоқлашгандан сўнг у соғинчдан оҳ тортиб, йиғлашга тушади. Бироқ унинг бу фиғони юрагини бўшатмайди. Тортган оҳларига таъсир қилмайди. Шунинг учун бу қандай кучли “оҳ” оловики, унга кўз ёшларим “тўфони” ҳам таъсир қилмайди, деб ошиқ ўз ҳолига ўзи ҳайрон.

Ҳа, ишқ шундай ҳайронлик, ҳайрат, ўзини англай олмаслик ва мана шу англамаслик интиҳосида ўз-ўзини кашф этишнинг машаққатли йўлидир. Бу ғазални мана шу йўлдаги бир манзилнинг Навоийона талқини дейиш мумкин.

Байтда йиғламоқ тўфонга, оҳ эса ўтга бевосита ўхшатиляпти, балки қиёс қилинаяпти. Шунинг учун унда муқояса санъатидан фойдаланилган.

Аввалги уч байтида маъшуқа мадҳи билан бошланган ғазал
тўрт байтлик ошиқ арзи ҳоли изҳори билан якунланган. 3+4 фор-
мулалик бу ғазал етти байтлик мукаммал уйғунликка айланган.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Ваҳки ишқинг зоҳир этсам, ваҳм эрур ўлмак манга...”

Ваҳки ишқинг зоҳир этсам, ваҳм эрур ўлмак манга,
Гар ниҳон тутсам дағи жон хавфидур бешак манга.

Келган эрмиш ул Масиҳ ўлганларин тиргузгали,
Мен тириг, ваҳ, яхшироқ бу умрдин ўлмак манга.

Жузв-жузвумни, фиғонким, мунфак этти тийғи ҳажр
Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Кўнглум ўтидин йиғоч кулдур, башоқ бир қатра су,
Ногаҳ ул шўхи жафокеш отса бир новак манга.

Олтун эзиниб-эриб куйган саю холис бўлур,
Не ажаб сарғарса юз, еткан саю эмгак манга.

Чок айлармен ёқа ул қоши ёни кўргач-ўқ,
Ким хадангин отса ҳойил бўлмағай кўнглак манга.

Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири дайр,
Айлагил май шишасидин синдуруб айнак манга,

Сарсари ҳижрон, вужудум хирманин андоқ совур
Ким, фано йўлида сарсар бўлмасун ҳамтак манга.

Эй Навоий, гар манга кўпрак эмас уммиди васл,
Бас нағу ушшоқидин жаври эрур кўпрак манга.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Ваҳм – ваҳима, қўрқув

Бешак – шак-шубҳасиз

Мунфак – бўлиб ташиланган

Жузви лоянфак – бўлинмас зарра; атом

Жафокеш – жафо етказишга одатланган, жафокор.

Новак – кичик ўқ

Саю – сари

Эмгак – азоб, машаққат

Хаданг – катта ўқ

Ҳойил – тўсик, парда

Сарсар – кучли ва совуқ шамол; изғирин

Ҳамтак – тенг югурувчи

Нағу – қандай қилиб; нега

Насрий баён

1. Агар ишқингни ошкор этсам, ўлиб қоламан, деб қўрқаман;
мабодо агар пинҳон тутишга давом эттирсам, ҳалок бўлишимга
шубҳа йўқ.

2. Ул Исонафас ўлганларни тирилтириш учун келган эмиш; мен
ҳалиям тирик юрибман, бу кунимдан кўра ўлганим яхшироқ.

3. Фигонким, ҳижрон қиличи бутун вужудимни бўлак-бўлак
килиб ташлади. Лекин менга улар бўлинмас зарра (атом)дек май-
даланиб кетиб, қайта тикланмайдигандек кўриняпти.

4. Жафокорликка ўрганган ул шўх агар менга бир ўқ отгудек
бўлса, кўнглимдаги ўт таъсиридан бу ўқнинг учи – бошоғи сувдек
эриб, ёғочи ёниб кул бўлади.

5. Агар ишқ машаққатидан юзларим борган сари сарғайиб кетса, ажабмас, чунки олтин ҳам оловда эзиб, эритган сари ғашлардан тозаланиб, холисроқ бўлади.

6. Ул қоши камонни кўрган заҳоти ёкамни йиртиб ташлайман, токи ўқига менинг кўйлагим тўсиқ бўлмасин.

7. Эй дайр пири, шароб йўқлигидан кўзларим оқариб кетди, энди май шишасини синдириб, менга айнак ясаб бер.

8. Эй хижроннинг совуқ изғирини, менинг вужудим хирманини фано даштига шундай совурким, ҳатто изғирин бу хирмон гардини излаб тополмасин.

9. Эй Навоий, агар васл умиди бошқалардан кўра менда кўп бўлмаса, не учун бошқа ошиқларидан кўра менга кўпроқ жафо қилади?!

Шарҳ ва изоҳлар

Мажозий ишқ талқинидаги рисоаларга кўра, муҳаббат дастлаб кучли майл шакли ўлароқ вужудга келиб, иккинчи босқичда ошиқ бу туйғуни инкор этишга киришади. Аммо шамолнинг эсиши кучсиз учқунларни сўндириб, кучли оловларни батар алангалатганидек, ҳақиқий муҳаббат инкор этилгани сайин янада қувват олиб, кўнгилдаги изтироб ва беқарорлик, талпиниш ва иштиёқ оташи ҳаловат уйини барбод қилади. Ошиқ шундай бир ҳолатга тушадими, ишқнинг изҳори ҳам, пинҳон тутиш ҳам унга жон эвазига амалга ошиши мумкинлиги кўзига яққол намоён бўлади:

Ваҳки ишқинг зоҳир этсам, ваҳм эрур ўлмак манга,
Гар ниҳон тутсам дағи жон хавфидур бешак манга.

Дунёдаги энг буюк сир – Ишқ асрорини дилдан тилга келтириш мушкулотига рўбарў келган ошиқ муаммонинг счимини топгандай: исонафас маҳбуба қурбон бўлган ўликларни тирилтириш ниятида ишқ кўйига йўл олади. Ҳалигача муҳаббатини изҳор этолмасдан, тириклар сафида юрган ошиқ уят ва хижолатдан энди минг ўлимга рози:

Келган эрмиш ул Масих ўлганларин тиргузгали,
Мен тириг, вах, яхшироқ бу умрдин ўлмак манга.

“Мен тирик”, дея хижолатда қолган ошиқнинг аҳволи аслида ўликлардан баттар: хижрон тиги жисмини бўлинмас зарра (атом) ларга бўлиб, майдалаб ташлаган. Ғулувв даражасидаги бу муболағали тасвир хижроннинг азоби ошиқнинг жон-жонидан ўтиб, бутун вужудини қамраб олгани, бу дард энди вужуднинг бўлинмас қисмига айланишини ифодалашга хизмат қилган:

Жузв-жузвумни, фиғонким, мунфак этти тийғи ҳажр
Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Бундай муболағали тасвир кейинги байтда ҳам қўлланилади: хижрон тигининг зарбидан энг майда заррасигача дардга йўғрилган, бутун вужуди дардга айланган ошиқнинг кўнглида ишқ оташи шунчалик шиддат олганким, агар мабодо маҳбуба унга қарата ўқ отгудек бўлса, бу ўқнинг чўпи кулга, темирли учи эриб, бир томчи сувга айланади. Қалбдаги ишқ ўти асилни қалбакидан, мисни олтиндан ажратувчи синов оташидир. Шу сабабли, мажнуншева ошиқнинг муҳаббат кўйида етган турли машаққатлар асоратидан юзининг сарғайгани ҳам оловда тобланиб, турли чиқинди ва ғашлардан тозаланган олтинга менгзайди. Ишқ дарди ва балоларига одатланган ошиқ энди агар мабодо ўз қошикамонини кўриб қолгудек бўлса, ёқасини чок этади. Бу ёқавайронлик фақат ишқ жунунининг ғалаёидан нишона эмас, балки муҳаббатнинг навбатдаги ўқи кўнглини нишонга олганда дунё матоҳи – кўйлак орада тўсиқ бўлмаслиги керак. Навоий бу чиройли ўхшатма орқали ҳақиқий муҳаббат йўлида дунёнинг энг арзимаган матоҳи ҳам катта ғов бўлиши, ишқ дарди руҳоният оламига дахлдор туйғу эканлигини ифодалаб берган:

Чок айлармен ёқа ул қоши ёни кўргач-ўқ,
Ким хадангин отса ҳойил бўлмағай кўнглак манга.

Олдинги байтларда хижрон тиги ва ёрнинг “ўқ”и ҳақида сўз юритилган бўлса, еттинчи байтда навбатдаги анъанавий тимсоллар

– “пири дайр” ва “бода” тимсоллари қўлланилганига гувоҳ бўламиз. Бу сафар ҳам шоир анъана замирида янгилик яратиш масаласида беназир эканлигини исботлаган. Байтдаги тасвирга кўра, шоир шаробни кутавериб, кўзлари оқариб кетганлиги сабаб, дайр пиридан май шишасини синдириб, унга кўзойнак ясаб беришни илтимос қилади. Май шишаси рангсиз бўлиб, ичидаги шаробнинг рангига қараб товланишига ишора қилган ҳолда Навоий дайр пири ясаб берган кўзойнак туфайли оламдаги нарсаларни қандай бўлса, ўз ҳолича кўриш иштиёқида эканлигини билдиради. Бундан англашиладики, Навоий истаётган бода – олам ва одамнинг асл моҳиятини англашга ёрдам берадиган маърифат бодаси бўлиб, бу бода (маърифат)нинг ранги ва жилоси қандай бўлса, шундай кўра оладиган “айнак” – басират кўзини очувчи мадад дозим:

Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири дайр,
Айлагил май шишасидин синдуруб айнак манга,

Басират кўзи очилган ошиқ ўзининг ҳақиқий аҳволидан огоҳ бўлиб, фано манзилига юз буради. Аммо бу йўлда унга ягона ҳамроҳ – ҳижрон шамоли. Мухаббат йўлида фано бўлиш илтиёқи лирик қахрамонда шунчалик баландки, ҳали фано шамоли эсмасдан, ҳижроннинг шамоли ёрдамида борлиқдан хабар берувчи вужуднинг хирмони ҳали фанонинг шамоли эсмасдан барбод бўлишини истайди. Бу ўхшатма орифлар наздида машҳур бўлган “муту қабла ан тамуту” (“Ўлмасдан бурун ўлингиз”) ҳадисининг маъносига далолат қилади:

Сарсари ҳижрон, вужудум хирманин андоқ совур
Ким, фано йўлида сарсар бўлмасун ҳамтак манга.

Фано бўлиш, вужуднинг йўқлик саҳросида губорга айланиб кетиши – худкушлик ёки пессимистик кайфиятнинг тасвири эмас. Фано бўлишлик замирида ҳақиқий боқийликка етишмоқ, ўткинчи нарсалар, қолаверса, ўзликдан воз кечиш орқали ўзликни англаш, алалоқибат Яратганнинг Ўзини таниш ҳақиқати ётади. Ҳақ йўли – гуллар тўшалган текис ва равон йўл эмас. Бу йўл ҳамиша тузоқ ва тўсиқлар, боши берк кўчалар, адаштирувчи кучлар, сабр коса-

сини синдирадиган тошлоқлар, тоvonга ботган тикондек мадорни сўрадиган хатокорликларга тўла. Аммо қанча шу йўлда машаққат кўпайса, асл манзилга яқин қолганлигига башоратдир. “Балонинг энг улуғи пайғамбарларга, ундан сўнг у зотларга яқин бўлган кишиларга, ундан кейин бошқа одамларга юборилади”, дейилади ҳадиси шарифда. Демак, инсон бошига қанчалик катта бало синов тариқасида юборилса, демак унинг мақоми ва мартабаси Ҳақ таоло олдида улуғ экан. Шундан руҳланиб, Навоий ўз бошига тушган синовларни руҳбаландлик билан кутиб олиб, ризо ва шукроналик оҳангида ғазалга нуқта қўяди:

Эй Навоий, гар манга кўпрак эмас уммиди васл,
Бас нағу ушшоқидин жаври эрур кўпрак манга.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ваҳки ишқинг зоҳир этсам ваҳм эрур ўлмак манга...”

Ваҳки ишқинг зоҳир этсам ваҳм эрур ўлмак манга,
Гар ниҳон тутсам дағи жон хавфидур беишак манга.

Келган эрмиш ул Масих ўлганларин тиргузгали,
Мен тириг, ваҳ, яхшироқ бу умрдин ўлмак манга.

Жузв-жузвумни, фиғонким, мунфак этти тийғи ҳажр
Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Кўнглум ўтидин йиғоч кулдур, бошоқ бир қатра су.
Ногаҳ ул шўхи жафокеш отса бир новак манга.

Олтун эзиниб-эриб куйган “сою” холис бўлур,
Не ажаб сарғарса юз, еткан сою эмгак манга.

Чок айлармен ёқа ул қоши ёни кўргач-ўқ,
Ким хадангин отса ҳойил бўлмағай кўнглак манга.

Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири дайр,
Айлагил май шишасидин синдуруб айнак манга,

Сарсари ҳижрон, вужудум хирманин андоқ совур
Ким, фано йўлида сарсар бўлмасун ҳамтак манга.

Эй Навоий, гар манга кўпрак эмас уммиди васл,
Бас нағу ушшоқидин жаври эрур кўпрак манга.

— V — — — V — — — V — — — V —

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Жузв – бўлак, бошқа, ўзга; майда, оз, бирон нарсанинг бир до-
наси, бир қисми; аъзо, бадан аъзолари

Мунфак – айрим-айрим қилинган, ажратилган

Лоянфак – ажралмас, айрилмас, ажралмайдиган даражада
жипслашиб кетган

Новак – киприк

Сою – идиш, буғдой ўлчайдиган идиш

Эмтак – меҳнат, машаққат, қийинчилик

Хаданг – пайза, ўқ, камон ўқи, мажозан киприк

Айнак – ойпақ, кўзойнак

Сарсари – кучли ва совуқ шамол, даҳшатли бўрон, довул; тўпа-
лон, тинчсизлик

Ҳамтак – бирга юрувчи, барабар югургувчи

Ҳойил – тўсик, тўсувчи, монелик қилувчи

Нағ – қандай, нима учун, нимага, нечун

Насрий баён

Бу қандай ҳолатки, ишқингни юзага чиқарсам – маълум қилсам, ўлмоқлик ваҳимаси келади, уни пинҳон асрасам ҳам жоннинг чиқиш хавфи қийнайди.

У (Исо нафасали маъшуқам) ўликларни тирилтиргани келган пайтда, менинг тирик эканлигим ғалати. Э-воҳ, бундан кўра ўлганим яхши эди-ку (шунда маъшуқамнинг илтифотига сазовор бўлардим).

Ҳар бир аъзоимни ҳижрон тиғи бўлак-бўлак қилиб ташлади, лекин ҳижроннинг ўзи ҳар бир аъзом билан ажралмас бўлиб олди, (яъни, ҳижрон азоби жон-жонимга сингиб кетди.)

Менга у жафокаш шўх (ёрим) бир кипригини отар бўлса, кўнглимдаги ишқ ўти(нинг ҳарорати)дан киприги(нинг ўзи, яъни) “ёғоч”и кул, бошоғи, (яъни учигаги “ниш”и) эса бир қатра сувга айланади.

У қоши ёй(дай гўзал маҳбубам)ни кўрган лаҳзадаёқ, ёқамни чок қиламан, (бунинг сабаби) унинг ўқ(дай киприк)ларини отилган пайт қўйлагим тўсиқ бўлмасин, деган ниятдир.

Бода соғинчидан кўзларим оқарди, эй майхона соҳиби, менга май шишасини синдириб, ундан кўзойнак ясаб бер.

Эй ҳижроннинг кучли ва совуқ шамоли, бир хирмон мисол бўлган вужудимни шунчалик совуриб юборки, натижада, шамол ҳам мен билан фано йўлида бирга юриш умидида бўлмасин.

Эй Навоий, менда висол умиди кўп эмас, лекин ҳижрон азоби ва (бошқа) ошиқлар – яъни рақибларнинг (кўрсатган) жабри кўпроқдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Анъанавий тўққиз байтли шаклан мусалсал, мазмунан ошиқона ушбу ғазал ишқ абгор этган ошиқнинг арзи ҳолига бағишланган. Арзи ҳол матлаъдаёқ фоже воқелик – ночорлик тасвири билан бошланади.

Ваҳки ишқинг зоҳир этсам ваҳм эрур ўлмак манга,
Гар ниҳон тутсам дағи жон хавфидур бешак манга.

Бу қандай ҳолатки, ишқингни юзага чиқарсам – маълум қилсам, ўлмоқлик ваҳимаси келади, уни пинҳон асрасам ҳам жоннинг чиқиш хавфи қийнайди.

Ошиқ ўз ишқини ошкор қилолмайди. Бунга номус йўл қўймайди. Бундай иложсизлик эса унинг жонини ҳалокатга олиб келади. Азбаройи жонни сақлаб қолиш умидида ишқни ошкор қилмоқчи бўлади. Лекин бунда ҳам маъшуқанинг таърифини сўзлаш жараёнида жоннинг чиқиш хавфи кучаяди. Бу ночорлик – аросат ошиқ қалбини мангу исканжада сақлайди. Бу исканжани фақат кўнгил дардининг шеър орқали изҳор қилиш билан енгиллаштириш мумкин.

Байтда зоҳир этсам ва ниҳон тутсам бирикмалари орқали маънавий тазод ва муболаға санъатлари ҳосил қилинган.

Байтда акс этган ноилождик руҳи кейинги байтларда кучайиб – такомиллашиб боради.

Келган эрмиш ул Масиҳ ўлганларин тиргузгали,
Мен тириг, вах, яхшироқ бу умрдин ўлмак манга.

У (Исо нафасли маъшуқам) ўликларни тирилтиргани келган пайтда, менинг тирик эканлигим ғалати. Э-воҳ, бундан кўра ўлганим яхши эди-ку (шунда маъшуқамнинг илтифотига сазовор бўлардим).

Навбатдаги байтда ҳам сўз ўлим ва тириклик борасида. Бир нафаси билан ўликларни тирилтирувчи Исонафасли маъшуқа ошиқларимнинг ҳолидан хабар олай – ҳижроним азобида ўлган бўлса, тирилтирай, деб қадам ранжида қилди. Лекин унинг Навоийнинг лирик қаҳармони бўлган ошиғининг жони ҳамон икки олам ўртасида муаллақ турибди. Бу билан у аросатда қийналаётгани ҳам майликуя, маъшуқа илтифотидан ҳам бенасиб қолди. Шунинг учун “яхшироқ бу умрдин ўлмак манга” дея нола қилмоқда.

Байтда ўлган ва тиргуз, тириг ва ўлмак сўзлари орқали икки ўринда тазод, Масиҳга мурожаат этиш орқали талмех, тиргуз ва тириг, ўлган ва ўлмак сўзлари орқали эса иштиқоқ санъатларига ва муболағанинг ғулув даражасига мурожаат этилмоқда.

Жузв-жузвумни, фиғонким, мунфак этти тийғи ҳажр
Бир-биридин лек ўзидур жузви лоянфак манга.

Ҳар бир аъзоимни ҳижрон тиги бўлак-бўлак қилиб ташлади, лекин ҳижроннинг ўзи ҳар бир аъзом билан ажралмас бўлиб олди, (яъни, ҳижрон азоби жон-жонимга сингиб кетди.)

Навбатдаги байтда ошиқни ўлимга яқинлаштирган сабаблардан бири – ҳижрон хусусида сўз кетади. У ошиқ вужудидаги аъзоларни тилка-пора қилиб, фаолиятдан тўхтатди. Бу ҳам камлик қилгандай, ҳар бир аъзо билан бирикиб – бечора ошиқнинг жон-жонига сингиб кетди. Бундай аҳволдан ошиқ фиғон тортишгагина зўрға мадор топди.

Байтда жузв-жузвим ва бир-биридин сўзлари орқали мукаррир, мунфак ва лоянфак сўзлари орқали эса маънавий тазод, тиги ҳажр бирикмаси орқали эса истиора санъатлари қўлланилган.

Кўнглум ўтидин йиғоч кулдур, бошоқ бир қатра су.
Ногаҳ ул шўхи жафокеш отса бир новак манга.

Менга у жафокаш шўх (ёрим) бир кииригини отар бўлса, кўнглимдаги ишқ ўти(нинг ҳарорати)дан киириги(нинг ўзи, яъни) “ёғоч”и кул, бошоғи, (яъни учигаги “ниш”и) эса бир қатра сувга айланади.

Навбатдаги байт маъшуқанинг бир нигоҳи ошиқни қай аҳволга солганлигининг образли тасвиридир. Навоий бу нигоҳни бир новак – киирик тарзида образлаштирган. Зеро, маъшуқа нигоҳ ташлагани сабабли гўё унинг кииригидан бир дона отилиб, ошиқнинг кўксига санчилгандай бўлади. Кўнглимдаги ишқ ўтининг таъсирида, дейди Навоий юқоридаги фикрни давом эттириб, киирик ўқининг ўтин каби бошоғи куйиб, кулга айланди, унинг учигаги “пайкон”и эса эриб сув бўлди.

Байтда кўнглум ўти бирикмаси, йиғоч, бошоқ сўзлари орқали истиора ва муболағанинг, одатдагидай, ғулув даражаси ҳосил қилинган.

Чок айлармен ёқа ул қоши ёни кўргач-ўқ,
Ким хадангин отса ҳойил бўлмағай кўнглак манга.

У қоши ёй(дай гўзал маҳбубам)ни кўрган лаҳзадаёқ, ёқамни чок қиламан, (бунинг сабаби) унинг ўқ(дай киирик)ларини отилган пайт кўйлагим тўсиқ бўлмасин, деган ниятдир.

Навбатдаги байт ошиқнинг маъшуқа дийдорини кўргандан кейинги ўзини йўқотиб қўйиш ҳолатининг образли тасвиридир. Маъшуқамга кўзим тулғач, ёқамнинг чок қилишимнинг сабаби бор, дейди шоир мана шундай ҳайронлик ҳолатига изоҳ бериб. Унинг киприги ўқи кўксимга осон ва қулай етиб келиши учун, кўйлагим ҳам унга ҳалал бермаслиги сабабли қиламан бу ишни.

Тасвирдаги оригиналлик, бу ўринда, байтнинг таъсир кучини орттириш учун ҳам хизмат қилган.

Байтда ё(й), хаданг (ўк) сўzlари орқали таносиб ва одатдагидек муболаға санъатига мурожаат этилмоқда.

Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири дайр,
Айлагил май шишасидин синдуруб айнак манга.

Бода соғинчидан кўзларим оқарди, эй майхона соҳиби, менга май шишасини синдириб, ундан кўзойнак ясаб бер.

Навбатдаги байт орифона мазмунли бегона байт ҳисобланади. Ишқ, ҳижрон ва висолдан сўз юритган ошиқ ўз фикрини, энди ирфоний мавзуга қаратади. Бода – май истелоҳини илоҳий ишқ ёки маърифат, пири дайр – майхона соҳиби истелоҳини эса пири комил маъносида талқин этадиган бўлсак, байтнинг маъноси қуйидагича шарҳланади. Яъни: илоҳий ишқ ва маърифатдан бирибир қалбим қонмаяпти шунинг учун, эй комил устоз, бу маърифат ва ишқ асосини қалбимга сингдир. Натижада мен шу туйғуларга асосланиб оламга қараб, унинг мушкулотларини мушоҳида этай.

Байтда пири дайрга мурожаат этиш орқали илтифот санъати ҳосил қилинмоқда.

Сарсари ҳижрон, вужудум хирманин андоқ совур
Ким, фано йўлида сарсар бўлмасун ҳамтак манга.

Эй ҳижроннинг кучли ва совуқ шамоли, бир хирмон мисол бўлган вужудимни шунчалик совуриб юборки, натижада, шамол ҳам мен билан фано йўлида бирга юриш умидида бўлмасин.

Навбатдаги байт ҳижронга мурожаат этилаётганлиги учун яна ошиқона мавзуда десак бўлади. Лекин байтнинг иккинчи мисра-сидаги фано йўли истелоҳи орқали байтда орифона руҳ ҳам мавжуд десак бўлади. Байтнинг мазмуни: Эй, мени дунё саҳросидаги

бошлаб келиб, илоҳий ўзликдан маҳрум қилган ҳижрон шамоли, энди ўзинг ёрдам бериб, бу илоҳиятдан айрилиқдан зада бўлган вужудимни бир хирмондек совуриб юбор. Натижада мендан асар ҳам қолмасин ва йўқлик йўлига қараб, жадаллаб кетай. Бу ишни шу даражада тезликда амалга оширгинки, ҳатто тезкор шамол ҳам менга ета олмасин.

Фано йўли, фонийлик орқали бақога эришиб, илоҳий висолга етишиш Навойнинг асосий бадиий концепцияларидан саналади.

Байтда ҳижронни жонлантириш орқали ташхис, унга мурожаат этиш орқали илтифот, вужудим хирмани, фано йўли бирикмалари орқали истиора ва муболағанинг ғулув даражасига мурожаат этилган.

Эй Навой, гар манга кўпрак эмас уммиди васл,
Бас нағу ушшоқидин жаври эрур кўпрак манга.

Эй Навой, меида висол умиди кўп эмас, лекин ҳижрон азоби ва (бошқа) ошиқлар – яъни рақибларнинг (кўрсатган) жабри кўпроқдир.

Мақтаъда шоир яна ишқий мавзуга қайтмоқда ва висолга бўлган умиднинг озлигидан, рақиблар ва ҳижрон азобининг эса кўплигидан шикоят қилмоқда.

Байтда кўпрак сўзининг такроридан тақрир санъатининг радд ул-ҳашв илал ажуз туридан фойдаланилган.

Умуман олганда, ғазалда гўзал санъаткорлик, оригинал ифода, эски туйғунинг янгича ва оҳорли изҳори устулиқ қилади.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга...”

Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга,
Ғам эмас васлингга уммид агар бор манга.

Бир бузуг узра жунун кушлари кўнган кибидур,
Тошким, ёғдурур ул шўхи ситамгор манга.

Зоҳид учмоғни этар васфу мен ул ой кўйин,
Гулшани хулд анга, ул гули рухсор манга.

Телба андоғки парий жилвасидин олдарағай,
Ўт солур ҳар тараф ул турфа намудор манга.

Баски қонимни яларлар, адади кўп ярадин,
Итларин қилди мулойиб тани афгор манга.

Кўнглум истар яна мақсуд жамоли аксин,
Сокиё, тут қадаҳи ойинакирдор манга.

Субҳа торини йиғ, эй шайхки, бир лаҳза бурун
Тақтилар мутбачалар риштайи зуннор манга.

Солғил, эй ишқ, вужудумға фано ўтиниким,
Ёпти мақсуд юзин пардаи пиндор манга.

Чун вафо аҳли замон зотида йўқтур, не ажаб,
Ҳар замон қилса жафо ул бути айёр манга.

Ғаразим бир неча кун шохиду майдур, йўқ эса,
Эй Навоий, бу фано дайрида не бор манга?

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Учмоғ – жаннат

Гулшани хулд – жаннат боғи

Олдарамоқ – безовта бўлмоқ

Турфа – ажойиб, бетакрор
Намудор – кўриниш
Мулойиб – ўйин майдони
Афгор – мажруҳ
Ойинакирдор – кўзгу каби
Субҳа – тасбиҳ
Зуннор – ғайридинлар белига боғлайдиган ип
Пиндор – гумон, шубҳа
Шохид – гўзал маҳбуба

Насрий баён

Ҳижронингдан менга юзлаб ғам ва озор етса ҳамки, бунга ғам чекмайман, чунки менда висолингга етишмоқ умиди бор.

Ситамгар шўх дилбарим бошимга ёғдирган тошлар бузуқ бир вайронада тўпланиб турган жунун қушларга ўхшайди.

Зоҳид – жаннатни, мен эса ул ойнинг кўйини васф этаман. Жаннат боғи унга бўлсин, гулюзли ёр менга насиб айласин.

Парийнинг жилвасини кўриб, безовта бўлган телбадек, ул ёр жилваси ҳар томондан кўриниб, жонимга ўт туташди.

Жисмимдаги яралар кўтулигидан қонимни яловчи итлар мажруҳ танам устида ўйинқароқлик қилмоқдалар.

Мақсудим жамолининг аксини кўришга кўнглим истамоқда. Эй соқий, менинг қўлимга кўзгудек жилоли қадаҳ тут.

Эй шайх, тасбиҳинг торини йиғиштир, негаки бир лаҳза бурун муғбачалар менга зуннор ипини боғлаб қўйдилар.

Эй ишқ, вужудимни фано оловида ёқиб юбор, чунки мақсудим чехрасини гумон пардаси ёпиб турибди.

Ул айёр санам агар менга жафо қилиб туришига ажабланмайман, чунки олам аҳли зотида вафо қилиш хислати йўқ.

Эй Навоий, бир неча кунлик умр кечиришдан ғараз – май ва гўзал юзли маҳбубадир, йўқса, бу фоний дунёда менга нима бор?!

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоий “Лайли ва Мажнун” достонида ишқ водийси таърифига алоҳида боб ажратиб, уни бало ва офатлар, ғаму озорларга тўла бир маскан сифатида тасвирлайди. Бу водийга қадам қўйган киши хижрон туфайли турли-туман озор ва ғуссалар ҳужумига бардош беришга маҳкум. Фақат висол умиди азоби ўлимдан қаттиқ бўлган ишқ дардини енгиллатиш, ишқ туфайли етажак қайғу ва ғуссалар дардсизлик дардидан фориғ қилишга имкон яратди. Шу сабабли таҳлил қилинаётганимиз ғазал матлабида висол умиди муҳаббат озорларига қарши қўйилади:

Ғарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга,
Ғам эмас васлингга уммид агар бор манга.

Ишқ дардига йўлиққан кишининг ҳаёт йўли бало даштига дўнади. Бу йўлда ошиқ маҳбубанинг турли жабру жафоларини тортишга тайёр туриши керак. Маҳбубасининг жафоларини тасвирлаш учун шоир иккинчи байтда қизиқ бир ҳаётий лавҳа чизади: Ишққа мубтало бўлганларга нисбатан энг кўп қўлланиладиган тавсифлардан бири – бу, жунун сўзидир. Аммо бу байтда жунун сўзини ошиққа эмас, балки қушларга нисбатан қўллайди. Золим ёримнинг вайронага айланган жисму жоним узра ёғдирган бало тошлари касал теккан товуклар ё бошқа турдаги қушлар бир-бирининг устига чиқиб олиб, катта хирмон ҳосил қилганига ўхшайди, дейди шоир. Бало тошларига нишон бўлган бошни вайронага, ёғилган тошларини жунун касали теккан қушларнинг сукут қилиб, бир-бирининг устига чиқиб олишларига ўхшатиш орқали янги ўхшатма ҳосил қилинган:

Бир бузуг узра жунун қушлари қўнган кибидур,
Тошким, ёғдурур ул шўхи ситамгор манга.

Учинчи байтда анъанавий образлар – “зоҳид” ва “учмоғ” сўзларининг қўлланилиши ғазалда васф этилаётган мажозий муҳаббат ҳақиқий ишққа кўприк эканлигидан нишон беради. Дунё ва ундаги ҳою ҳавасни тарк этган зухд аҳли жаннат боғларига қандай тал-

пинсалар, ошиқ учун Ёрнинг кўйи – унга етишиш йўли шунчалик роҳатбахш ва беназир ҳисобланади. Натижада, ҳар ким ўз тилаганини олади – зоҳидга жаннат гулшани насиб этадиган бўлса, ошиқ ёрнинг гул рухсорасининг муборак дийдорига етишади. Аммо бу дийдор ошиқнинг жунун ва изтиробини янада оширади. Парининг ҳар лаҳзада турли қиёфада намоён бўлиб, телбаларни ақлу ҳушидан бегона қилгани каби, ёрнинг жамолининг турфа жилвалари ошиқнинг муҳаббат оловини янада кучайиради:

Телба андоғки парий жилвасидин олдарағай,
Ўт солур ҳар тараф ул турфа намудор манга.

Кейинги байтда шоир “яларлар” ва “яралар” сўзларини келтириб, ажойиб сўз ўйини қилишдан ташқари, игроқнинг янги намунасини яратган. Ошиқнинг баданида ишқ ўқларидан захмлари кўп-лигидан, ёр кўйидаги итларнинг ўйингоҳига айланибди. Ёр кўйининг муҳофизлари бўлмиш итларнинг ғизоси вафо йўлида собит бўлган ошиқ қонидан бўлиши табиий:

Баски қонимни яларлар, адади кўп ярадин,
Итларин қилди мулойиб тани афғор манга.

Таҳлил қилинаётган кейинги уч байтда тасаввуф шеъриятидаги қадах, кўзгу, соқий, субҳа (тасбиҳ), муғбача, зуннор, фано, пиндор (гумон, шубҳа) тушунча ва тимсоллар қўлланилган. Байтларнинг мазмуни эса, Шайх Санъон қиссасини ёдга солади: Шайх Санъон ҳам тарсо қизининг иши йўлида шароб ичиб, шайхлик либосини мажуслар кийимига алмаштиради; дайр хизматкорлари – муғбачалар унинг белига зуннор тақиб, насроний динини қабул қилдиришади. Тарсо қизининг қўлидан ичган шаробдан сармаст Шайх Санъон бутга сажда қилади:

Ҳам бўлуб жоми дамодам бирла маст,
Ҳам килиб мастона ўзни бутпараст.

Шу ҳолда бир муддат дайр аҳлига масхара бўлган Шайх Санъон бир саҳар тарсо қизига фиғон чекиб, айтилган шартларни ортиғи

билан бажаргани, энди у ҳам аҳдига вафо қилишини сўрайди. Тарсо қизи бажарилган шартлар Ишқ неъматининг шукронаси эвазига бажарилгани, энди шу неъматнинг берилганига шукр қилмасдан, оҳу нолалар қилгани учун журмона (тўлов) сифатида бир йил дайр оташгоҳига муқаддас оловни ёқилини буюради.

Ишқ туфайли ошиқнинг вужудида фано ўти аланга олиб, ҳақиқий мақсуд дийдорига тўсиқ бўлаётган шубҳа ва гумон лардасини орадан кўтаради. Мақсадга етишишнинг асосий шarti – иккиланишлардан холи бўлиш, сидқ ва сафонинг мустаҳкамлиги ҳисобланади:

Солғил, эй ишқ, вужудумга фано ўгиниким,
Ёпти мақсуд юзин пардаи пиндор манга.

Зотан, вафосизлик иллати замона аҳлининг барчасида бор, дея ҳукм чиқаради Навоий. Бу – шунчаки замондошларининг бевафолиги ва субутсизлигидан бўй тортган шикоят эмас. Одам боласи табиатан ўз аҳдига вафо қила олишга имкони йўқ. Вафоли бўлиш боқийликни талаб қилади. Оладиган бир нафаси ўз ихтиёрида бўлмаган банда қандай қилиб вафодан дам урсин?! Мана шу ҳақиқатни эсдан чиқариб қўймаслик учун ҳар замон “ул бути айёр” (Худо) бошимга турли жафоларни ёғдиришидан ажабланмаслик керак экан. Шу билан бирга, мазкур байт ҳам тарсо қиз жафоларини чеккан Шайх Санъоннинг фиғонларига ҳамоҳанг:

Чун вафо аҳли замон зотида йўқтур, не ажаб,
Ҳар замон қилса жафо ул бути айёр манга.

Мақтаъда эса, бу фоний дунёда келиб-кетишдан асл мақсад – берилган санокли умрда шохид ва майдан баҳраманд бўлиш, деган хулоса берилади. Мажоз тилида шохид – Ҳақ таоло, май – илоҳий маърифат эканлигини биламиз. Демак, бу ўткинчи дунёда яшайдан асл мақсад – илоҳий маърифатни эгаллашдир. Маърифатсиз яшайдан маъно йўқ, дейди Навоий:

Ғаразим бир неча кун шохиду майдур, йўқ эса,
Эй Навоий, бу фано дайрида не бор манга?

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга...”

Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга,
Ғам эмас васлингта уммид агар бор манга.

Бир бузуғ узра жунун қушлари қўнган кебидур,
Тошким, ёғдурур ул шўҳи ситамгор манга.

Зоҳид учмоғни этар васфу мен ул ой кўйин,
Гулшани хулд анга, ул гули рухсор манга.

Телба андоғки парий жилвасидин олдарағай,
Ўт солур ҳар тараф ул турфа намудор манга.

Баски қонимни яларлар, адади кўп ярадин,
Итларин қилди мулойим тани афгор манга.

Кўнглум истар яна мақсуд жамоли аксин,
Соқие, тут қадаҳи ойинакирдор манга.

Субҳа торини йиғ, эй шайҳи, бир лаҳза бурун
Тақтилар муғбачалар риштаи зуннор манга.

Солғил, эй ишқ, вужудумға фано ўтиниким,
Ёпти мақсуд юзин пардаи пиндор манга.

Чун вафо аҳли замон зотида йўқтур, не ажаб,
Ҳар замон қилса жафо ул бути айёр манга.

Ғаразим бир неча кун шоҳиду майдур, йўқ эса,
Эй Навоий, бу фано дайрида не бор манга?

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Учмоғ – жаннат

Гулшани хулд – мангу жаннат, абадий жаннат

Олдара – довдираган, шошиб қолган

Намудор – кўринишли, намоён, зоҳир; намуна, мисол

Афгор – яраланган, жароҳатланган, мажруҳ; эзилган, ўртанган; ночор, ғамли, андуҳли

Субҳа – тасбех

Мугбача – май ташувчи бола, мажозан, пирнинг каломини муридларга етказувчи воситачи

Зуннор – мусулмон мамлакатларида ғайридин кишилар мажбуран белига боғлаб юрадиган қора рангли чилвир, мажозан ишқ ва ошиқлик белгиси

Пиндор – мағрурлик, ўзини баланд тутиш, такаббурлик; фикр, хаёл

Бути айёр – айёр санам, маккора маҳбуба

Шоҳид – мазҳар, илоҳий гўзалликни акслантирувчи инсон

Фано дайри – йўқлик майхонаси, мажозан тасаввуф йўли

Насрий баён

Гарчи ҳижронингдан юз ғам ва озор бўлса ҳам, агар васлингдан умидим бўлса, булар менга ғам бўлолмайди.

У шўхи ситамкор (ёрим) менга (тинмай (тош) ёғдираяпти, гўё бу бузук (бино) устига жунун қушлари қўнгани кабидир.

Зоҳид жаннатни мақтаса, мен у ой(дай гўзал маъшуқам)нинг кўчасини улуғлайман, (шундай экан) абадий жаннат унга бўлсин, менга эса гул юзли (ёрим бўлса бас).

Телба парий жилвасининг – кўринар кўринмас шарпасини англагандан шошиб қолгани каби у қачон пайдо бўлса, мен(инг қалбим)га ўт солади.

(Ярамдан оққан) қонимни ялаган итлари танимдаги ярамдан ҳам кўп (бу ҳол қандай яхшики), бу яраланган, жароҳатланган ва эзилган, ўртанган таним итларини менга мулоийм қилиб кўрсатди.

Кўнглим мақсад жамолининг аксини изламоқда, (шундай экан) эй соқий менга ойнадан ясалган қадах (ёки май) тут!

(Эй шайх), тасбеҳинг ипаларини йиғиштириб ол, бир лаҳза олдин, менга май ташувчи болалар ғайридинлар чилвирини тақиб улгуришган эди.

Эй ишқ, вужудимга фано ўтини ташлаки, кибр пардаси менга мақсад юзини ёпди.

Замон аҳлида ўзи вафо йўқ, шундай экан, менга у айёр санамнинг жафо қилиши ажабланарли эмас.

Мақсадим илоҳий гўзалликни акслантирувчи инсон ва илоҳий ишқ бўлмас экан, эй Навоий, бу йўқлик майхонасида – тасаввуф йўлида менга нима бор?!

Шарҳ ва изоҳлар

Навоий ижодида кам учрайдиган ўн байтлик шаклан пароканда ушбу ғазал ўз мазмунинида ошиқона ва орифона туйғуларни мужассамлаштиргани билан ажралиб туради. Матлада ҳижрондан аламзада ошиқнинг висолга бўлган умиди ҳақида сўз юритилади.

Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга,
Ғам эмас васлингга уммид агар бор манга.

Гарчи ҳижронингдан юз ғам ва озор бўлса ҳам, агар васлингдан умидим бўлса, булар менга ғам бўлолмайди.

Ишқ дарди борки, унда, албатта, ҳижрон, ғам-андух ва изтироб каби туйғулар бўлади. Лекин висол умиди ошиқни келажакка умид билан қарашига, ғам-аламни ҳам енгиб ўтишга даъват этади. Аксинча умидсиз муҳаббат бир ҳижронни мингта, бир ғамни туманга етказди.

Байтда ҳажринг ва васлинг сўzlари ёрдамида тазод, ғам сўзининг такроридан тақрир санъатининг радд ул хашв илал-ибтидо

тури, ғам ва озор сўзлари билан эса таносиб санъатлари ҳосил этилган.

Бир бузуг узра жунун қушлари қўнган кебидур,
Тошким, ёғдурур ул шўхи ситамгор манга.

У шўхи ситамкор (ёрим) менга (тинмай (тош) ёғдираяпти, гўё бу бузук (бино) устига жунун қушлари қўнгани кабидир.

Иккинчи байтда шоир ёрнинг эътиборсизлигидан шикоят қилмоқда. Яъни, ўзи қўнғим ва жисмим ишқ ўти таъсирида бир вайронага айланганди. У ситамкорнинг эътиборсизлигидан отган тошлари эса бу вайронага бир учиб, бир қўнувчи телбавор қушларга ўхшамоқда.

Байтда ташбех, истиора санъатларига мурожаат этилган.

Зоҳид учмоғни этар васфу мен ул ой кўйин,
Гулшани ҳулд анга, ул гули рухсор манга.

Зоҳид жаннатни мақтаса, мен у ой(дай гўзал маъшуқам)нинг кўчасини улуглайман, (шундай экан) абадий жаннат унга бўлсин, менга эса гул юзли (ёрим бўлса бас).

Навбатдаги байтда, мумтоз адабиётда, хусусан Навоий ижодида иккиюзламачи сифатида мазаммат қилинадиган зоҳид образи иштирок этади. Навоийнинг лирик қаҳрамонига унинг жаннатни васф этишини ёқмайди. Сабаби, унинг бу дунё нозу-нсъматларидан воз кечиши, муттасил тоат-ибодат билан шуғулланишининг ҳаммаси жаннат умиди билан. Бу эса Навоийнинг инсонни ва ҳаётни севувчи лирик қаҳрамони дунёқарашига зид. Шунинг учун жаннат унгаю, ёримнинг кўчаси менга бўлса бас, дейди.

Агар ул ой истелоҳида илоҳий маъшуқа аксланётган деб шарҳласак, байтнинг яна бир – орифона маъноси юзага чиқади. Зоҳид жаннатни мақтаса, мен у илоҳий маъшуқим даргоҳини васф этман. Ҳар кимнинг ниятига яраша – менга илоҳиёт дийдори, зоҳидга эса адабий жаннат насиб эта қолсин.

Навоийнинг ушбу байти унинг машҳур рубойисини ёдга солди:

Зохид сенга, хур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.

Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.

Байтда учмоғ сўзи ва гулшани худд бирикмаси ёрдамида тано-
сиб, ой сўзи ва гули рухсор бирикмалари ёрдамида истиора, зохид
ва мен образлари орасида эса маънавий тазод ҳосил қилинмоқда.

Телба андоғки парий жилвасидин олдарағай,
Ўт солур ҳар тараф ул турфа намудор манга.

Телба парий жилвасининг – кўринар кўринмас шарпасини ан-
лағандан шошиб қолгани каби у қачон пайдо бўлса, мен(инг қал-
бим)га ўт солади.

Мен телбасифатнинг у парисифат маъшуқамни кўрганимда
ўзимни йўқотиб қўйишимни кўриб, ажабланманг, дейди На-
воийнинг ишқпараст лирик қаҳрамони. Бунинг сабаби, у кўри-
нар-кўринмас менинг тўрт томонимга ўт солади. Бу тасвир билан
Навоий висолнинг ҳар ошиқ қалбига кучли ҳаяжон солиши, ёрнинг
хаёси босган ошиқ ҳолатини таърифламоқда.

Байтда телба ва парий сўзлари орқали маънавий тазод, тамсил
ва истиора санъатларига мурожаат этилмоқда.

Баски қонимни яларлар, адади кўн ярадин,
Итларин қилди мулойим тани афғор манга.

*(Ярамдан оққан) қонимни ялаган итлари танимдаги ярамдан ҳам
кўн (бу ҳол қандай яхшики), бу яраланган, жароҳатланган ва эзилган,
ўртанган таним итларини менга мулойим қилиб кўрсатди.*

Ошиқ маъшуқа кўчасининг итлари билан дўстликни ҳам ўзи-
га шараф деб биланди. Бу унинг азбаройи камтарлиги ва ишқдаги
садоқатининг далилидир. Навбатдаги байтда ошиқ ёр кўчасининг
итлари билан яқин бўлиб олганидан шодлик изҳор этади. Бунинг
учун эса ишқ дардидан танида пайдо яралар яласалар ҳам, майли.

Байтда муболағанинг ғулув даражасига мурожаат этилмоқда.

Кўнглум истар яна мақсуд жамоли аксин,
Соқие, тут қадаҳи ойинакирдор манга.

Кўнглим мақсад жамолининг аксини изламоқда, (шундай экан) эй соқий менга ойнадан ясалган қадаҳ (ёки май) тут!

Ҳазалнинг шу ўрнидан ошиқона туйғулар изҳори орифона руҳ билан ўрин алмашади. Ойна, кўзгу, миръот образлари Навоий ижодида фаол қўлланилган бўлиб, Яратган гўзаллигини акслантирган бу олам, инсон, инсон қалби каби маъноларни ифодалайди. Шу нуқтаи назардан келиб чиқадиган бўлсак, байтнинг ботиний маъноси қуйидагича жилваланади:

Кўнглим мақсуд жамолининг аксини изламоқда. Мақсуд жамоли эса илоҳий дийдордир. Илоҳий дийдорни акслантирувчи май эса Илоҳга, Унинг жами яратикларига, шу жумладан, инсонга, гўзалликка нисбатан муҳаббатдир. Унинг ойнакирдор – шаффоф бўлиши эса, ҳолис, самимий эканлиги эса изоҳланади. Зеро, тоза, шаффоф майда соқий жамолининг акси кўрингани каби соф қалбдаги тоза – ҳолис ишқда илоҳий мақсад жамоли намоён бўлади.

Байтда кўнглини жонлаштириш орқали ташхис, мақсуд жамоли бирикмаси билан истиора, соқийга мурожаат этиш орқали эса илтифот санъатлари ҳосил қилинган.

Субҳа торини йиғ, эй шайхки, бир лаҳза бурун
Тақтилар муғбачалар риштаи зуннор манга.

(Эй шайх), тасбеҳинг инларини йиғиштириб ол, бир лаҳза олдин, менга май таъинувчи болалар ғайридинлар чилвирини тақиб улгуринган эди.

Шайх, унинг субҳа – тасбеҳи бу байтда маъносиз сурат, риёкорлик маъноларини акс эттирган. Зеро, эл олдида тасбеҳни қўлдан қўймай, кўздан нарида турфа риёкорликлар қилган сохта шайхлар, ҳамиша, Навоийнинг ҳажв тиғига дучор бўлишган. Муғбача истеҳлоҳи эса пирнинг каломини муридларга етказувчи воситачи, зуннор – илоҳий хизматга белни маҳкам боғлиш ҳақидаги ошиқ берган сўз сифатида аксланган. Демак, байтнинг биз англаган ботиний маъноси қуйидагича:

Менга тақлиф қилаётган риёкорларча тақводорликни йиғиштирки, илоҳий хизматга белни маҳкам боғлиш ҳақида устозларга ваъда бергандим.

Байтда субҳа тори ва риштаи зуннор бирикмалари орқали маънавий тазод юзага келтирилмоқда. Бундан ташқари шайхга мурожаат этиш орқали илтифот, субҳа тори бирикмаси ва шайх сўзи, риштаи зуннор бирикмаси ва мутбача сўзи орқали эса таносиб санъатларига мурожаат этилмоқда.

Солғил, эй ишқ, вужудумга фано ўтиниким,
Ёпти мақсуд юзин пардаи пиндор манга.

Эй ишқ, вужудимга фано ўтини ташлаки, кибр пардаси менга мақсад юзини ёпти.

Ушбу байтда орифона руҳ очикдан-очик намоён бўлмоқда. Яъни Навоий ишққа мурожаат этиб, фано ўтини вужудимга солгин, демоқда. Маълумки, ишқ худди кимё каби ошиқ қалбини чиркинликлардан тозалаб, мисни олтинга айлантирувчи воситадир. Фано – йўқлик эса инсоннинг ўзлигини махв этиш орқали уни адабийлик – бақога, адабий висол – Яратгanning жамолига восил қилувчи кучдир. Мана шундай восита, яъни ишқ орқали камолотга етишни ният қилган инсоннинг мақсади юзига кибр пардаси тўсиқ бўлмоқда. Зеро, кибр фариштани ҳам шайтонга айлантирган, ҳамма, айниқса ошиқ учун, илоҳиёт жамолига етишишни ният қилган йўловчи учун ниҳоятда хавfli душман саналади. Навоийнинг лирик қаҳрамони кибр пардасини йўқотишни ишқдан фонийлик мартабасидан сўрамоқда.

Байтда фано ўти, мақсуд юзи, пардаи пиндор бирикмалари орқали бир йўла уч ўринда истиора, ишққа мурожаат этиш орқали илтифот ва ташхис санъатларидан фойдаланилган.

Чун вафо аҳли замон зотида йўқтур, не ажаб,
Хар замон қилса жафо ул бути айёр манга.

Замон аҳлида ўзи вафо йўқ, шундай экан, менга у айёр санамнинг жафо қилиши ажабланарли эмас.

Навбатдаги байтда яна ошиқона туйғулар борасида сўз кетади. Маъшуқамнинг жаво қилишига нега ҳам ажабланайки, замондошларимиз зоти – ўзлигидан бу туйғу бегона бўлган, ахир.

Байтда бути айёр бирикмаси ёрдамида истиора, замон сўзининг такроридан такрир санъатининг радд ул ҳашв илал ҳашв тури ҳосил қилинган.

Гаразим бир неча кун шоҳиду майдур, йўқ эса,
Эй Навоий, бу фано дайрида не бор манга?

Мақсадим илоҳий гўзалликни акслантирувчи инсон ва илоҳий ишқ бўлмас экан, эй Навоий, бу йўқлик майхонасида – тасаввуф йўлида менга нима бор?!

Мақтаъ ҳам орифона руҳни акслантирган. Йўқлик майхонаси, ёки бу дунёга келишдан мақсад илоҳий дийдор гўзаллигини акс эттирувчи саркаш, айёр, ситамгар, аммо гўзалликда беқиёс бўлган маъшуқа ва унинг воситасида Аллоҳга, ҳақиқий моҳиятга, ишқ ва гўзалликни Яратгувчисига бўлган муҳаббатдир. Бўлмаса, бу йўқлик майхонаси – бевафо дунёга инсоннинг келишидан мазмун йўқ.

Байтда шоҳид, май, дайр сўзлари орқали таносиб, фано дайри бирикмаси орқали эса истиора, йўқ ва бор сўзлари орқали эса таъод санъатларига мурожаат этилган.

Хулоса қиладиган бўлсак, ушбу ғазал Навоий қалбидаги пўртаналарнинг – фикр ва туйғулар туғенининг кичик бир заррасини акс эттириш учун хизмат қилган.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуғ маскан манга...”

Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуғ маскан манга
Уйладурким, жондин айру юз яролиғ тан манга.

Меҳр ила маҳ партавидин кўзни равшан қилмадим,
Бўлғали меҳри рухунг моҳийяти равшан манга.

Бўлди равзан-равзан ул қотил хадангидин кўнгул,
Жон қуши чиқмоққа бир йўл англа ҳар равзан манга.

Мен ўлармен ғамдину, йиғлаб куюб бошимда шамъ
Дудидин чирмаб қора ҳар тун тутар шеван манга.

Раҳм этиб ҳолимға душман дўст бўлмоқ, ваҳ, не суд,
Дўст чун раҳм айламай бўлмиштурур душман манга.

Ғам туни зулмида хандон бўлмади ҳолимға субҳ,
Субҳдек не тонгки, бўлғай чок пирохан манга.

Эй Навоий, ишқ мушkil деб нечук таркин тутай,
Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлуптур фан манга.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ганж – хазина
Меҳр – қуёш
Маҳ – ой
Рух – юз, чеҳра
Партав – ёғду
Равзан – туйнук
Хаданг – ўқ
Шеван – оҳ-нола, фигон
Не суд – не фойда

Насрий баён

1. Малоҳат хазинаси бўлган ёримдан айри қолганимда вайрона масканим мен учун юзлаб жароҳатлар билан жони чиққан жасад мисолидир.

2. Сенинг куёшдек порлоқ чехрангнинг моҳияти менга ошкор бўлгач, кўзимни ою куёш нури билан ёрутмадим.

3. Кўнглим ул қотилнинг ўқлари захмидан илма-тешиқ бўлиб кетди. Бу тешиқларнинг ҳар бири жоним қуши чиқиб кетиши учун бир туйнук вазифасини бажаради.

4. Мен ёр ғамидан ўлим ҳолатидаман. Шамъ эса тутундан бошига мотам салласини чирмаб, ҳар кеча мени ҳолимга йиғлаб чиқади.

5. Менинг ҳолимга шафқат қилиб, душман ҳам дўст бўлмоқда, аммо бундан не наф, чунки дўст менинг ҳолимга раҳм этмасдан, душманлик қияпти.

6. а) Ғам кечалари поёнида тонг хандон отиб чехра очмади. Балки менинг ҳолимга йиғлаб, кўйлагини пора-пора қилди; б) менинг кўйлагим унинг ғамида пора-пора

7. Эй Навоий, ишқ мушқил деб, тарк этолмайман. Элга ишқ қайғусини чекиш агар ҳунар бўлса, бу менинг фанимга айланган.

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоий деярли ҳар бир ғазалда маҳбубанинг тавсифида янги-янги ташбеҳ ва истиорани қўллаш, турфа ўхшатишлар ва мажозларни қўллашга ҳаракат қилади. Мазкур ғазалда ёрга “малоҳат ганжи” деб таъриф беради. Малоҳат сўзи араб тилида “тотли, тузли” маъноларини ифода этиб, ўзбекчада “истарали” сифатига уйқаш келади. “Қисас ул-анбиё”да келтирилишича, бир куни Оиша онамиз Расулуллоҳ (с.а.в.)дан Юсуф алайҳиссалом чиройлироқми, ё сизми, деб сўрабдилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) дебдиларким, биродарим Юсуф (а) мендан чиройлироқ эди, аммо унинг ҳусни оламга фитна солувчи эди. Мен эса ундан малоҳатлироқман.

Мазкур ҳадисдан маълум бўладики, Ҳақ таолони ёдга солувчи ҳусн соҳибларига “малоҳат” нисбатини қўллаш ўринли бўларкан. Навоий васф этган маҳбуба Ҳақ таолонинг қудратини эсга солувчи ана шундай малоҳатнинг кони, хазинаси. Бу хазина сақланадиган маскан ҳижрон айёмида жонсиз жасадга ўхшайди. Жисмнинг қуввати ва тирикчилиги жон туфайли бўлганидек, ёр яшайдиган маконнинг нуру файзи ҳам ёрнинг ўзи билан. Ёрсиз қолган қошоналар вайронадан баттар, балки юзлаб жароҳатлар сабабли бежон қолган жасаддир.

Иккинчи байт алоҳида диққатни талаб қилади. Ёрнинг қуёш-дек порлоқ чехрасининг моҳиятини англагандан кейин қуёш ва ойга боқмай қўйиш ҳолати Иброҳим Халилуллоҳ (а.) қиссасини ёдга солади. Қуръони каримда келтирилишича, Иброҳим Халилуллоҳ бутпарастликдан юз ўгириб, дастлаб Ой ва Қуёшга сажда қилмоқчи бўлади. Аммо Ой ва Қуёшнинг ботишини кўрганидан кейин Иброҳим алайҳиссалом “ботувчи нарсаларни севиб бўлмас” лиги-га иқрор бўлиб, осмонлар ва ернинг Нури бўлмиш Аллоҳ таолога сиғина бошлайди. Худди шу каби, ёрнинг кундан-кунга гўзаллашиб бораётган чехраси ой ва қуёшнинг гардиши туфайли эмас, балки Мутлақ жамолнинг тажаллийси эканлигини билган ошиқ Қуёш ва Ойга қиё боқмай қолади:

Меҳр ила маҳ партавидин кўзни равшан қилмадим,
Бўлгали меҳри рухунг моҳийяти равшан манга.

Биринчи байтда ошиқнинг жисми “юз яролиғ” эканлиги ҳақида сўз юритилган бўлса, учинчи байтда ошиқларнинг қатлидан ҳузурланадиган маҳбубанинг ўқларидан илма-тешик бўлган кўнгил ҳолати тасвирга тортилади. Илма-тешик бўлиш ҳолатини ифода-далаш учун Навоий “равзан-равзан” сўз бирикмасини ишлатади. Равзан – туйнукдан ёруғлик киришини ҳисобга оладиган бўлсак, равзан-равзан бўлган кўнгил ҳам ишқнинг нуридан мунаввар бўлиши, жон қуши ҳам бу равзан – туйнуқлардан нур манбаи томон талпинишини тасаввур қилиш қийин эмас. Висол иштиёқининг шу тариқа ифодаланиши Мавлоно Жалолиддин Румийнинг қуйидаги байтларини ҳам эслатади:

Бишнав аз най, чун ҳикоят мекунад,
Аз жудоиҳо шикоят мекунад,

К-аз найистон то маро бубридаанд,
Аз нафирам марду зан нолидаанд.

Сийна хоҳам шарҳа-шарҳа аз фироқ,
То бигўям шарҳи дарди иштиёқ.

(Таржимаси:

Тингла, бул най не шикоят айлагай,
Айрилиқлардин ҳикоят айлагай:

То қамишзордан танимни кесдилар,
Зорларим эркак-аёл бағрин тилар.

Истаюрман айрилиқдан чок бағир,
Токи шавқим дардин айтай бирма-бир.)

Тўртинчи байтда ҳижрон туфайли ошиқнинг ҳаёт шами сўниб бораётганини кўриб, кечаси билан шамъ ҳам бошига тутундан мотам салласини чирмаб, кўз ёши тўкилиши тасвирланган. Одатда, шеърятда шамъ образи маҳбубанинг тимсоли ўлароқ талқин қилинади. Бу байтда эса, шамъ ишқ дардидан бохабар дилсўз дўстнинг сиймосини яратган. Қолаверса, ҳижрон кечасида ўлим тўшагида ётган ошиқни бошида лишиллаб ёниб турган шамдан ўзга сўрагувчи ҳеч кимса йўқ. Бундан ошиқ хафа ҳам эмас, чунки дўстундан юз буриб, ўз ҳолига ташлаб қўйган чоғида ҳатто душманлар дўстга айланса ҳам, кўнгил таскин топмайди. Ҳақиқий толиб учун Дўстнинг ризосидан ўзга нарса ҳаловат бермайди. Бундай тушқун ҳолатдаги ошиқ назарида поёнсиз гуссалар ибтидоси бўлмиш ҳижрон кечасининг зулумоти тонг ёришганда ҳам кўнгилга равшанлик келтирмайди. Тонг ҳам ошиққа ҳамдард бўлиб, унинг ғамидан ёқасини чок этганидан ёруғлик кўринади. Кун чиқиши янги қайғу ва андуҳларнинг нишонаси ўлароқ намоён бўлади:

Ғам туни зулмида хандон бўлмади ҳолимға субҳ,
Субҳдек не тонгки, бўлғай чок пирохан манга.

Ҳар бир байтда ишқ дардининг турли исканжаларини ифодалаган шоир мақтаъда бу дардга мубтало бўлиш ажаб саодат эканлиги, бошида осон кўриниб, сўнгра мушкуллар тушадиган ишқ йўлидаги машаққат ва ҳаловатларидан баҳраманд бўлиш бошқалар учун ҳунар бўлса, Навоий учун фанга айлангани, яъни ишқсиз бир лаҳзасини ҳам тасаввур этолмайдиган даражага етганини қаноатмандлик билан қайд қилиб, ғазалга яқун ясайди:

Эй Навоий, ишқ мушқил деб нечук таркин тутай,
Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлуптур фан манга.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуг маскан манга...”

Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуг маскан манга,
Уйладурким, жондин айру юз яралиғ тан манга.

Меҳр ила маҳ партавидин кўзни равшан қилмадим,
Бўлғали меҳри рухунг моҳийяги равшан манга.

Бўлди равзан-равзан ул қотил хадангидин кўнгул,
Жон қуши чиқмоққа бир йўл англа ҳар равзан манга.

Мен ўлармен ғамдину, йиғлаб куюб бошимда шамъ
Дудидин чирмаб қора ҳар тун тутар шеван манга.

Раҳм этиб ҳолимға душман дўст бўлмоқ, ваҳ, не суд.
Дўст чун раҳм айламай бўлмиштурур душман манга.

Ғам туни зулмида хандон бўлмади ҳолимға субҳ,
Субҳдек не тонгки, бўлғай чок пирохан манга.

Эй Навоий, ишқ мушкил деб нечук таркин тутай,
Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлуптур фан манга.

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Малоҳат ганжи – гўзаллик хазинаси, маъжозан маъшуқа

Партав – ёғду, шуъла, нур

Равзан-равзан – илма-тешик

Рух – юз

Хаданг – ўқ, найза ўқи; найза

Шеван – нола, фарёд

Пироҳан – кўйлак

Насрий баён

У гўзаллик хазинаси (бўлган ёрим)сиз менга вайрона маскан бўлди, бу гўё юз марта яраланган жонсиз жисм билан қолишдай эди.

Қуёшдай юзингнинг моҳиятини англаш қасдида қуёш ва ойнинг ёғдуси билан кўзимни равшан қилмадим.

У қотил(сифат маъшуқам)нинг (отган кипригининг) ўқларидан кўнглим илма-тешик бўлиб кетди, бу тешиклар жоним қуши чиқишга очиб қўйилганга ўхшайди, гўё.

Мен (ишқ ва соғинч) ғамидан ўлишга етдим, ҳар тун бошимда (фақатгина ёлғиз дўстим бўлган) шам йиғлаб, куйиб тугунидан (бошига) қора чирмаб, (менинг ҳолимга) нола-фарёд қилади.

Душман ҳолимга раҳм қилиб, дўст бўлгандан нима фойдаки, дўстим (менинг ҳолимни тушунмай ва тушунмаганлиги учун) раҳм қилмай душман бўл(иш даражасига етиб)ди.

Ғам тунининг зулмида ҳолимга раҳм қилиб, тонг отмаганидан кейин қўйлагимни худди тонгдай (алам, изтироб ва айрилиқ азобидан) чок қилишим – йиртиб таплашим ажабланарли эмас.

Эй Навоий, ишқ-муҳаббатни қийин деб тарк этишими мумкинми ахир, у бошқаларга ҳунар – тириклик воситаси бўлса, мен учун фан, (яъни илм – такомиллашув воситаси)-ку!

Шарҳ ва изоҳлар

Шаклан мусалсал ва мазмунан ошиқона бўлган “манга” радифи бу ғазал анъанавий етти байтли бўлиб, ошиқнинг арзи ҳоли, қалбида кечган ишқ туғёнларига бағишланган. Матлаъдаёқ бунинг сабаби аёнланган: ҳижрон туфайли ошиқнинг ҳоли хароб.

Ул малоҳат ганжи ҳажрида бузуғ маскан манга,
Уйладурким, жондин айру юз яралиғ тан манга.

У гўзаллик хазинаси (бўлган ёрим)сиз менга вайрона маскан бўлди, бу гўё юз марта яраланган жонсиз жисм билан қолишдай эди.

Ошиқ маъшуқага шунчалик шайдоки, унинг гўзалигини бир гулга, ёки куёш ё ойга ўхшатишга қаноат қилмай, уни “малоҳат ганжи” деб атайди. Байтда яна бир чиройли сўз ўйини бор. Одатда ганж – хазина вайроналарда бўлади, деган ақида мавжуд. Мана шу ақидага асосланган Навоий ўша гўзални, яъни малоҳат ганжини вайронадан излаб ҳам топмадим, бунинг алаmidан маконим мудом вайрон бўлди, дейди. Байтнинг иккинчи сатрида маъно янада кучайтирилган – маъшуқа унга жон қадар азиз ва яқин бўлганидан ошиқ усиз ўзини жонсиз жисмга ўхшатмоқда. Юз яролиг эканлиги эса хижрон, соғинч, алам ва изтироблардан, яна аллақанча маломатлардан юзига келгандир.

Байтда малоҳат ганжи барикмаси ёрдамида истиора, ташбеҳ, ганж ва буғуз, жон ва тан сўзлари иштирокида таносиб ҳамда муболага санъатларига мурожаат этилган.

Меҳр ила маҳ партавидин кўзни равшан қилмадим,

Бўлғали меҳри руҳунг моҳийяти равшан манга.

Куёшдай юзининг моҳиятини англаш қасдида куёш ва ойнинг ёғдуси билан кўзимни равшан қилмадим.

Ошиқ шу даражада садоқатлики, ҳатто ой ва куёшга ҳам назар солмайди. Уларнинг нури билан кўзни, кўнгилни ҳам мунаввар қилмайди. Фақат эртаю кеч ёрнинг жамолини мушоҳида қилади. Унинг куёшсифат жамолининг моҳиятини билишга интилади.

Ушбу байт ғазалдаги ягона ёрга мурожаат этадиган байт бўлиб, қолган байтларда ёр – у, яъни учинчи шахс сифатида келади.

Байтда меҳр, моҳ, партав сўзлари орқали таносиб, меҳр сўзининг икки марта такроридан тажнис, моҳ ва моҳият сўзлари ёрдамида иштиқоқ, амр ва наҳй санъатларидан мурожаат этилган.

Бўлди равзан-равзан ул қотил хадангидин кўнгул,

Жон қуши чиқмоққа бир йўл англа ҳар равзан манга.

У қотил(сифат маъшуқам)нинг (отган кипригининг) ўқларидан кўнглим илма-тешик бўлиб кетди, бу тешиклар жоним қуши чиқишга очиб қўйилганга ўхшайди, гўё.

Маъшуқа ҳар қанча эътиборсиз бўлмасин, баъзида ошиққа назар ташлаб қўяр экан. Бу назар ҳам бечора ошиқнинг кўксига ўқ қадаб, кўнглини илма-тешиқ қилиб ташлабди. Ошиқ маъшуқа ҳижронида шу даражага етибдики, энди бу тешиқлардан жоннинг қуш каби учиб чиқиши қолибди, холос.

Мумтоз адабиётда, хусусан Навоий ижодида кўнгил ва жоннинг қушга ўхшатилиши кўп кузатилган анъанавий ташбеҳлардан ҳисобланади. Бундан ташқари байтда равзан-равзан сўзларидан мукаррар ва тақрир, қотил ва ҳадаиғ сўзлари ҳамда жон қуши бирикмалари орқали истиора, муболағанингиғ ғулув даражасидан ҳам фойдаланилган. Байт истиора асосига қурилган.

Мен ўлармен ғамдину, йиғлаб куюб бошимда шамъ
Дудидин чирмаб қора ҳар тун тутар шеван манга.

Мен (ишқ ва соғинч) ғамидан ўлишга етдим, ҳар туни бошимда (фақатгина ёлғиз дўстим бўлган) шам йиғлаб, куйиб тутунидан (бошига) қора чирмаб, (менинги ҳолимга) нола-фарёд қилади.

Ошиқ “ғам уйи”дек кулбасида ёлғиз ва ҳижрон, ғам, аламлардан бахтсиз ҳолга тушган. Унинг дўсту биродарлари ошиққа “ишқни манъ этиш ҳақида” тинмай насиҳат қилишган, уларнинг қор қилмаётганини кўргач эса ошиқдан умид узиб, бечорани ёлғиз ташлаб кетишган. Унинг ягона ҳамдарди кечалар кўз ёши тўкиб, бошига қора тутундан қора чирмаб, ошиққа садоқат изҳор қилаётган шам холос. Фақат уғина ошиқнинг жисми сўлиб, ўлимга юз тутаятганлигига гувоҳ. Фақат уғина бу ғамли ҳолатга мотам тутаяпти.

Байт ёлғизлик, бечоралик тасвирининг оригинал чизгисидир. Унда шамнинг йиғлаши, куйиши, бошига қора чирмаши ва мотам тутиши орқали бир йўла тўрт ўринда таъхис саъбатидан фойдаланилган.

Раҳм этиб ҳолимга душман дўст бўлмоқ, вах, не суд.
Дўст чун раҳм айламай бўлмиштурур душман манга.

Душман ҳолимга раҳм қилиб, дўст бўлгандан нима фойдаки, дўстим (менинги ҳолимни тушунимай ва тушунмаганлиги учун) раҳм қилмай душман бўл(иш даражасига етиб)ди.

Ошиқ ишқ, ҳижрон ва соғинчдан шу ҳолга етганки, унинг ўлар даражага етганини кўриб, душмани ҳам раҳм этиб, дўстлик қилаяпти. Бироқ аччиқ гапираган дўст ошиқнинг қалбидаги ишқи ҳақиқийни тушунмай, унга “ўзингни қийнама, бўлмайдиган индан воз кеч. Ўша бевафони унут”, деб насиҳат қилади. Бу эса ошиқ учун айна душманлиқнинг ўзидир. Шундан экан, бундан дўстлигу, душманлиқдан нима фойда?!

Байтда душман ва дўст сўзларидан тазод ва тарду акс санъатлари ҳосил қилинган.

Ғам туни зулмида хандон бўлмади ҳолимга субҳ,
Субҳдек не тонгки, бўлғай чок пирохан манга.

Ғам тунининг зулмида ҳолимга раҳм қилиб, тонг отмаганидан кейин кўйлагимни худди тонгдай (алам, изтироб ва айрилиқ азобидан) чок қилишим – йиртиб ташлашим ажабланарли эмас.

Маълумки, мумтоз адабиётда тун – ғам ва ҳижрон, тонг ва кундуз эса висол ва хурсандчилик рамзи сифатида қўлланилади. Ғам туни шунчалик узун эканки, унинг зулмида қолган тонг ошиққа раҳм қила олмабди – ёришмабди. Тонгнинг отмагани – васлдан дарак бермаганидан озорланган ошиқ эса ўз кўйлагининг ёқасини чок-чок этиб, йиртиб юборибди.

Байтда ғам туни бирикмаси ёрдамида истиора, субҳ – тонгни жонлантириш орқали ташхис, субҳ ва тонг сўзлари иштирокида эса таносиб санъатларига мурожаат этилган.

Эй Навоий, ишқ мушқил деб нечук таркин тутай,
Элга гар бу иш ҳунар бўлса, бўлуптур фан манга.

Эй Навоий, ишқ-муҳаббатни қийин деб тарк этишими мумкинми ахир, у бошқаларга ҳунар – тириклик воситаси бўлса, мен учун фан, (яъни илм – тақомиллашув воситаси)-ку!

Ишқ – тириклик воситаси. Унинг орқасидан инсон ҳаётга қараб интилади, ўзининг ўрнини эгалловчи ворис қолдиради. Бироқ ишқни илоҳий асрор деб билувчи Навоий учун у эса нафақат тириклик, балки, камолот ва тақомиллашув воситасидир. Шунинг учун ишқнинг ўти, ҳижрон ва азоби, маъшуқа зулми ва эътибор-

сизлиги, вафосизлик ва жабри қанчалик кучли бўлмасин, у ишқ-
ли тарк этмайди. Шундай экан, арзи ҳол шаклидаги бу ғазал асли
фахрия ва шукроналик изҳоридир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга...”

Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга,
Бир гули раъно ғамидин боғ зиндондур манга.

Базми ишрат ичра сиз май пўш этинг, эй дўстлар,
Ким, насиб ул лаъли лаб ҳижронидин қондур манга.

Чиқти ақлу фаҳм ила сабру кўнгул тан мулкидин,
Чиқмаيين ҳар лаҳза заҳмат бергучи жондур манга.

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Уйла расвоменки, кўю кўчада ҳолим кўруб,
Баъзи эл гирёну баъзи халқ хандондур манга.

Ҳажридин бағрим судур, ул су аро болиғ киби,
Дарду меҳнат ўқидин бир неча пайкондур манга.

Хур мижгонин агар суртай деса қилман қабул
Ким, аёғда орзу хори муғийлондур манга.

Май ичиб тоатни фавт этмангки ул ўт тобидин,
Неча боқсам баҳра ҳоло доғи ҳирмондур манга.

Эй Навоий, халқ дер: жон бер ва ё кеч ишқидин,
Гарчи бу душвор эрур, лекин ул осондур манга.

- V - - - V - - - V - - - V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Фурқат – айрилик, жудолик
Байт ул-аҳзон – ғамхона
Болиғ – балиқ
Пайкон – ўқ
Мижгон – киприк
Фавт этмоқ – қўлдан чиқармоқ
Ҳоло – айни пайтда
Ҳирмон – маҳрумлик

Насрий баён

Бир ойдан жудо қолганимдан шаҳар мен учун ғамхонага айла-
нибди. Раъно гулидек гўзал ёримнинг ғамидан боғ мен учун зин-
дондир.

Дўстлар, айшу ишрат қилиб, шароб ичиш сизларга ярашади.
Мен учун ёрнинг лаълдек қизил лабининг хижронида қон ичиш
насиб этмиш.

Жасадим мулкини ақл, эс-хуш, сабр ва кўнгил тарк этибди,
фақат жоним чиқмасдан ҳар лаҳзада менга азият етказяпти.

Танамга шунча ўқлари ёғилганки, тешилулик жойи қолмаган.
Олдин ёғилган ўқлар энди қалқон вазифасини бажаряпти.

Эл орасида игунчалар расво бўлганманки, кўча-кўйда кўрган-
ларнинг айримлари менинг ҳолимни кўриб, йиғласалар, айримла-
ри устимдан кулишади.

Фироқидан бағрим сувдек эриб кетди. Бу сув ичида бир неча
ўқлари балиқдек сузиб юришибди.

Жаннат хури киприги билан оёғимни суртмоқчи бўлгудек бўлса ҳам, рози бўлмайман. Орзу қилиш оёғимдаги муғийлон тиконидек манзилга етмоқ учун тўсиқ бўляпти.

Май ичиб, тоатни қўлдан бой берманг, негаки менга бу ўтдан фақат маҳрумлик доғи насиб бўлди, холос.

Эй Навоий, халқ сенга ё жондан кеч, ё ишқдан воз кеч, деб айтаяпти. Ишқдан кечмоқ қийин бўлса ҳам, жондан кечиш менга осон ишдир.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг навбатдаги фироқномаси ойдек гўзал ёрдан бир ойдан бери айри қолган ошиқнинг ҳолу ҳолоти қатламларининг тавсифи билан бошланади. “Ҳайрат ул-аброр” достонида Ер юзининг юраги, деб таърифланган фирдавсмонанд Хирот шаҳри ёрнинг фурқатида Яъқуб алайҳиссаломнинг ғамхонасидек, бу шаҳарнинг кўрки бўлган Боғи Жаҳоноролар гулюзли меҳрибони йўқлигидан зиндон янглиғ бўлиб қолган. Бу айрилиқнинг шиддатини Навоийдан дўстлари ҳис этолмаяпти, чунки уларга Ишқ Дарди аталмиш неъмат насиб этмаган. Шу сабабли, уларга айш-ишрат қилиш ярашади. Кўришгандагина руҳ ором топадиган азиз инсондан узоқда қолган кимсанинг насиби шароб ўрнига қон ютишдир. Талъати Юсуфдек дилрабо, сўзлари жон бағишловчи бу ёрнинг қайси жинсдалиги, ёши нечадалиги, реал шахс, ё ҳаёлий маҳбуба, ёхуд увайсий шир бўлиши-бўлмаслигининг аҳамияти йўқ. Энг асосийси – бу айрилиқ синовии руҳий боғланган икки инсоннинг ўрта-сидаги муҳаббат меваси. Нафсоний истаклар асосида қурилган муносабатлар ҳеч қачон жондан азиз бўлмайди. Нафс ўз истакларини амалга оширишга жуда кўп нарсаларни қурбон қилишга ундайди, аммо ўзидан кечиш ҳолати келганда ортга чекинади. Навоий тасвирлаган ҳолатга кўра бутун вужуди ишқ пайконлари дастидан темир пайкарга айланиб, олдин танага қадалган ўқлар қалқонга айланиб, узлуксиз отилаётган янги ўқларни қайтараяпти. Бу муболағали тасвир орқали ошиқ киши қанча ишқ балосига гирифтор бўлса, шунчалик чиниқиб, пўлатдек тобланиб бориши алоҳида таъкидланган:

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Ишқ лашкарининг шиддатли ҳужумидан ақлу ҳуш, сабру кўн-гилдан мосуво бўлган ошиқ девоналик кўйига тушиб, кўча-кўйда турли-туман муносабатларга сабаб бўлган. Ишқ жунунига гирифтор бўлганнынг ҳолини кўрганларнинг айримлари йиғласа, айримлари кулади. Лирик қаҳрамоннинг бу ҳолати Мажнун қисматини эслатади. Лайли ишқида ақлдан озган Қайсни кўрганда Зайд, Навфал, Лайлининг дояси каби ишқ дардидан насибадор бўлганлар ҳолига раҳм қилиб, йиғлай-йиғлай унга кўмак беришга ҳаракат қилган бўлсалар, бедаво бу дарддан бенаво бўлганлар Қайснинг устидан кулиб, “Мажнун” (демона) деб масҳара қилишган. Устига устак, ҳижрон ўтидан юрак-бағри эриб, жароҳатдан оқаётган қонга кўшилиб, муҳаббат дарёсидек оқиб турганида дард ва қийинчиликлар ўқлари бу сув ичида балиқдек сузмоқда. Ошиқнинг қисмати – дард ва ҳижрон ўқларига нишон бўлиш бўлса, ишқ дарди ва ҳижрон ўқларига ҳам нишон ва ҳақиқий ошиқнинг вужуди бўла олади. Ишқ дардидан беҳабарлар вужудига ҳижрон ўқлари таъсир ҳам қилмайди, сувсиз қолган балиқдек ҳалокатга етади:

Ҳажридин бағрим судур, ул су аро болиғ киби,
Дарду меҳнат ўкидин бир неча пайкондур манга.

Кейинги байт ўз моҳиятига кўра ғазалдаги фикрларнинг авж нуқтаси ўлароқ намоён бўлгани сабабли, ҳар томонлама тадаббур қилишга ундайди. Лирик қаҳрамоннинг азму ихтиёри шунчалик кучлики, ҳатто жаннатдаги хурлар қадамидаги губорни киприги билан суртмоқчи бўлганда ҳам рад қилади. Хурлар висолига етишиш ва жаннат аҳлидан бўлиш – зуҳд аҳлининг мақсади, нияти. Жаннатга Ҳақ таолони хушнуд этганлар ва раҳматига сазовор бўлганларгина дохил бўлишади. Гўзалликда тенгсиз бўлган хурлар бундай зотларнинг қадамларини тавоф қилишади. Аммо Навоий васф этган ишқ аҳлининг ҳиммати бундан-да юксакроқ мартаба ва даражани кўзлаб яшайди. Огоҳдил ошиқлар талаб йўлида ҳаттоки хурларнинг илтифоти билан қаноатланмасдан, Ҳақиқий Дилдорнинг Дийдорига етишмоққа талпинадилар.

Бу дийдорга етишмоқнинг асосий шарти – иродани буткул Илоҳий Иродага бўйсундириб, орзу қилишдан воз кечишдир. Манбаларда тариқат босқичларини “Тарки дунё, тарки уқбо, тарки мавло, тарки тарк”, яъни 1) дунё ва унга боғлиқ бўлган чалғитувчи нарсаларни тарк қилиш; 2) охират ва унга боғлиқ орзу-истаклардан воз кечиш; 3) пирнинг инон-ихтиёри билан иш тутишни тарк этиб, маънавий камолотга мустақил шугулланиш; 4) тарк этишни тарк қилиш (баъзи манбаларга кўра, тарк (бош)ни фидо қилиш ва фано мартабасига етишиш) деб ҳам таърифлашган. Мазкур таърифни байтга татбиқ этадиган бўлсак, Навоий иккинчи босқич (тарки уқбо)да ҳосил бўладиган ҳол ва мақом кайфиятидан сўзлагани маълум бўлади.

Албатта, бундан тасаввуф аҳли муайян бир мақомга эришгандан кейин охират корига ярайдиган тоат-ибодатдан воз кечиш керак ёхуд тариқатдаги киши муайян мақомга эришгандан кейин намоз рўза каби ибодатларни бажармай қўйиши жоиз, деган янглиш фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки, ҳақиқий авлиёлар руҳий тарбия ва нафс тазкияси туфайли юксакроқ мақомга эришганлари сари тоат-ибодатни янада кўпроқ қилишга интилганлар. “Насойим ул-муҳаббат”да келтирилишича, “Аналҳақ” даъвосини қилган Мансур Ҳаллож беш маҳал фарз қилинган намозлардан ташқари ҳар куни камида минг ракаат нафл намозини ўқиркан: “Ва аларга қатл бўлгон куннинг кечаси беш юз рақъат адо қилиб эрдилар”. Тасаввуф тарихида бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ишқ, ихлос ва ибодат бирлашган жойдагина тўғри йўл ойдилашади. Шу сабабли, кейинги байтда муҳаббатга гирифтор бўлган одам тоатни қўлдан бой бермасликни, бу хатога йўл қўйган киши фақат маҳрумлик ва надоматга йўлиқиши мумкинлигини таъкидлаб, ёзади:

Май ичиб тоатни фавт этмангки ул ўт тобидин,
Неча боқсам баҳра ҳоло доғи хирмондур манга.

“Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз”, деган шиор билан яшаган Навоий бу ғазал мақтаёида ҳам фидокорлиги, муҳаббат йў-

лида жоннисорлиги, жонни фидо қилиш ишқдан кечишдан осон эканлигини баён этиб, фикрига якун ясайди.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга...”

-14-

Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга,
Бир гули раъно ғамидин боғ зиндондур манга.

Базми ишрат ичра сиз май нўш этинг, эй дўстлар
Ким, насиб ул лаъли лаб хижронидин қондур манга.

Чиқти ақлу фаҳм ила сабру кўнгул тан мулкидин,
Чиқмайин ҳар лаҳза заҳмат бергучи жондур манга.

Ўқи баским тандадур, тегмас танимға ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Уйла расвоменки, кўю кўчада ҳолим кўруб,
Баъзи эл гирёну баъзи халқ хандондур манга.

Ҳажридин бағрим судур, ул су аро болиғ кеби,
Дарду меҳнат ўқидин бир неча пайкондур манга.

Хур мужғонин агар суртай деса қилман қабул
Ким, аёғда орзу хори муғийлондур манга.

Май ичиб тоатни фавт этмангки ул ўт тобидин,
Неча боқсам баҳра ҳоло дағи ҳирмондур манга.

Эй Навоий, халқ дер: жон беру ё кеч ишқидин,
Гарчи бу душвор эрур, лекин ул осондур манга.

– V – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани махзуф

Луғат

Байт ул-аҳзон – ғам уйи

Заҳмат – қийинчилик, ғам, ташвиш

Хори муғийлон – тиканли дарахт, акация

Фавт – қўлдан бериш, ўтказиб юбориш; йўқотиш, йўқолиш

Тоб – ҳарорат, иссиқлик; нур, товланиш, порлоқлик; ёруғлик

Душвор – қийин, оғир, мушкул

Насрий баён

Шаҳар бир ой(юзли гўзал) айрилиғида ғам уйига айланган бўлса, боғ ҳам бир раъно гули(га ўхшаш нигор)нинг ғамидан зиндонга айланган.

Эй дўстлар, сиз хурсандчилик базмида май ичаверинг, у лаъл(-дек) лабли гўзалнинг ишқида мен (бечора)нинг насибам (эса) қондир (холос).

(Бу ишқнинг кучи ва оғирлигидан) ақл, фаҳм (фаросат), сабр ва кўнгил танамдан чиқдилар, фақат ундан чиқмай заҳмат берадиган жон қолди, холос.

Кипригининг ўқи теккандан кейин танимга бошқа бир зин-ён-заҳмат етмайдиган бўлди, бекорга нола-фарёд қилибман, у ўқ эмас, мен учун бир қалқон экан, аслида.

Шу даражада расвоманки, кўча кўйда кўрган баъзи халқ аҳволимни кўриб кулса, баъзилари йиғлаш даражасига етди.

Хижрони(нинг азобидан) бағрим сув бўлиб оқди, дард ва машаққат ўқларининг пайконлари эса шу сув ичида балиқдай сузиб юрибди.

Жаннатдаги бокира қизлар – хурлар кипригин суртай деса ҳам қабул қилмайман. Оёғимга кирган (ҳижрон саҳросида ўсадиган) тиканли дарахтнинг тиканин орзу қиламан.

Ишқ ўтининг ҳарорати таъсирида май ичиб, тоат-ибодатдан воз кечганимнинг сабаби, (у гўзалнинг юзига) ҳар қанча боқсам – қарасам ҳам ҳамон хирмон-хирмон баҳра оламан.

Эй Навоий, халқ менга ё жон бер, ёки бу ишқдан кеч, дейишади, (ростини айтсам) бу, яъни ишқдан воз кечиш осон бўлса ҳам, у (яъни ишқдан кечиш) қийинлик қилади.

Шарҳ ва изоҳлар

Мазмунан ошиқона ва шаклан мусалсал бўлган тўққиз байтли бу ғазал ҳам маъшуқадан айрилган ошиқнинг руҳий ҳолати тасвири ҳисобланади. Умуман, Навоий ижодида шўху шан висол онлари тасвиридан ғам-андуҳли, ҳижрон тасвири устунлик қилади. Матлаъда маъшуқсиз ошиқнинг ҳоли тасвири билан бошланди:

Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга,
Бир гули раъно ғамидин боғ зиндондур манга.

Шаҳар бир ой(юзли гўзал) айрилиғида ғам уйига айланган бўлса, боғ ҳам бир раъно гули(га ўхшаш нигор)нинг ғамидан зиндонга айланган.

Ойдай гўзал маъшуқанинг йўқлиги ошиқни кўзига дунёни зимистон қилган. Гўзал шаҳар ғам уйига, гулзору мевазор боғ зиндонга айланган.

Байтда шаҳр сўзи ва байт ул-аҳзон бирикмаси, боғ ва зиндон сўzlари орқали маънавий тазодни, ой сўзи ва гули раъно бирикмалари воситасида истиора, гули раъно бирикмаси ва боғ сўzlари ёрдамида эса таносиб ва муболаға санъатлари ҳосил қилинган. Навбатдаги байтда ошиқнинг руҳий ҳолати тасвири давом этади:

Базми ишрат ичра сиз май нўш этинг, эй дўстлар
Ким, насиб ул лаъли лаб ҳижронидин қондур манга.

Эй дўстлар, сиз хурсандчилик базмида май ичаверинг, у лаъл(-дек) лабли гўзалнинг ишқида мен (бечора)нинг насибам (эса) қондир (холос).

Май ичиш, хурсандчилик қилиш кўнгли хотиржам кишига ярашади. Ошиқнинг эса кўзига дунё қоронғи бўлиб кўринган пайтлар бундай ишлар ёқмаслиги табиий. У фақат ўзи лаъли лаб деб атаган маъшуқасини соғиниб, қон ютишга маҳкум.

Байтда лаъли лаб бирикмаси ва қон, базми ишрат бирикмаси ва май сўзи ёрдамида таносиб, лаъли лаб бирикмаси ёрдамида истиора, эй дўстлар уңдалмаси ёрдамида илтифот санъатларига мурожаат этилган. Байтда муболаға ва унинг биринчи ва иккинчи сатрлари орасида маънавий тазод ҳосил бўлмоқда.

Чикти ақлу фаҳм ила сабру кўнгул тан мулкидин,
Чикмайин ҳар лаҳза захмат бергучи жондур манга.

(Бу ишқнинг кучи ва оғирлигидан) ақл, фаҳм (фаросат), сабр ва кўнгул танамдан чиқдилар, фақат ундан чиқмай захмат берадиган жон қолди, холос.

Ишқ кучайиб, ошиқни исканжага олиб бормоқда. Ҳижрон ўз кучини кўрсатишда давом этапти. Висолдан эса дарак йўқ. Бу ҳолатда ошиқ бору йўғидан жудо бўлишгача етишяпти. Ҳатто танасидаги жон ҳам ортиқчалик қилаётгандай. Жон чиқиб кетса, бу азобларни ҳам бирга олиб кетиб, бечора ошиққа роҳат бахш этадигандай. Шунинг учун у ҳамма нарсадан жуда бўлдим, фақат жон чиқмай мени қийнамоқда, деяпти.

Байтда ақл, фаҳм, сабр ва кўнгул сўзлари воситасида таъдид, тан ва жон сўзлари ёрдамида эса таносиб ва муболаға санъатлари юзага келтирилган.

Ўқи баским тандадур, тегмас танимга ўзга захм,
Улки ўқ деб нола қилдим, эмди қалқондур манга.

Киригининг ўқи теккандан кейин танимга бошқа бир зин-заҳмат етмайдиган бўлди, бекорга нола-фарёд қилибман, у ўқ эмас, мен учун бир қалқон экан, аслида.

Маъшуқа бир пайтлар ошиққа бир бора назар қилганда, унинг нигоҳидан ошиқ қалби яраланганди. У ўша ҳолатни эсга олиб, нола қиларди. Энди билса, ўша кунлар нақадар яхши – висол онлари бўлган экан. Ўша бир нигоҳ сабаб, ошиқ бошқа гўзалларга назар ташлай олмаяпти. Ўша “ўқ” сабаб кўнгиш бошқа “заҳмат”ларни қабул қилмаяпти. Шунинг учун у ўқ эмас, мен учун қалқон экан, аслида, демоқчи ошиқ.

Байтда ўқ, заҳм, қалқон сўzlари воситасида таносиб, айна пайтда ўқ ва қалқон сўzlари ёрдамида маънавий тазод, ўқ сўзининг такроридан тақрир санъатининг радд ус-садр илал ҳашв тури, тан сўзининг такроридан тақрир ўқ сўзи ўз маъносида ишлатилмаганлиги сабабли эса истиора санъатлари ҳосил бўлган.

Уйла расвоменки, кўю кўчада ҳолим кўруб,
Баъзи эл гирёну баъзи халқ хандондур манга.

Шу даражада расвоманки, кўча кўйда кўрган баъзи халқ аҳволимни кўриб кулса, баъзилари йиғлаш даражасига етди.

Ошиқ ҳижрон ва ишқ изтиробларидан кўча-кўйда ўзини билмай юриш даражасига етган. Унинг бу аҳволини кўриб, ишқни бошидан ўтказганлар, раҳм қилиб, кўзларини ёнласалар, ишқ ва ошиқликни тан олмайдиган “дунё аҳли” ошиқнинг устидан кулиш даражасига етдилар. Ошиқ ўзининг бу ҳолатини расволик, деб баҳолайди.

Байтда гирён ва хандон сўzlари орқали тазод, кўю кўча сўzlари орқали таносиб, баъзи сўзининг такроридан тақрир, эл ва халқ сўзларидан таносиб ва муболаға санъатлари яратилган.

Ҳажридин бағрим судур, ул су аро болиғ кеби,
Дарду меҳнат ўқидин бир неча пайқондур манга.

Ҳижрони(нинг азобидан) бағрим сув бўлиб оқди, дард ва машаққат ўқларининг пайқонлари эса шу сув ичида балиқдай сузиб юрибди.

Ҳижрондан зада бўлган ошиқ ўз бағрини бу азобдан сув бўлиб оққан, деб фараз қилмоқда. Шунда ҳам унга дард ва меҳнат (машаққат) ўқлари тегишдан бир лаҳза тўхтамайди. Ошиқ бу меҳнату

машаққатлар ўқларини ўша сув бўлган бағир ичидаги балиқларга ўхшатмоқда.

Байтда сув ва болиғ, ўқ ва пайкон, дард ва меҳнат сўзлари ёрдамида бир йўла уч ўринда таносиб, су сўзининг такроридан тақрир, муқояса санъатларига ва муболағанинг гулув даражасига мурожаат этилган.

Хур мужгонин агар суртай деса қилман қабул
Ким, аёғда орзу хори муғйилондур манга.

Жаннатдаги бокира қизлар – хурлар кипригин суртай деса ҳам қабул қилмайман. Оёғимга кирган (ҳижрон саҳросида ўсадиган) тиканли дарахтнинг тиканин орзу қиламан.

Шунча азобу изтироблар билан ҳам ошиқ бу ишқдан хурсанд ва мамнун. Бу ишқнинг ўрнига хурлар – жаннатдаги бокира қизлар ўз ёнида чорласа ҳам, уларни қабул қилмайди. Уларнинг кипригидан кўра ишқ саҳросида ўсган тиканли дарахт – муғйилоннинг тиканларини афзал қўради.

Байтда мужгон ва хори муғйилон сўзлари ёрдамида маънавий тазод ва муболаға санъатларидан фойдаланган.

Май ичиб тоатни фавт этмангки ул ўт тобидин,
Неча боқсам баҳра ҳоло дағи хирмондур манга.

Ишқ ўтининг ҳарорати таъсирида май ичиб, тоат-ибодатдан воз кечганимнинг сабаби, (у гўзалнинг юзига) ҳар қанча боқсам – қарасам ҳам ҳамон хирмон-хирмон баҳра оламан.

Мазкур байт маърифий маънони ўзида мужассам этган бегона байт ҳисобланади. Ундаги май истелоҳи ишқ маъносини ифода қилади. Демак, байтнинг маъноси қуйидагича шарҳлаш мумкин:

Тоат-ибодатдан воз кечиб, ишқни танлаганимнинг сабаби, ишқийёт гўзаллигини ўзида акс эттирган сиймонга ҳар сафар қарганимда ундан олам-олам баҳра оламан.

Байтда май ва тоат сўзлари ёрдамида маънавий тазод, ўт сўзи ёрдамида эса истиора санъатларига мурожаат этилган.

Эй Навоий, халқ дер: жон беру ё кеч ишқидин,
Гарчи бу душвор эрур, лекин ул осондур манга.

Эй Навоий, халқ менга ё жон бер, ёки бу ишқдан кеч, дейи-
шади, (ростини айтсам) бу, яъни ишқдан воз кечиш осон бўлса
ҳам, у (яъни ишқдан кечини) қийинлик қилади.

Мақтаъда шоир шунча азоб берган ишққа бўлган муносабати-
ни билдириб, ўз фикр-мулоҳазаларини хулосалайди. Яъни, менинг
бу қадар азобимни кўрганлар ё ишқдан воз кеч, бўлмаса жон бери-
шинг аниқ, дейишди. Мен шунда ҳам ишқдан воз кечмадим, чунки
ундан кўра жон бермоғим осон ва қулайроқдир мен учун.

Байтда жон бермоқ ва (ишқдан) воз кечмоқ ўртасида маънавий
тазод ҳосил қилинган. Бундан ташқари душвор ва осон сўзлари ёр-
дамида тазод ҳамда муқояса сағъатларига мурожаат этилган.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга...”

Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга?!
Баҳти гумрахдин қачон бу қисса бовардур манга?!

Ҳақ тануқдурким, тирикликдин манга сенсен мурод,
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур манга.

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб
Гар насиб эмди ўшул покиза ғавҳардур манга.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи бугун бодому шаккардур манга.

Ойу хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ой чеҳралиғ хуршидпайкардур манга.

Сарви ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким бугун ҳамсуҳбат ул сарви суманбардур манга.

Қўрқарам ҳирмон саҳобин ёпмағай фаҳм этса чарх,
Ким шабистон меҳр шамидин мунаввардур манга.

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусаххардур манга?

– V – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Васл – боғланиш, етишиш, қўшилиш, учрашув

Гумраҳ – йўлини йўқотган, овора, адашган

Бовар – ишониш

Тануқ – гувоҳ

Ғаввос – денгиз тубига шўнғиб, гавҳар изловчи, сувга шўнғий-
диган одам

Гавҳар – денгиз тубида садаф ичида пайдо бўладиган қим-
матбаҳо минерал тош

Хуриш – офтоб, қуёш

Хуришдпайкар – кўриниши, қадду қомати қуёшдай нурли гўзал

Сарв – қишин-ёзин яшнаб турадиган, тик ўсадиган, игна барг-
ли чиройли дарахт

Суман – ёсуман, оқ рангли, хушбўй гул

Ҳирмон – маҳрумлик, ноумидлик, бенасиб қолиш

Саҳоб – булут

Шабистон – ишратхона, ҳарам, тунги базм хонаси

Меҳр – офтоб, қуёш

Мусаххар – тасарруфга олинган, мағлуб этилган, эгалланган

Насрий баён

Сен билан учрашиш, сенга етишиш менга муяссар бўларми-
кин, бу афсонанинг ҳақиқатга айланишига кўзим етмайди, чунки
бахтим қора, йўлдан адашганман.

Тириклигимдан мақсад-муродим сен эканига Ҳақ таоло гувоҳ, шу умид бўлмаса, менга оламнинг йўғу бори баробардир.

Эй кўнгул, васл уммонининг ғаввоси бўлибман, ажаб эмаски ўша покиза гавҳар – ёрим дийдори менга насиб этса.

Висол базми ичида хурсандчилик бодасини нега ичмайинки, бугун ёрнинг кўзи бодом каби, оғзи эса шакардай бўлиб, лаззат бағишламоқда.

Эй осмон, ой билан офтобингни йиғиштириб ол, негаки бу дам менга ул юз ойдай, қомати қуёндай гўзалим йўлдошдир.

Эй боғбон, боғингдаги чиройли сарв дарахти-ю хушбўй ёсуман гулини совуриб ташла. Чунки ул сарв қоматли, суманбар соҳибжамол ёрим ҳамсўхбатимдир.

Қоронғи тун ул гўзал чехраси шамидин нурафшондир, фалак мабодо маҳрумлик булутини юбориб, шамимни беркитмаса, деб кўркаман.

Эй Навоий, ёр васлини топганманми йўқми, ҳеч билолмадим ёки бутун олам тасарруфимга кирганмикин (ва шу боис васлини сезмаяпманми)?

Шарҳ ва изоҳлар

Алишер Навоийнинг ҳар бир ғазалида муайян кечинма, ошиқнинг бирор ҳолати тасвирга олинади. Шунга яраша ташбеҳ, тамсил танланади. Олдинги ғазалда ёр назаридан ҳосил бўладиган кечинмалар куйлангани учун киприк ва қарашмали қараш тимсоли – қамон ўқи марказий тамсил бўлган бўлса, бу ғазалда ёр дийдорига етишиш умиди тасвирлангани боис васл, висол сўзлари марказий образ – тамсил қилиб олинган.

Матлада васлга етишиш илинжи, ёр эътиборига тушиш армони қаламга олинади, ошиқ маъшуқага “мен шунга лойиқманми, қош-ки лойиқ бўлсайдим” деган ўқинчли оҳ чекади. Иккинчи байтда ёрга садоқат, ишқнинг кучи тилга олиниб, ошиқнинг бутун дунёси, ҳаётдан, яшашдан мақсади ёр висолига етишиш экани айтилади, бу бир аҳду паймондай жаранглайди, зеро, ошиқ: бу ниятимга Аллоҳнинг ўзи гувоҳ дея қасам ичгандай ишонтиради бизни. Шун-

дан кейин васл ғавҳарини топиш йўлидаги талпиниш ва қувончлар тасвирга олинади.

Шоир ўз лирик қаҳрамонининг идеаллари, орзуларини, янги-янги ташбеҳлар билан жонлантириб боради: у васлдан сархуш, осмондаги ойу қуёш унга писанд эмас, чунки ёнида тенгсиз соҳибжамол ёри бор, ердаги сарву суман ҳам бу гўзал олдида хира ва беқадр. Ана шундай висол базмининг давом этишини истади шоир, аммо ғазал мақтасида буларнинг бари хомхаёл экани, ёр васлини топиб-дими-йўқми – ноаниқ экани, дунёни эгалласа ҳам бу васл муяссар бўлиши дарғумон эканини бир армон билан қайд этиб кетади.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга...”

Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга,
Бахти гумрахдин қачон бу қисса бовардур манга?!

Ҳақ тануқтурким, тирикликдин манга сенсен мурод,
Йўқса оламнинг йўқи-бори баробардур манга.

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб,
Гар насиб эмди ўшул покизағавҳардур манга.

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи бугун бодому шаккардур манга.

Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ойчехралик хуршидпайкардур манга.

Сарви ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким, бугун ҳамсухбат ул сарви суманбардур манга.

Қўрқарам хирмон саҳобин ёлмағай фаҳм этса чарх
Ким, шабистон меҳри шамъидин мунаввардур манга.

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусаххардур манга.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Гумрах – гумроҳ, йўлдан озган

Тануқ – гувоҳ, шоҳид

Ғаввос – денгиз тубидан гавҳар топувчи

Хуршидпайкар – жисми қуёшдек нур таратувчи

Суман – барглари бурама шаклдаги хушбўй гиёҳ

Хирмон – маҳрумлик

Саҳоб – булут

Мусаххар – бўйсунган

Насрий баён

Сенинг висолингга эришган кимса наҳотки мен бўлсам?! Гумроҳ бахтимдан бу қиссага қандай ишонайин?!

Худо шоҳид, мен учун янашдан асосий мурод-мақсадим Сенсан, йўқса, бу оламнинг бору йўқлиги менга умуман аҳамиятсиздир.

Эй кўнгил, висол уммонининг ғаввоси бўлибман магарким, бугун ўшал асли пок бўлган ноёб гавҳарнинг дийдорига етишибман.

Висол базмида бу кеча қандай қилиб бода ичмайким, унинг бодом кўзи ва шакардек лабидан менга нуқту газак ҳосил бўлмиш.

Эй фалак, Ой ва Қуёшингни йиғиштир, чунки чехраси ойдан ойдин, вужудидан қуёшдек нур порловчи ёрим менинг ҳамдамим бўлмиш.

Эй боғбон, боғдаги сарвинги ёқиб, суманни шамолга совур. Сочи сумандек хушбўй бир сарвиқомат менинг суҳбатдошимдир.

Фалак менинг шодлигимни билиб қолиб, айрилиқ булутидан тўн кияди, деб кўрқаман. Негаки айна дамда туним ёр меҳрининг шамъидан мунаввардир.

Эй Навоий, ёрнинг васлига етганманми ёки бутун олам менинг измимдами, хурсандлигимдан билолмай ўтирибман.

Шарҳ ва изоҳлар

Висолнинг бахтли онлари, ҳижрон машаққатларидан кейин дийдор саодатига эришган ошиқнинг ҳолу ҳолоти тасвирланган ушбу ғазалда. Навоий ғазалларида висолдан кўра ҳижрон, шодликдан кўра ғусса, дармондан кўра дард оҳанглари кўпроқ. Одам Ато тупроғи устига ўттиз тўққиз кун ғам ёмғири, фақат бир кун шодлик ёмғири ёғилганидан сўнг тупроқдан яралган бу хилқатнинг ҳаёт йўли ҳам қувонч ва ташвишлар қоришмасидан иборат бўлиб қолиши табиий. Шу билан бирга висол онлари ҳаёт йўлини мунаввар этувчи умид чироғининг сўнмаслиги, ирода синмаслиги учун энг муҳим лаҳзалардир. Фироқ зулматидан чиқиб, висол бахтига мушарраф бўлган ошиқ тўсатдан бахтли бўлган кимсадек саросимага тушиб, ишонқирамай қолганини шоир чиройли лутф билан шундай ифода этган:

Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга,
Бахти гумрахдин қачон бу қисса бовардур манга?!

Дийдор ва висолдан ошиқнинг бунчалик ҳаяжонга тушиши сабабсиз эмас. Чунки у ҳижрон айёмида “Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун, Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун” ақидаси шунчаки қуруқ гап эмас, балки ҳаётий маслак эканини ўз шахсида исботлаган ва бунга иқдор келтирган эди:

Ҳақ тануқтурким, тирикликдин манга сенсен мурод,
Йўқса оламнинг йўқи-бори баробардур манга.

Ҳар бир ошиқнинг энг улуғ орзуси висолга етишмоқ йўлида чеккан машаққатлари натижасида бутун оламнинг бор ё йўқлиги

ахамиятсиз бўлиб қолгани, яшашдан ягона муддао Ёри азиз дийдори эканлигига Худонинг ўзи шохидлиги Ишқ йўлидаги катта риёзат ва синовлар эвазигагина дийдорга етишмоқ мумкинлигини англатади. Учинчи байтдаги кўнгилга қилинган мурожаатдан ҳам шу маъно янада ёрқинроқ англашилади: ошиқ ҳар замонда турли мавж ва тўлқинларни вужудга келтириб, ўша заҳоти йўқлик гирдобига ташлайдиган ҳаёт денгизининг тубидан ғаввослик қилиб, висол ғавҳарини излагани бесамар кетмабди. Денгизнинг моҳияти унинг қаъридаги дурдоналар, тоғнинг моҳияти унинг бағридаги жавоҳирлар экан, инсон умр аталмиш бепоён уммонга рўбарў келган чоғида юзадаги кўниқлар учун эмас, балки тубидаги ғавҳарларни кўлга киритишга ҳаракат қилиши керак. Ўшанда у ҳақиқий саодат онларини кўриш бахтига муяссар бўлади:

Эй кўнгул, ғаввоси баҳри васл ўлубмен, не ажаб,
Ҳар насиб эмди ўшул покизағавҳардур манга.

Висол базми шаробсиз бўлмас. Бу шароб базмида нуқл (газақ) бўлиб, ёрнинг бодом кўзлари ва шакардек ширин лабидан умидвор. Ибн Синонинг “Ал қонун фит тиб” асарида келтирилишича, қизил шаробга бодом ва шакар қўлиб истеъмол қилиш юракка қувват беради ҳамда хумор (бош оғриғи)ни баргараф қилади. Тиббий тавсиядан шеър яратилл маҳоратини қуйидаги байтда кўриб, ҳайрат ва тасаннодан бошқа чорамиз қолмайди:

Не учун базми висол ичинда ичмай бодаким,
Кўзию оғзи бугун бодому шаккардур манга.

Висол базмида хуморсиз бода ичган ошиққа энди осмондаги ою қуёш ҳам, боғдаги сарву суман ҳам керак эмас. Айрилиқ давронида қуёш ва ой ёрнинг чехрасини, сарву суман тик қомати ва бурама сочини эслатган бўлса, висол чоғида буларга ҳожат ҳам қолмайди. Ошиқ ёрнинг чехрасида азиз умрини, борлиғида жаннат боғининг роҳатини топади:

Ою хуршидингни йиғ, эй чархи гардунким, бу дам
Ҳамдам ул ойчехралик хуршидпайкардур манга.

Сарвни ўртаб, суманни елга бер, эй боғбон,
Ким, бутун ҳамсухбат ул сарви суманбардур манга.

Кейинги байтда Навоий маҳбубага нисбатан “шабистон меҳри” (кечанинг қуёши) иборасини қўллайди. Шабистон сўзи тун маъносидан ташқари гўзал аёл(лар) хилватхонаси, ҳарам маъносини ҳам билдиради. Мазкур ибора “Лисон ут тайр” достонидаги бир ҳикоятни ёдга солади: ривоят қилинишича, бир подшоҳнинг гўзал қизи бўлади. Қиз бир куни тушида чиройли бир йигитни кўриб, ғойибона унга ошиқ бўлади. Кунларнинг бирида шоҳнинг ходимлари орасида тушида кўрган ўша барно йигитни кўриб, беқарорлиги ошади ва висолига етмак учун мутриба канизларига маслаҳат солади. Канизлари йигитни уйларига чақиртириб, шоҳ қизини унга таништирмасдан учраштирадилар. Бир кечалик висолдан сўнг яна май ичириб, йигитни ўз манзилига элтиб ташлайдилар. Хушига келган йигит ўз ҳолидан ҳайрону саргардон, дардини кимга айтишни билолмай сарсон бўлади... Ҳазалнинг мазкур байти ҳам ҳикоятдаги ошиқ йигитнинг аҳволига мос келади, деган фикрдамиз:

Кўрқарам хирмон саҳобин ёпмағай фаҳм этса чарх
Ким, шабистон меҳри шамъидин мунаввардур манга.

Иқтибос келтирганимиз ушбу ҳикоят ҳайрат водийсининг заълида келтирилган. Навоий ҳайрат водийсига таъриф бераркан, бу мақомдаги солиқ тили лол, ақлу ҳушдан бегона бўлиб, замон ва маконни англамай, аслида кимга ва нега ошиқ бўлганини билолмай, ҳайрон ва саргардон бўлишини айтиб ўтади:

Ҳайрат айлар тилни гунгу лол ҳам,
Ақл зойил, ҳушни помол ҳам.
Кечау кундузга боқса ҳар неча,
Онгламас кундузмудур ёхуд кеча.
Боқса ҳарён ҳайратин афзун топар,
Ўзни ҳайрат ичра дигаргун топар.

Мақтаъда Навоий ана шундай ҳайрат ва таажжуб оҳанги билан ҳазалга якун ясаркан, унга ёрнинг висоли муяссар бўлганми ёки

олам унинг изми ихтиёрига ўтганми билолмай қолганини айтади. Зотан, оламдан муддао бўлган ёр ва тирикликнинг муродига айланган дийдор муяссар бўлгандан сўнг олам муродига етган киши-ники бўлур:

Эй Навоий, ҳеч билмонким топибмен васлини,
Ё магарким жумлайи олам мусаххардур манга.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”

16-

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балюлиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Мен қачон дедим: вафо қилғил, манга зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Қай пари пайкарга дерсен: телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манга, бўлдум санга.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, аввора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

- V - - - V - - - V - - - V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Мубтало – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга ботган

Пайкар – сурат, хайкал, жусса, жисм

Жоми Жам – Жамшид жоми. *Биринчи ғазалдаги изоҳга қаранг*

Хизр суйи – *тўққизинчи ғазал изоҳига қаранг*

Жоҳ – мансаб

Ғусса – ғам, ғусса чанги – ғам чолғуси, ғам-алам куйини таратган чанг

Наво – а) куй; бойлик, бутунлик, гармония

Бенаво – номукаммал, қашшоқ, ғариб

Ушшоқ – ошиқлар

Насрий баён

Хуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлган куним қандай балоли кун экан?

Сендин кўнгил узай деб ҳар қанча уринмайин, лекин кун-кундан баттарроқ сенга боғланиб қолдим.

Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтсам, менга устма-уст зулм қиласан, сен қачон менга фидо бўлгил дединги, сенга фидо бўлмадим?

Қайси пари қоматли гўзалга бу хилда ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, манга не жабр-у жафо қилсанг ҳам розиман, чунки сени севиб, девонанг бўлиб қолдим.

Эй кўнгил, улуғлар, донолар насиҳатига мен қулоқ солмадим, энди сен ҳам овора бўладиган бўлдинг, бошимдаги юз бало етмагандек, сен ҳам бир бало бўлдинг (ёки мен сенга бир бало бўлдим).

Жамшид жомидаги май – васл сархушлиги ва абадий ҳаёт рамзи Хизр суйи насибам бўлсин десанг, мансабдан кечиб, дарвеш бўл.

Навоийдек сен маҳбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг ушбу ғазали анча машхур, хонандаларимиз уни кўшиқ қилиб куйлайдилар. Ғазал муҳаббат мавзусида бўлиб, ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-фироқ кўргизади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни писанд қилмай, ҳамма балолар, жабр-зулмга чидайди ва ишқида содиқ эканини исботлаб бораверади.

Ғазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанграбодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга интилиши тасвирланади. Шунга яраша мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил характер, яъни нозу қарашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобидида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган.

Олтинчи байт ғазалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта, бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир муҳаббат мавзусидаги ушбу ғазал ҳам орифона маънога эга эканини таъкидлаб ўтгандай бўлади. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт) – бу пири комил қалби, бу қалб Аллоҳ нури билан мунаввар.

Навоий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганда ҳам пири комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тугилади. Яъни, соқий – пирга етишиб, ишқ нурига ғарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак. Охирги байт ҳам шунга боғлаб юборилган.

Нажмиддин КОМИЛОВ

“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Мен қачон дедим: вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг: фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Қай пари пайкарға дерсен: телба бўлдунг бу сифат?
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санга.

Эй кўнгул, тарки насихат айладим, аввора бўл,
Юз боло етмаски, мен ҳам бир боло бўлдум санга.

Жоми Жам бирла Хиэр суйи насибимдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лутат

Мубтало – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга боғланган
Пайкар – сурат, ҳайкал, жусса, жисм
Жоми Жам – Жамшид жоми

Хизр суйи – ҳаёт суви

Жоҳ – мансаб, амал

Ғусса чанги – ғам чолғуси, ғам-алам куйи, ноласини таратган чанг

Наво – а) куй; бойлик, бутунлик, гармония

Бенаво – номукаммал, қашшоқ, ғариб

Ушшоқ – ошиқлар

Насрий баён

1. Хуснингни кўрай деб сенга зору асир бўлиб қолдим. Сенга ошно бўлган куним қандай балолик кун экан?

2. Сендин кўнгил узай деб ҳар қанча уринмайин, лекин кундан-кун баттарроқ сенга боғланиб қолдим.

3. Мен қачон сенга: менга вафо қил, деб айтсам, менга уст-ма-уст зулм қилмоқдасан; сен қачон менга фидо бўлгил десанг, сенга ҳамиша жонимни фидо қилиб келмоқдаман.

4. Қайси пари қоматли гўзалга ошиқи девона бўлдинг, деб сўрайсан. Эй пари қоматлигим, фақат сени севиб, фақат сенинг ишқингда девона бўлдим, манга не жабру жафо қилсанг ҳам розиман.

5. Эй кўнгул, улуғлар, донолар насиҳатига қулоқ солмадим, сен ҳам ишқ даштида овора бўладиган бўлдинг. Бошимдаги юз бало камлик қилгандек, сен ҳам бир бало бўлдинг (ёки мен ҳам сенга бир бало бўлдим).

6. Жамшид жомидаги май – васл сархушлиги ва абадий ҳаёт рамзи Хизр суйи, яъни мангулик оби ҳаётдан баҳраманд бўлай десанг, мансабдан кечиб, дарвеш бўлгин.

7. Навоийдек сен махбубага асиру бенаво бўлмагунча ошиқлар орасида ишқ алами куйини эшитмадим.

Шарҳ ва изоҳлар

Бу ҳам Навоийнинг машҳур ғазалларидан бўлиб, хонандаларимиз қўшиқ қилиб куйлайдилар. Муҳаббат мавзуидаги бу ғазал ошиқ ва маъшуқа орасидаги айтишув (диалог)га асосланган: маъшуқа ноз-фироқ кўргузади, ошиқни қийнайди. Ошиқ эса буни пи-

санд қилмай, ҳамма балолар, жабру зулмга чидайди ва ишкида со-
диқ эканини исботлаб бораверади. Матладан бошлаб бутун ғазал-
да ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанрабодай тортиб,
тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча
телбаларча унга интилиши тасвирланади.

Мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба сўзлари воситасидаги
байтларда икки хил характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва
қийноқлар гирдобиди қолган умидвор ошиқ образлари яратилган.
Олтинчи байт ғазалда мазмунан алоҳида ажралиб туради. Албатта,
бу байт ҳам аввалги байтлар билан боғланган. Аммо бунда шоир
муҳаббат мавзусидаги ушбу ғазал ҳам орифона маънога эга экани-
га урғу беради. Чунончи, Жамшид жоми ва Хизр суйи (оби ҳаёт)
– бу пири комил қалби, бу қалб Аллоҳ нури билан мунаввар. Наво-
ий дейдики, агар мансабу давлатни тарк этиб, дарвеш бўлсам, ана
шу абадий илоҳий файз насибам бўлади. Соқий деганда ҳам пири
комил, ҳам ёри азиз, маъшуқа назарда тугилади. Яъни соқийга –
пирга етишиб, ишқ нурига ғарқ бўлиш учун дарвеш бўлиш керак.
Охирги байт бу фикрни яна ҳам кучайтиради.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқийе, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Ғусса чангидин навое топпадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

– V – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Лугат

Мубтало – боғланган, гирифтор, шайдо, ғамга ботган.

Пайкар – сурат, хайкал, жусса, жисм

Жоми Жам – Жамшид жоми. *Биринчи ғазалдаги изоҳга қаранг*

Хизр суйи – ҳаёт суви

Жоҳ – мансаб, амал, мартаба; буюклик, эътибор

Ғусса – ғам, ғусса чанги – ғам чолғуси, ғам-алам куйини тарат-
ган чанг

Наво – а) куй; куй номи; бойлик, бутунлик, гармония

Бенаво – номукамал, қашшоқ, ғариб

Ушшоқ – ошиқлар

Насрий баён

1-байт. Сенинг гўзаллигингни кўриш иштиёқида жуда қийнал-
дим, (изтироб чекдим, яъни соғиндим), Мен сени бир ёмон (бахт-
сиз) кунда учратган эканман (яхши кўриш – севиш ҳам шунақа
бўладими?!)

2-байт. Ўзимча кўп марта сендан кўнглимни узиш ҳақида ўйладим, Афсуски, сенга бўлган интилиш, иштиёқ кундан-кунга янада кучайиб бораверди.

3-байт. Мен сенга қачон: менга вафо қилгин, десам, сен (унинг ўрнига) зулм қилдинг, (аммо) сен қачон менга жонингни фидо қилгин десанг, мен бу ишни амалга оширдим.

4-байт. Қайси бир паридан бу қадар ақлдан оздинг деб сўрайсан (яъни менга ўхшаган бошқа бирорта ошиқ оламда йўқ!), Эй қомати парига ўхшаган гўзал, сен мен учун нима қилсанг қилавер, (мен буларнинг барчасига тайёрман, чунки) мен фақат сени дейман, сени.

5-байт. Эй кўнгил, мен (бошқалар айтадиган ёки айтган) насихатларни эшитадиган аҳволда эмасман, сен ҳам (менга ўтит бериш учун) овора бўлиб ўтирма, бошимдаги юзлаб балолар етмаганидек, энди мен ҳам сенга бир бало бўлдим (ташвиш келтирдим) (ёки сен ҳам менга қўшимча ташвиш, изтироб келтирдинг).

6-байт. Эй соқий, мен барча моддий бойликлардан воз кечиб, сени кўришга зор (гадо, яъни ошиқ) бўлганимдан буён Жамшидининг жоми (ичи)даги Хизр суви (абодий тириклик берадиган сув) менинг (доимий) насибам (улушим) бўлди.

7-байт. Охирги байт ҳам икки хил маъно беради:

1) Худди Навоийга ўхшаб, мен ҳам сенга асир (ошиқ) ва бахтсиз ошиқ бўлганимдан бери, қайғу ғамларнинг тўзонида ошиқлар ичида бирор натижа (бахт) топмадим.

2) Худди Навоийга ўхшаб, мен ҳам сенга асир (ошиқ) ва бахтсиз ошиқ бўлганимдан бери, қайғунинг чанглари (муסיқа асбоблари) тарқатган (ёйган) “Наво”, “Ушшоқ” деб аталадиган куйлардан ҳеч бир ҳузур (завқ) топмадим. Ғамларнинг тўзонида ошиқлар ичида бирор натижа (бахт) топмадим.

Шарҳ ва изоҳлар

Навоийнинг мазкур ғазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Ифодали ўқишдан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Профессор Нажмиддин Комилов тўғри кўрсатганидай: “Ғазал матлаидан бошлаб ошиқликнинг азоб экани, муҳаббат дилни оҳанграбодай тортиб, тинч қўймаслиги, маъшуқа қанча ўзини олиб қочса, ошиқ шунча телбаларча унга иштилиши тасвирланади. Шунга яраша мубтало, жафо, вафо, бало, фидо, телба сўзлари иштирокидаги байтларда икки хил характер, яъни нозу карашмали маъшуқа ва қийноқлар гирдобидида қолган умидвор ошиқ образлари яратилган”⁷.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ қўнғилнинг соғинчли иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада мазкур ишқдан, ошиқликдан пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода (“не балолӣғ кун эдиким”) мужассамлашган. Қофияга “мубтало” ва “ошно” сўзларининг сурилиш мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Мисралар охирида такрорланаётиган радиф – “бўлдум санго” мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қаҳрамонга дахлдорлигини, шунингдек, бу туйғуларга сабаб бўлган йўналиш (сен)ни таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар ҳам қолмайди. Аксинча, уларда лирик кайфиятнинг бошқа қирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қаҳрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қаҳрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуқанинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

⁷ Navoiy g'azallari (nastiy bayon, sharh va izoflar)/ tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: B.To'xliyev, D.To'xliyeva. – Toshkent, 2017, 47-bet.

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Таҳлилда матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилганига урғу бериш жоиз. Зеро, олдинги мисраларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. В.В.Бородина қайд этганидай “Кўпинча ғазалнинг ҳар бир байтида бадий тасвир усули сифатида қўлланган антонимлар янги маъновий ва эмоционал бўёқ қасб этади”⁸. Ушбу байтда эса айни шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик “мен”га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюқлаштирилади.

Қай пари найкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Таҳлил жараёнида лирик қаҳрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилаётган унсурларни топиш кишига завқ ва ҳузур бағишлайди. Байтдаги лирик қаҳрамон мурожаати, унинг ёнидаги сўзлар такрори, улар воситасидаги мантиқий қайтариқларнинг айни мана шу мақсадга йўналтирилгани сезилади. Буни иллаган ғазалхонда тасвир маромидан оладиган таъсир ва ҳузурнинг ортиши турган гап.

Кейинги байтда ҳам мурожаат қилиш усули қўлланган, аммо бу мурожаат кимга йўналтирилган? Табиийки, у энди ёрга эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ўзига қаратилган. Ўз-ўзига мурожаат шакли сифатида кўнғил танланган, холос:

Эй кўнгул, тарки насихат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Мазкур байтда ҳам мантиқий зиддият мавжуд. Бу зиддият “юз” ва “бир” сонлари воситасида юзага чиқади.

Бу ерда таҳлили учун яна битта қулай ва жиддий муаммо бор. У “бало” сўзининг маъно қамровини аниқлаш билан алоқадор. Бунда:

⁸ Бородина В.В. Восприятие поэзии Востока. – Москва-Санкт-Петербург, “Диля”, 2001, с.82.

“Бало”нинг офат, кулфат маъноси ҳам унинг тақдирдаги кутилмаган бир ҳодисага ишора маъноси ҳам, айти пайтда мўйян пайтдаги номаълумлик, англаш қийин бўлган вазиятга ишора ҳам акс этган. Кейинги ҳолат кўпроқ кишининг ўзи ҳақидги кинояси сифатида ҳам тушунилиши мумкин.

“Бир бало бўлмоқ” ўзбекнинг ибораси сифатида аклни йўқотмоқ, қилар ишини билмай қолмоқ тарзидаги мано қирраларини ҳам ифодалай олади. Буларнинг бараси лирик қаҳамоннинг шу ондаги, шу лаҳзадаги руҳий ҳолатини тасвирлаш учун жуда қўл келади.

Навбатдаги байт ҳам олдинги байтларда кўзга ташланган зиддиятларнинг мантиқий кучи яна бир пардага кўтарилган ҳолда намоён бўлади.

Одатда, *Жоми Жамга* мушарраф бўлган киши ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида “Хизр суйи” ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсага имкон дегани билан баробардир.

Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқие, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Жоми Жамшид Жамшиднинг жоми қадағи демақдир. – Жамшид Шарқда, хусусан, Марказий Осиёда кенг тарқалган қадимий мифик қаҳрамонлардан бири. У қашф қилган жом – қадаҳ ва унинг ичидаги суюқлик сеҳрли кучга эга бўлиб, гўё жом оламдаги ҳодисаларни ўз эгасига башорат қилиб, олдиндан кўрсата олиш хусусиятига эга бўлган, унинг ичидаги май эса кишини бахтиёрликка, мангуликка муяссар қилган⁹.

Хизр пайғамбарлардан бири сифатида ҳам эътироф этилади. Афсоналарга кўра, у Искандар билан бирга зулумот (қоронғилик олами)дан мангу ҳаёт – тирклик сувини бирга излаган. Искандар йўлда адашиб қолади ва бу сувни ичиш Хизргагина насиб қилади. Мумтоз Шарқ адабиётида ёрнинг лаби (яъни ёр айтган сўзлар)

⁹ Абдулмannonи Насриддин. Фарҳағни мушқилоти адабиёт (номаи мухтасар) – // Куллийти Осор (дар ҳафт мужаллад. Жилди чорум. – Хужанд, “Хуросон”, 2013 с.446-447; Муҳаммаджайфари Ёҳакки. Фарҳағи асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форси. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқот Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе, “Бухоро”, 2014, с.584-588).

мана шу тириклик сувиға ўхшатилади. “Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаи”¹⁰ сифатида талқин этилади.

Лирик қаҳрамон – ошиқ соқий ҳузурида бир гадо, холос. Зеро, “соқий” сўзининг луғавий маънои май қуйиб берувчи дегани бўлса-да, у тасаввуф адабиётида асосан рамзий маънода қўлланади: унинг асл мағиз-моҳияти маърифат манбаси эканлиги билан белгиланади. Шунда лирик қаҳрамон дунёнинг моддий неъматларидан юз ўтгирган кишиларгина қаноат ва ифтихор туйғуларга эга.

Охириги байт – мақта шеърнинг ўзига хос якуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқимини давом ҳам эттиради, айна пайтда уларнинг мантикий поёнини ҳам кўрсатади.

Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Бу ерда “ғусса чанги” ифодаси орқали яна бир сўз ўйини амалга оширилмоқда. Унинг маъносини тўла тасаввур қилиш фақат шу сўзнинг ўзига эътибор бериш билан чегараланмайди. Энди “наво” ва “ушшоқ” сўзларига ҳам диққатни қаратиш зарур. Уларнинг ўзлари англатган луғавий маънодан ташқари куй номларини ҳам билдириши эсга олинса, “ғусса чанги” истиорасининг икки маънода қўлланганини тушуниш осон кечади.

Боқижон ТЎХЛИЕВ

¹⁰ Комилов Н. Жон ва жонон моҳароси. - // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар А.Шарофов, Б.Эшпўлатов).- Т.; Камалак, 1991, 104-бет. Бу ҳақда қаранг: Абдулманнони Насриддин. Фарҳаги мушқилоти адабиёт (номаи мухтасар) – // Куллийети Осор (дар ҳафт мужаллад. Жилди чорум. – Хужанд, “Хуросон”, 2013 с. 435; Муҳаммаджаъфари Ёҳаққи. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форси. Таҳия бо шарҳу тавзеҳот ва таълиқот Рустами Ваҳҳоб. – Душанбе, “Бухоро”, 2014, с.584-588).

“Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга”

Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга,
Лутфунг ўлса, юз менингдекдин фароғатдур санга.

Эй мени саргаштадин гаҳ фориғу гоҳи малул,
Қаҳринг ул, лутфунг бу, ёрабким, не одатдур санга?
Лутфунг ози жон олур, қаҳринг кўпи ҳам ўлтурур,
Булъажаб ҳоледурур, оё не ҳолатдур санга.

Панд эшитмай севдинг они, эй кўнгул, чек дарду ранж,
Оздурур ҳар лаҳза гар юз мунча офатдур санга.

Ваҳм эт оҳим ўтидин, эй гулки, даврон боғида
Кўз ёшимдин бу қадар лутфу тароватдур санга.

Эй қуёш, меҳр аҳлини куйдурма бу водийдаким,
Гармравлар оҳидин мунча ҳароратдур санга.

Эй Навоий, истама васл ул қуёшдин заррадек,
Чун неча ул қилса истиғно, ҳақоратдур санга.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Малолат – малол келиши, хафа бўлмоқ

Фориғ – осойишта, эҳтиёжсиз

Малул – хафа, ранжиган

Булъажаб – ғалати, тушунарсиз

Панд – ўғит, насиҳат

Ранж – азоб, қийинчилик

Гармрав – бир ишга қаттиқ киришган, собит турувчи

Истигно – ҳожатсизлик

Насрий баён

Қаҳринг келса, менинг барча ишларимдан хафа бўлиб ранжийсан. Меҳрибон бўладиган пайтларинг мен кабиларнинг юзтасини ҳам эсингдан чиқарасан.

Мен бечорадан гоҳи ғазаблансанг, гоҳида эсингга ҳам келтирмайсан. Бунақа қахру ғазаб ва лутфу марҳамат кўрсатишга қасрдан одат қилдинг?!

Қаҳрингнинг кўпи ҳам, озгина лутфу марҳаматинг ҳам кишини ўлдирур. Бу ҳолатинг нақадар ажойиб!

Эй кўнгил, насиҳатга қулоқ солмай, уни севдинг, энди дарду ранжига чида. Бунақа офатлар ҳар лаҳзада юз чандон бўлса ҳам, сенга асли кам.

Эй гул, оҳимнинг ўтидан андиша қилки, даврон боғида сенинг гуллаб яшнашинг менинг тўккан кўз ёшларим туфайли эрур.

Эй қуёш, меҳр водийсида саргардон бўлганларни бу қадар куйдурма. Негаки, сенинг ҳароратингнинг манбаи аслида шуларнинг охи ўтидир.

Эй Навоий, заррадек бўлсанг да ул қуёш васлини истама. Унинг ҳожатсизлиги қанча аёнлашса, сенинг ночор ва ҳақирлигинг шунчалик яққол кўринур.

Шарҳ ва изоҳлар

Тасаввуф манбаларида келтирилишича, барҳақ авлиё Зуннул Мисрийнинг зиёратига келган бир вазир суҳбат асносида шундай деган экан:

Мен подшоҳимни жуда яхши кўраман. Ҳазратимнинг кичик бир марҳамати кўнглим гулшанини яшнатиб юборади. Шунинг

баробарида шоҳимнинг ғазабидан жуда қўрқаман. Подшоҳимнинг ғазаби тиғи остида жоним япроқдек қалтираб яшайман.

Зуннун бу гапни эшитгач, йиғлаб айтибди:

Қанийди сен султонингдан қўрққанингчалик мен ҳам Оламлар Подшоҳидан қўрқсам эди...

Таҳлил қилмоқчи бўлганимиз ушбу ғазалнинг дастлабки уч байтида ҳам ёрнинг меҳри ва қаҳри ҳақида сўз юритилади. Ёр ғазабга келганда ошиқнинг барча қилмишларидан малолланса, лутф ва марҳамат кўрсатадиган чоғларда балокашларини эсидан чиқариб қўяди. Ёрнинг қаҳрига учраган ошиқнинг наздида бўстон биёбонга айланса, лутфидан баҳраманд бўлган чоғда гулхан гулшанга эврилади. Муҳаббат синовларида кўп марта итоб ва иқобга дуч келган, озгина лутфу марҳамат кўрса, хурсандчиликдан кўтаролмай ҳалокатга етадиган ошиқ ўз ҳолидан кўра ёрнинг ҳолатини билиши муҳимроқ. Бошқача қилиб айтганда, у ўз жонини ўйламайди, балки бундай ғалати ҳолат, яъни қаҳрнинг кўпидан ва лутфнинг озидан ҳалок бўладиган ошиқ ҳолати ёрнинг кайфиятини бузмаслиги муҳимроқ:

Эй мени саргаштадин гаҳ фориғу гоҳи малул,
Қаҳринг ул, лутфунг бу, ёрабким, не одатдур санга?

Лутфунг ози жон олур, қаҳринг кўпи ҳам ўлтурур,
Булъажаб ҳоледурур, оё не ҳолатдур санга.

Бундай “булъажаб ҳол”га тулишга асосий сабабчи ақлнинг насихатини эшитмай, севги дардига мубтало бўлган кўнгил. Энди у дарду ранж чекишга мажбур. Ҳар бир лаҳзада юз чандон дарду ранж етса ҳам, унинг учун озлик қилади. Шиблий Бағдодий айтганидек, бало ошиқларнинг неъматидир. Парвардигор ҳикмати билан бандага бало-ю офат етса, инояти туфайли шу балони бартараф этишга имон ва қувват ҳам берилади. Офат висол ва қурбат ҳосил қилувчи синовдир:

Панд эшитмай севдинг они, эй кўнгул, чек дарду ранж,
Оздурур ҳар лаҳза гар юз мунча офатдур санга.

Кейинги икки байтда “гул” ва “куёш” сўзлари маҳбуба истиоралари бўлиб хизмат қилган. Байтдаги талқинга кўра даврон боғида гулларнинг хусну таровати ошиқларнинг кўз ёши туфайли, осмон куёшининг ҳарорати эса ҳижрон даштида қолганларнинг оҳининг тафтидандир. Оламнинг нуру рўшнолиги, замоннинг гуллаб яшнаши хусн ва ишқ аҳли туфайли экан, хусн аҳли ҳам ишқ аҳлини буткул эсдан чиқармай, ҳар замон уларга илтифот кўрсатиб туришлари керак:

Ваҳм эт оҳим ўтидин, эй гулки, даврон боғида
Кўз ёшимдин бу қадар лутфу тароватдур санга.

Эй куёш, меҳр аҳлини куйдурма бу водийдаким,
Гармравлар оҳидин мунча ҳароратдур санга.

Мақтаъда Навоий висолни талаб этмаслик кераклиги ҳақида сўз юритади. Унинг талқинида зарра куёшга интилиши қанчали ноўрин бўлса, ошиқнинг ҳолига бепарво маҳбубадан висол таъма қилиш шунчалик нотаъонлик ниспонасидир. Бу талқинга кўра, висол талаби муносиблик даъвоси ва ошиқлик иддаоси яширин. Ишқ аҳли эса иддао ва даъводан йироқ зотлардир. Зотан, даъво йўқолган кўнгилдагина муҳаббат макон тутади:

Эй Навоий, истама васл ул куёшдин заррадек,
Чун неча ул қилса истиғно, ҳақоратдур санга.

Олимжон ДАВЛАТОВ

—~~~~~—
“Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга...”
~~~~~—

Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга,
Лутфунг ўлса, юз менингдекдин фароғатдур санга.

Эй мени саргаштадин гаҳ фориғу гоҳи малул,
Қаҳринг ул, лутфунг бу, ёрабким, не одатдур санга?

Лутфунг ози жон олур, қаҳринг кўпи ҳам ўлтурур,
Булъажаб ҳоледурур, оё не ҳолатдур санга.

Панд эшитмай севдинг ани, эй кўнгул, чек дарду ранж,
Оздурур ҳар лаҳза гар юз мунча офатдур санга.

Ваҳм эт оҳим ўтидин, эй гулки, даврон боғида
Кўз ёшимдин бу қадар лутфу тароватдур санга.

Эй қуёш, меҳр аҳлини куйдурма бу водийдаким,
Гармравлар оҳидин мунча ҳароратдур санга.

Эй Навоий, истама васл ул қуёшдин заррадек,
Чун неча ул қилса истиғно, ҳақоратдур санга.

– V – – – V – – – V – – – V –
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф.

Лутат

Малолат – малолат, андух, ғам, ғусса, азият

Фароғат – осудалик

Саргашта – сарсон, оввора, саргардон, паришон

Фориғ – тинчиган, бўшаган

Малул – ранжиган, хафа, ғамгин, жафо чеккан

Булъажаб – ғалати, ажойиб, қизик

Ранж – қийинчилик, меҳнат, машаққат

Лутф – меҳрибонлик, марҳамат, шафқат

Тароват – роҳат, салқин ҳавода роҳатланиш; сўлимлик, сал-
қинлик; яшнаш, сафоланиш

Гармрав – оташнафас, олов нафасли

Истиғно – эҳтиёжсизлик, ноз-истиғно

Насрий баён

Қаҳринг келса, ҳамма ишимдан сенга азият етади (ёқтирмайсан), агар лутфингни бағипласанг, мен каби юзлаб (ошиқдан) ҳам сенга (ҳеч қандай зиён йўқ, фақат) осудалик, ҳаловат етади, яъни барчамизга эътиборсизсан.

Эй мен оввора ва ҷаришон ошиғингдан гоҳи фароғат, гоҳи малолат туйган маъшуқам, қаҳранг ундай, лутфинг бундай бўлса, одатингни ҳам тунғуниб бўлмай қолди, ўзи?!

Лутфинг оз бўлса, жоним олғудай изтиробда қоламан, қаҳрингинг кўилиги ҳам ўлдирғудай бўлади, (сенинг бу феълинг, ўзгариб турадиган кайфиятинг) қандай ғалати ҳол бўлди-я?!

(Доноларнинг севма ва азият чекма деган) панд-насиҳатларини эшитмасдан уни севган ўзинг бўлдинг, (бу саркашлигинг учун) энди дард ва машаққатларни тортавер, агар ҳар лаҳзада (ишқ дасидан) бундан юз марта кўп офат бўлса ҳам сенга оздир (аслида).

Бу замон боғида тўккан кўз ёшларимдан осойишталик ва ва яшнашни туйсанг ҳамки, эй гул(дай яшнаб турган гўзал маъшуқам), (ишқинг таъсирида мен чекаётган) оҳларимнинг ўтидан ваҳимага туш.

Эй қуёш(дай ҳусну таровати барқарор гўзалим), ошиқларингни ишқ водийсида кўп (ҳажринг ва изтиробларинг ўтида) куйдиравермаки, аслида юзингдаги иссиқлик ва ҳарорат отапнафас ошиқларинг оҳидандир.

Эй Навоий, у қуёшдек куйдирувчи гўзалдан заррадай висол ишташнинг ҳам фойдаси йўқ, (чунки унинг сенга нисбатан туйгани фақат нозу истиғо бўлаяпти. Бу) эҳтиёжсизликлар эса сенга ҳақоратдир, билсанг.

Шарҳ ва изоҳлар

Биз таҳлил қилаётган навбатдаги етти байтлик шаклан мусалсал, мазмунан ошиқона ғазал – бу маъшуқанинг озорларига ошиқнинг муносабати ҳақидадир.

Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга,
Лутфунг ўлса, юз менингдекдин фароғатдур санга.

Қаҳринг келса, ҳамма ишимдан сенга азият етади (ёқтирмайсан), агар лутфингни бағишласанг, мен каби юзлаб (ошиқдан) ҳам сенга (ҳеч қандай зиён йўқ, фақат) осудалик, ҳаловат етади, яъни барчамизга эътиборсизсан.

Навоий ижодида маъшуқанинг ўзига хослиги – характери очиб берилган ғазаллар жуда кам учрайди. Борлари ҳам унинг ташқи кўриниши билан боғлиқ ҳолда тасвирланади. Маъшуқанинг от сакратиши, чавгон ўйнаши, ошиқни куйдириб ранг-баранг либос кийиши кабилар шулар жумласидан. Ушбу ғазал шуниси билан ҳам аҳамиятлики, унда маъшуқанинг характери ошиққа бўлган муносабати тасвирида акс этган.

Маъшуқа нафақат гўзал, балки характер жиҳатидан ҳам мураккаб шахс. Унинг ошиққа бўлган муносабати тушунарсиз. Гоҳи унга илтифот қилса, гоҳи ҳар бир сўзи, хатти-ҳаракати малол келганлигини очиқ билдиради. Ошиқнинг эса бундай турфахилликдан юраги зада бўлади. Маъшуқанинг ўзига бўлган ҳақиқий муносабатини билмай, кўнгли ўртанади. Э-воҳки, бундай ўртанишдан ҳижрон азоблари енгил ва маъқул кўринади. Ғазалда мана шу ҳолатнинг тадрижий ривож қаламга олинади.

Байтда қаҳринг ва лутфунг, фароғат ва малолат сўзлари орқали тазод ҳамда мувозана санъатларига мурожаат этилган.

Эй мени саргаштадин гаҳ фориғу гоҳи малул,
Қаҳринг ул, лутфунг бу, ёрабким, не одатдур санга?

Эй мен оввора ва паришон ошиғингдан гоҳи фароғат, гоҳи малолат туйган маъшуқам, қаҳранг ундай, лутфинг бундай бўлса, одатингни ҳам тушуниб бўлмай қолди, ўзи?!

Навбатдаги байтда маъшуқанинг турфа одаларидан ҳайратда қолган, кўнгли зада бўлган ошиқнинг чорасизларча берган саволи акс этган.

Байтда фориғ ва малул, қаҳринг ва лутфунг сўзлари орқали тазод, гоҳ, гоҳи сўзлари орқали тақрир санъатига мурожаат этилмоқда. Байтда илтифот санъатидан ҳам фойдаланилган.

Лутфунг ози жон олур, қаҳринг кўпи ҳам ўлтурур,
Булъажаб ҳоледурур, оё не ҳолатдур санга.

Лутфинг оз бўлса, жоним олгудай изтиробда қоламан, қаҳрининг кўлиги ҳам ўлдиргудай бўлади, (сенинг бу феълинг, ўзгариб турадиган кайфиятинг) қандай ғалати ҳол бўлди-я?!

Лутфинг озлиги яъни, эътиборсизлик, ошиққа озор беради. Қаҳрининг кўпи, яъни малолланиш ҳам уни жон ўртовчи ҳолатга солади. Бу аросат аро ошиқ маъшуқанинг асл ниятини билмай ҳайрат ва изтироб алангасида ёнади. Умуман, муҳаббат инсон ҳаётида анормал ҳолат бўлиб, нормал инсон учун ўта майда туюлган ҳодисалар ошиқ учун глобал муаммоларга айланиб кетиши табиий ҳол.

Байтда лутфунг ва қаҳринг, оз ва кўп сўзлари орқали тазод, жон олур бирикмаси ва ўлтурур сўзи орқали таносиб, ҳол ва ҳолат сўзлари орқали эса иштиқоқ ҳамда муболага санъатларига мурожаат этилган.

Панд эшитмай севдинг ани, эй кўнгул, чек дарду ранж,
Оздурур ҳар лаҳза гар юз мунча офатдур санга.

(Доноларнинг севма ва азият чекма, деган) панд-насихатларини эшитмасдан уни севган ўзинг бўлдинг, (бу саркашлигинг учун) энди дард ва машаққатларни тортавер, агар ҳар лаҳзада (ишқ дастидан) бундан юз марта кўп офат бўлса ҳам сенга оздир (аслида).

Тўртинчи байтда шоир ўз кўнглига мурожаат этади. Байтда илтифот, дарду ранж сўзлари орқали таъдид, ишқ изтиробларини офат, деб таърифлаш орқали эса муболага санъатларига мурожаат этилган.

Баҳм эт оҳим ўтидин, эй гулки, даврон боғида
Кўз ёшимдин бу қадар лутфу тароватдур санга.

Бу замон боғида тўккан кўз ёшларимдан осойишталик ва ва яшнашни туйсанг ҳамки, эй гул(дай яшнаб турган гўзал маъшуқам), (ишқинг таъсирида мен чекаётган) оҳларимнинг ўтидан ваҳимага туш.

Навбатдаги байтда яна ошиқ маъшуқага мурожаат этмоқда. Кўз ёшимданку, осойишталик ва марҳамат топдинг, эй даврон боғида гулдай очилган севгилим, лекин мен чеккан оҳим ўтидан эҳтиёт бўл. Ахир ошиқнинг чеккан оҳи еру осмонни куйдириб юбориши ҳеч гап эмас.

Байтда эй гул бирикмаси ёрдамида илтифот, гул сўзи воситасида истиора, лутфу тароват сўзлари билан таъдид, оҳим ўти, кўз ёшим бирикмалари орқали таносиб санъатлари ҳосил этилмоқда.

Эй қуёш, меҳр аҳлини куйдурма бу водийдаким,
Гармравлар оҳидин мунча ҳароратдур санга.

Эй қуёш(дай ҳусну таровати барқарор гўзалим), ошиқларинг-ни ишқ водийсида кўп (ҳажринг ва изтиробларинг ўтида) куйдиравермаки, аслида юзингдаги иссиқлик ва ҳарорат оташнафас ошиқларинг оҳидандир.

Меҳр аҳли – ошиқларни эътиборсизлигинг, саркашлигинг билан азоблаб куйдираверма, сендаги бу иссиқлик, кишини ўзига тортадиган ҳарорат оташнафас ошиқларинг оҳидан пайдо бўлган, ўзи. Шундай экан, уларга ҳам эътибор қил, одам ўрнида кўр, дея ёлворади бечора ошиқ.

Байтда гармрав, оҳ ва ҳарорат, қуёш ва меҳр сўзлари билан таносиб, эй қуёш бирикмаси воситасида истиора, муболаға санъатларига мурожаат қилинган.

Мақтаъда Навоийнинг ишқпараст лирик қаҳрамони ёрининг нозу истиғносидан тўйиб, ишқдан тавба қилгандай бўлади.

Эй Навоий, истама васл ул қуёшдин заррадек,
Чун неча ул қилса истиғно, ҳақоратдур санга.

Эй Навоий, у қуёшдек куйдирувчи гўзалдан заррадай висол ишташнинг ҳам фойдаси йўқ, (чунки унинг сенга нисбатан туйгани факат нозу истиғо бўлаяпти. Бу) эҳтиёжсизликлар эса сенга ҳақоратдир, билсанг.

Байтдаги заррадек сўзини иккинчи маъносига эътибор қаратсак, кўз олдимизда байтнинг ҳам иккинчи маъноси зоҳир бўлади.

Яъни: Эй Навоий у қуёшдек нур сочувчи гўзал. Қуёшдек машҳур ва севимли. Сен эса заррадай ожиз ва ночорсан. Шундай экан, ундан висол ишташ тўғри эмас. У ҳар қанча истиғно – эҳтиёжсизлик намоён этса, сен учун бу ҳақорат бўлади.

Байтда қуёш ва зарра сўзлари орқали айни пайтда таносиб ва маънавий тазод, Навоийга мурожаат этиш орқали эса илтифот санъатлари ҳосил этилмоқда.

Кейинчалик бу йўналиш, яъни маъшуқанинг озорларига муносабат билдириш, ёрнинг характеридаги саркашликни тасвирлаш бошқа ижодкорлар ғазалларида ҳам ўз аксини топди.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Эй алифдек қоматинг мийли бузулган жон аро...”

Эй алифдек қоматинг мийли бузулган жон аро,
Ганжи ҳуснунг жавҳари бу хоотири вайрон аро.

Кулмагинг ичра малоҳат уйладурким, шўхлар
Ўйнамоқдин юз ёшурурлар гули хандон аро.

Гар каломингни Масих анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳе тушар Куръон аро.

Ўқларингдин жон топармен, гўйиё пайконлари
Су ичарда ғўта топмиш чашмаи ҳайвон аро.

Хаста кўнглум оҳи кўнглунга дедим қилғай асар,
Қайда ўлтурсун вале бемор ўқи сандон аро.

Бошта гавҳар гўйининг фикридин ортар дардисар,
Кимки кечти бошидин, гўй урди бу майдон аро.

Уйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.

Лаълинг олған кўнглум аҳволин мунажжим чун кўрар,
Айтур ул овора бўлган ғойибингдур қон аро.

Эй Навоий, ишқ дарди кўрган эл кўнглин бузар,
Ҳар харошеким, унунг зоҳир қилур афғон аро.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Ганж – хазина

Мийл – 1) Темир ё ёғочдан ясалган, мазорлар ёки забт этилган қасрлар устига санчиладиган туғ. 2) Сурма тортадиган чўп.
3) Захмларни тикадиган жарроҳлик игнаси.

Жавҳар – гавҳар; моҳият

Анфос – нафаслар

Пайкон – ўқнинг темир учи

Сандон – темирчининг садоғи

Гўй – копток, соққа

Адно – тесқари

Амн – омонлик, тинчлик

Сокин – яшовчи

Гунбади гардон – айланма фалак

Харош – нола

Насрий баён

1. Эй қомати алифдек гўзал, сенинг қоматинг жоним ўртасида жойлашган. Хуснинг хазинасининг моҳияти бузилган хотиримда асранмоқда.

2. Сенинг малоҳатли кулиб табассум қилишларинг гўзал шўхлар юзларини гуллар орасида яширганларига менгзайди.

3. Эй ҳабибим, агар каломингни Исо Масих нафасига ўхшатган бўлсам, мени айб этма, чунки Қуръон ўқиганда ҳам гоҳида ғалат тушади.

4. Сенинг ўқларинг мени тирилтирмоқда, пайконларига ишлов берилаётганда Хизр чашмасидан сув бергандек гўё.

5. Ишқингдан бемор кўнглимдан чиққан оҳим сенинг кўнглин-га таъсир этади, деб хато қилган эканман. Ахир, синган ўқ темир-чининг садоғини тешиб ўтолмайдику?!

6. Бу синов майдонида мол дунё, дурру жавохир йиғишга туш-са, бош оғриқ орттиради. Кимки бошидан кечса, ушбу майдонда албатта ғолиб чиқади.

7. Чархи фалак остида бир дам омонлик бўлмаса, ажаблан-маслик керак, чулки тескари айланадиган уйни маскан тутган киши бир лаҳза ҳам хотиржам ўтиролмайди.

8. Мунажжим лаъли лабинг ишқида ғойиб бўлган кўнглимни фол очса, айтурким, ғойиб бўлганинг қон ичра қолмиш.

9. Эй Навоий, фиғон чеккан чоғингда кўнглингдан чиққан ҳар бир ноланг ишқ дардидан хабардор элнинг кўнглини бузади.

Ҳазалнинг умумий мазмун моҳияти

Матлаъда китобат санъати истиора, ташбеҳ ва ийҳом санъат-лари билан қоришиқ ҳолатда келтирилган. Ёрнинг алифдек қома-ти жоннинг ўртасида жойлашгани ҳақидаги ўхшатиш Навоийнинг ўзида ҳам, салафлари ва халафлари ижодида ҳам кўп марта қўлла-нилган. Жумладан, мактаб дарсликлари орқали бизга таниш бўл-ган машҳур рубоийсини эслайлик:

Жонимдағи “жим” икки долингга фидо,
Андин сўнг “алиф” тоза пиҳолингга фидо,
“Нун”и дағи анбарин ҳилолингга фидо,
Қолган ики нуқта икки холингга фидо.

Таҳлил қилаётганимиз ҳазал матлаъида “мийл” сўзининг қўл-ланилиши тасвир ва тасаввур уфқларини янада кенгайтирган. Лугатлар изоҳи ва пасрий баён қисмида берилганидек, ёрнинг алиф ҳарфидек расо қома-ти ишқ лашкари ҳужумининг музаффа-рияти, муҳаббат ғалабасининг туғ – байроғи ўлароқ “бузулган жон аро” ўрнатилган. “Жим” ва “нун” ҳарфи эса бундай ўхшатиш ту-

файли зеҳниятимизда бузилган ўлкалар манзарасини гавдаланти-
ради. Агар “мийл” сўзини иккинчи – сурма тортадиган чўп маъно-
сида қўлласак, ёрнинг алифдек қомати ошиқнинг басират кўзини
очувчи Сулаймон сурмаси манбаси маъносили билдиради. Мийл
сўзи учинчи маънода, яъни захмларни тикадиган жарроҳлик игна-
си маъносида қўлланилганида олдинги талқинларни тўлдирувчи
янги маъно ва моҳиятларга йўл очади. Шоир мазкур сўзни айнан
қайси маънода қўлагани ҳақида ҳукм чиқаришга ожизмиз. Аммо
биргина сўз билан турли ва турфа маъноларнинг ҳосил бўлиши –
асил шеърятнинг асосий белгиси яна бир қарра ўз тасдиғини топ-
моқда.

Иккинчи байтда ёрнинг малоҳатли табассуми гулшанда гул-
чеҳра гўзалларнинг бекинмачоқ ўйнашига ўхшатилади. “Кулма-
гинг ичра малоҳат” бирикмаси охирзамон пайғамбарининг “Ал
ҳазлу фил каломи камилҳин фит-таъоми” (сўзлашишда ҳазил-ҳу-
зул қилиш таомга солинажак туз каби бўлсин) ҳадиси маъносига
ишора қилади. Малоҳат ҳам “милҳ” (туз) сўзи билан ўзакдош. Тузи
расо бўлган таом лазиз бўлганидек, чиройли табассум ҳам жонга
роҳат бағишлайди. Гулшанда хандон очилган гуллар минг чирой-
ли бўлгани билан, кулиб турувчи гулчеҳралар бу гуллардан яққол
ажралиб туришидек, маҳбубанинг малоҳатли кулгуси бошқалар-
нинг кулгусидан жонбахшлиги билан ажралиб туради:

Кулмагинг ичра малоҳат уйладурким, шўҳлар
Ўйнамоқдин юз ёшурурлар гули хандон аро.

Учинчи байтда ийҳом унсурлари қўлланилгани сабабли алоҳи-
да изоҳни талаб қилади. Акс ҳолда, ҳабибнинг каломи Исо Ма-
сиҳнинг нафасидек жонбахш эмас (?), Куръони каримнинг айрим
оятларида хато бор (?) каби янглиш хулосалар чиқиши мумкин. Ҳа-
биб – Пайғамбаримиз Мухаммад Мустафонинг сифати эканлиги ол-
динги шарҳларда таъкидланганди. Бу байтда ҳабибнинг каломи Исо
Масиҳнинг жон бағишловчи нафасига ўхшатилгани хатолиги ай-
тилган. Негаки, Исо Масиҳнинг мўъжизаси у зотнинг вафоти билан
тўхтатилган. Ҳабибимиз Мухаммад Мустафо (с.а.в.)нинг мўъжизаси
– Куръони карим эса қиёматгача бардавом туради. Исо Масиҳнинг
каломи ўлик баданларга жон бағишлаган бўлса, Мухаммад Муста-

фонинг каломи руҳларни тирилтириш хосиятига эга. Шу маънони Навоий “Сабъаи сайёр”да қуйидагича баён этган:

Берур ул бир ўлукка жон сўзидин,
Тан аро киргузур равон сўзидин.
Муни дерлар: “Муҳаммади арабий”,
Ул бирининг “Масих” эрур лақаби.

Фақиҳларнинг ҳукмига кўра, нияти тўғри ва иймони саломат, аммо тажвиддан беҳабар одам Қуръон кироати чоғида йўл қўядиган хатолари кечирилади. Худди шу каби, ҳабибнинг қиёматгача руҳларга жон бағишловчи каломини адашиб Исо Масихнинг вақтинчалик ўликларга жон бағишлаш мўъжизасига ўхшатгани, бу хато авомнинг Қуръон ўқиш чоғида йўл қўйилган хатолари каби кечирилиши, муҳибнинг нияти тўғри бўлгани учун айбламаслиги сўралади:

Гар каломингни Масих анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳе тушар Қуръон аро.

Кейинги байтда мангулик ва тирикликнинг бошқа бир тимсоли – Хизр алайҳиссаломга абадий умр бағишлаган “чашмайи ҳайвон”га мурожаат қилинади. Шоирнинг лутфига кўра, ёрнинг отган ўқлари ишлов берилаётган пайтида обихаёт сувига ботириб олгандек ошиққа жон бағишловчи хосиятга эга. Муҳаббат ўқидан жароҳат олган кўнғил Хизр чашмасидан сув ичгандек барҳаёт бўлади:

Ўқларингдин жон топармен, гўйиё пайконлари
Су ичарда ёта топиш чашмайи ҳайвон аро.

Олтинчи ва еттинчи байтлар ахлоқий мавзуга бағишланган. Жавоҳирлар ҳақидаги китобларга кўра лаъл ва гавҳарлар бош оғриғини қолдирувчи хосиятга эга. Навоий талқинига кўра гавҳар, яъни мол – дунё тўплаш аслида ташвишни кўпайтирувчи ортиқча дардисар. Синов майдони бўлган бу дунёда бойлик кетидан

кувмасдан, тирикликнинг асл мақсади йўлида бошқини фидо қилишдан ҳам қайтмайдиган инсонгина ғолиб чиқади. Мақсадни аниқроқ ифодаланг учун Навоий чавгонбозлик ўйинини тамсил этади: Бир гуруҳ отлиқлар чавгонбозлик пайтида от чолиб, гўй – копток кетидан тинмай югуришади. Ўйин пайти ҳамма гўйни ўз ихтиёрида сақлаб туриш, эгаллик қилишга ҳаракат қилади. Ўйин тугагач эса, биров гўйга эътибор қилмасдан ташлаб кетади. Мол дунё ҳам ўз моҳиятига кўра ўйиндан кейин қадрсиз бўлган коптокдан заррача фарқи йўқ. Шунинг учун, зилзила пайти тескари айлангдиган уйда хотиржам ўтириб бўлмагани каби, тинмай айланггган бу фалак остида абадий маскан тутиб бўлмаслигини англаган киши охират тадоригини кўриши керак:

Бошта гавҳар гўйининг фикридин ортар дардисар,
Кимки кечти бошидин, гўй урди бу майдон аро.
Ўйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.

Олтинчи байтда гавҳар йиғишни ортикча дардисар билган шоир саккизинчи байтда ёрнинг лаълдек қизил лаблари васфига ўтади. Манбаларга кўра лаъл маъданига ишлов бериш учун заргарлар олдин уни узок бир муддат қонга ботириб қўйишаркан. Қонга тўйинган лаълнинг жиљоси ёрқинроқ бўлиб, ишлов бериш пайтида синиб қолмаскан. Навоий ушбу далилдан ишқнинг изтиробини, ушбу лаълни қўлга киритиш ҳақиқий саодат эканини ифода этиш йўлида маҳорат билан фойдаланган. Аммо бу саодатнинг моҳиятини ишқ дардидан хабардор кишиларгина англай олади. Худди шунингдек, Навоийнинг ўтти сатрлари ҳам фақат ишқ оташида тобланган кўнгилларгагина таъсир этиб, унинг нолалари муҳаббат дардидан насибадор бўлган қавмни фиғонга келтиради:

Лаълинг олған кўнглум аҳволин мунажжим чун кўрар,
Айтур ул овора бўлған ғойибингдур қон аро.

Эй Навоий, ишқ дарди кўрган эл кўнглин бузар,

Ҳар хорошеким, унунг зохир қилур афғон аро.

Олимжон ДАВЛАТОВ

“Эй алифдек қоматинг мийли бузулган жон аро...”

-18-

Эй алифдек қоматинг майли бузулган жон аро
Ганжи ҳуснунг жавҳари бу хотири вайрон аро.

Кулмагинг ичра малоҳат уйладурким, шўхлар
Ўйнамоқдин юз ёшурурлар гули хандон аро.

Гар каломингни Масих анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳе тушар Қуръон аро.

Ўқларингдин жон топармен, гўйие пайконлари
Су ичарда ғўта топмиш чашмаи ҳайвон аро.

Хаста кўнглум охи кўнглунгга дедим қилғай асар,
Қайда ўлтурсун вале бемор ўқи сандон аро.

Бошта гавҳар гўйининг фикридин ортар дардисар
Кимки, кечти бошидин гўй урди бу майдон аро.

Уйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.

Лаълинг олган кўнглум аҳволин мунажжим чун кўрар,
Айтур ул аввора бўлган ғойибингдур қон аро.

Эй Навоий, ишқ дарди кўрган эл кўнглин бузар,
Ҳар харошеким, унунг зоҳир қилур афғон аро.

– V – – V – – V – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Майл – хоҳиш, истак; завқ, ҳавас
Жавҳар – Гавҳар, қимматбаҳо тош; асл модда; Асос; унсур;
моҳият; Нодир, ноёб; Ҳаёт
Калом – Сўз
Анфос – Нафаслар
Ҳабиб – Қадрдон, дўст; Маҳбуба, маъшуқа, севгили
Ғалат – Янглиш, нотўғри, хато, саҳв, ёлғон
Пайкон – Ўқнинг металл учи
Ўта – Шўнғиш, сувга шўнғиб чиқиш
Чашмаи ҳайвон – Тириклик суви, тириклик булоғи
Ўй – Човгон тўпи
Дардисар – Бош оғриғи, бошнинг балоси
Адно – Энг паст, қуйи, тубан; Озгина; Кичкина, арзимаган.
Сокин – Бир жойда турувчи, турғун яшовчи
Амн – Тинчлик, омонлик, осойишталик; Тинч; хилват; роҳат
Гунбади гардон – Осмон гумбази, мажозан тақдир
Харош – Юриш, кезиш; Дард, алам, азоб; Таъсир, асар; Хириллаш
Афғон – Фиғонлар

Насрий баён

Эй, алифдай тик қоматинг хоҳиши ва ҳаваси бузилган жонга тушган, бу ҳуснингнинг ноёб моҳияти ва гавҳари вайрона хотирга (ўрнашиб олган гўзал ёрим)!

Кулишингдаги малоҳат ёш ва шўх гўзалларнинг ўйнаб очилган гуллар панасига юз яширганларига ўхшайди.

Эй севимли дўстим, сўзингни Масиҳ нафасига тенглаштирсам, айб қилмаки, хатто Қуръонда хато ёки янглишини содир бўлган.

Сув ичган пайти гўё тириклик сувига шўнғиб чиққандек, ўқларинг теккан пайт унинг пайконларидан жон топаман.

Хаста кўнглимининг чеккан оҳи кўнглингга асар қиладими, деб ўйласам, беморнинг сандонга тушган ўқи қандай таъсир қилсин, ахир?!

Бошимда гавҳардек (ўйнаётган) човгон тўпнинг фикридан бош оғримиз ортиб бораяпти. Бу майдонга тулшишни(ва чавгон ўйнашни) истаган ҳар киши бошидан кечириши керак.

Сокиилик, яъни жимлик пайтида ҳам уй секингина тебрана-нар экан, албатта, хотир жам бўлмайди, шундай экан тақдирнинг чархпалагидан омонлик бўлмаслиги ажабланарли эмас.

Лаъл(дек (қизил ва ўтли лаб)инг олган кўнглим аҳволи ҳақида (фолбин) мунажжим фол кўриб, “оввора бўлган ул ғойибингни қон аро (кўрдим)” деди.

Эй Навоий, фиғонимдан юзага келган хириллаш ёки дард ишқ-ни кўрган ҳар кишининг кўнглини бузиб, вайрон қилишга қодир!

Шарҳ ва изоҳлар

Биз таҳлил қилаётган навбатдаги тўққиз байтли ғазал мазмунан ошиқона ва шаклан пароканда бўлиб, маъшуқа мадҳи, ошиқ арзи ҳоли ва орифона фикру мулоҳазаларнинг ўзига хос уйғунлашмасидир.

Матлаъда маъшуқа гўзаллиги ва бу гўзалликнинг ошиққа таъсири тасвирланади:

Эй алифдек қоматинг майли бузулган жон аро
Ганжи ҳуснунг жавҳари бу хотири вайрон аро.

Ошиқ маъшукани шунчалар соғинади, яхши кўрадики, натижада, унинг гўзаллигини ҳаёли хотирасига маҳкам ўрнашиб олган. Қоматининг ҳаёли эса жонини забт этган. Байтда яна бир чиройли сўз ўйини бор. Яъни хазина вайронада бўлади, деган тушунчага мурожаат этган улуг шоир “сени эслайвериб, ўйлайвериб, хотирам ҳам вайрон бўлди. Бироқ мана шу вайрон хотирада сенинг ҳуснининг ҳаёли ҳам хазина каби пинҳондир”, демоқчи.

Байтда “бузулган жон”, “ганжи ҳуснунг жавҳари”, “хотири вайрон” бирикмалари воситасида истиора, тамсил ва “алифдек” сўзи орқали ташбеҳ санъатларига мурожаат этилган.

Кулмагинг ичра малоҳат уйладурким, шўхлар
Ўйнамоқдин юз ёшурурлар гули хандон аро.

Навбатдаги байтда маъшуканинг кулгуси мадҳ этилмоқда. У шунчалик чиройли ва малоҳатли куладики, кулгуси гўзалларнинг гуллар орасида юз яширишларига ўхшайди. Байтда маълуқа кулгуси очилган гулга, ундаги малоҳат гўзаллар ишвасига ўхшатилиб, ҳусни таълил, гули хандон бирикмаси орқали эса истиора санъатларига мурожаат этилмоқда.

Гар каломингни Масиҳ анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳе тушар Қуръон аро.

Байтни ўқиганимиздаёқ Навоийни Қуръондан хато қидирадиган исёнкор ёки ўта ҳурфикр, деб ўйлашимиз мумкин. Бир оз пишмайлик. Навоийнинг эътиқодига ва ўша замон мафқурасига қарайдиган бўлсак, фикримиз нотўғрилиги аён бўлади. Унда юқоридаги байтнинг маъноси қандай бўлди? Байтда, бизнингча, сўз мансук, яъни бекор қилинган оятлар ҳақида кетмоқда. Маълумки, бирор бир шариат ҳукми ҳақида бир нечта турли хил оятлар назил бўлган. Айтайлик, зинокорга, аввал насиҳат қилиш ҳақидаги, сўнгра дарра ва тошбўрон жазоси берилган оят, маст қилувчи ичимликлар ҳақида ҳам навбатма-навбат уч хил ҳукм назил бўлган. Бунда олдинги ҳукмларни эълон қилган оят мансук бўлган, яъни бекор қилинган. Навоий мана шундай ғалатликлар ҳатто Қуръонда ҳам бор экан, бас сенинг сўзингни Масиҳ нафасига ўхшатсам, айбга санама, дея маъшукасидан узр сўрамоқда.

Байтда эй ҳабиб сўзи орқали илтифот, Масиҳ сўзи орқали талмеҳ санъатларига мурожаат этилган.

Ўқларингдин жон топармен, гўйиё пайконлари
Су ичарда ғўта топмиш чашмайи ҳайвон аро.

Навбатдаги байтда маъшуканинг ўқдай заҳарли нигоҳлари тараннум этилади. Маълуқа ошиғига заҳарли нигоҳларини қадагани сари унинг пайкондек киприкларидан жон каби ҳаёт нафасини топади. Буни эса сув ичаётган пайт унга шўнғиган ғаввос ҳолатига ўхшатади.

Байтда ўқларинг ва пайконлари сўзлари орқали истиора, иккинчи мисра воситасида тамсил ва муболаға санъатларига мурожаат этилмоқда.

Хаста кўнглум охи кўнглунгга дедим қилғай асар,
Қайда ўлтурсун вале бемор ўқи сандон аро.

Навбатдаги байтда маъшуқанинг бемехр ва тошюраклигидан шикоят қилинмоқда. Васлингни талаб қилиб, тортган “ох”ларим кўнглингга таъсир қилди, деб ўйласам, янглишган эканман. Ахир, хаста кишининг отган ўқлари сандонга тушса, унга қандай таъсир кўрсатсин.

Байтда ошиқ ўзини хаста кишига, тортган оҳларини ўққа, маъшуқа қалбини эса сандонга ўхшатиб, хусни таълил санъатига мурожаат этмоқда.

Бошта гавҳар гўйининг фикридин ортар дардисар
Кимки, кечти бошидин гўй урди бу майдон аро.

Навбатда байтда бераҳм маъшуқага хос бўлган яна бир хусусият қаламга оланган. У от миниб, йиғитлар билан човгон ўйнайди. Яна бой ва эҳтиёжсизлиги туфайли гавҳардек қимматбаҳо тонадан гўй – човгонтўп ясатади. Унинг бу қадар саркашлигини кўрган ошиқ рашқдан азобланади. Лекин маъшуқага гапи ўтмаслиги учун бу ҳолатга эътироз билдиrolмайди. Аксинча, унга яқинроқ бўлиш учун ёрнинг ўйнайдиган човгон тўпи ўрнида ўз бошини тутишга ҳам рози бўлади. Байтда, айни пайтда, бу йўлга, яъни ишқ йўлига тушган одам бошидан кечиши керак, деган умумий маъно ҳам ифодааланган.

Байтда гавҳар гўйи бирикмаси орқали истиора, гўй сўзининг такроридан радд ул-ҳашв илал ҳашв санъатларидан фойдаланилган.

Уйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.

Навбатдаги байтда Навоий ғазал мавзусидан чекиниб, ижтимоий-орифона мавзуда фикрламоқда. Сокинлик вақтида ҳам тебранадиган, яъни омонат уйда, чайлада яшаган кишининг хотири жам бўлмаслиги табиий. Шундай экан, муттасил тебраниб турадиган тақдирнинг чархпалагидан омонлик йўқлиги аниқ.

Лаълинг олган кўнглум аҳволин мунажжим чун кўрар,
Айтур ул аввора бўлган ғойибингдур қон аро.

Навбатдаги бегона байтда шоир яна ғазал мавзусига қайтиб маъшуканинг лаълдай қизил лабларини мадҳ этмоқда ва айни пайтда, бу гўзалликнинг ўз кўнглига кўрсатган салбий таъсиридан арз қилмоқда. Яъни, лаълдай қизил лабларинг кўнглимни олганлигини кўрган мунажжим (фолбин фол кўриб) ғойиб бўлган (йўқолган кўнглинг)ни қон ичида кўрдим, демоқда. Байтда Навоий фолбин мунажжимларнинг бирор воқеани аниқ эмас, умумий тахлитда сўзлашларига ҳам ишора этмоқда.

Байтда аввора бўлган ғойибинг бирикмаси, лаълинг сўзи орқали истиора, ташхис санъатларидан фойдаланиган.

Эй Навоий, ишқ дарди кўрган эл кўнглин бузар,
Ҳар харошеким, унунг зоҳир қилур афғон аро.

Мақтаъда Навоий ишқпараст ва ошиқ лирик қаҳрамоннинг умумий аҳволи ҳақида хулоса тарзида маълумот бермоқда. Яъни, эй Навоий, фарёд пайтида чиққан ҳар бир хириллашингдан чиқадаган товуш ишқ нималигини билган, ишқ кўрган кишиларнинг кўнглини бузади. Ҳа, ошиқнинг ўтли оҳи, нолаю фарёди фақат ишқ кўрган, уни тушунган одамга таъсир қилади, ишқсизларга эмас!

Байтда харош, ун ва афғон сўзлари орқали таносиб санъатлари ҳосил қилинган.

Умуман олганда, ғазал маъшуқа гўзаллиги ва ошиқнинг бу гўзалликка нисбатан таъсирланишининг санъаткорона ва донишмандона тасвиридир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

—~~~~~—

“Кимки кўрса мушки ноб ул сунбули сероб аро...”

—~~~~~—

-19-

Кимки кўрса мушки ноб ул сунбули сероб аро,
Бир қора туфроғ дегайким тушти мушки ноб аро.

Қошинг ичра риштайи жонимға чирманған кўнгул,
Анкабутедурки, айлабдур ватан меҳроб аро.

Ул қуёшдин айру ашким ёмғурининг барқидур,
Ўт туташқан ришта янглиғ жисми печу тоб аро.

Ул лаби уннобгун кўнглумга эккан тухми меҳр,
Кўнглум ичра ёшурундур донадек унноб аро.

Уйқу сайди қасдиға отқан тошингдиндур нишон,
Кўз қораси демагил бу дийдаи бехоб аро.

Чархи дойир баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Ғар Навоий ёдини қилмоқ ҳабиб имкон эмас,
Басдурур мазкур ҳам бўлса гаҳе аҳбоб аро.

- V - - - V - - - V - - - V -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Сунбул – қора рангдаги ҳушбўй ўсимлик, бу ўринда соч
Сероб – мўл-кўл, етарли

Мушки ноб – ноёб мушк, қора рангли хушбӯй модда
Анкабут – ўргимчак
Ашк – кўз ёши
Печу тоб – ўралиш, буралиш, қинғир-қийшиқ, жингалак
Унноб – жийда, жилонжийда
Тухми меҳр – муҳаббат уруғи
Сайд – ов
Дийдаи беҳоб – уйқусиз кўз
Баҳр – денгиз
Гирдоб – гирдоб, қуюн
Мазкур – зикр этилган, айtilган, мана шу
Аҳбоб – дўстлар, қадрдонлар, севиклилар

Насрий баён

Ўша тўкин сунбул (яъни ёримнинг узун ва қалин сочлари) олдида ноёб мушкни кўрганлар, ноёб мушкининг олдида қора тупроқ кўргандай бўладилар.

Қошингнинг ичида жонимнинг (омонатгина, ингичка) ипига чирмашган кўнглимни кўрганлар, меҳроб ичига ўргамчак ин қурган дейишади.

Ўша қуёш (юзли ёрим)дан айрилганимдан кейин жисмим ўт туташган бир тола соч каби кўз ёшларим ёмғирининг чақини каби бўлди.

Жийдадек ширин лабли ёримнинг кўнглимга эккан муҳаббат уруғи кўнглим ичида жийда донасидек яшириндир.

(Уйқусизликдан қизарган) кўзимнинг қораси эмас, уйқуни овлаш учун отган тошингнинг нишонидир.

Доирасимон чархни денгиз билиб, унинг соҳилидан эл умид тутмасинки, бу гирдобга тушган ҳеч киши қутулолмайди.

Агар севикли дўстда Навоийни (ошқора) эслашга имкон бўлма-са, уни бошқа дўстлар қаторида (бўлса ҳам бир) эслаб қўйсин!

Шарҳ ва изоҳлар

Навбатдаги ғазал ҳам мазмунан ошиқона ва шаклан мусалсалдир. У маъшуқа гўзаллиги ва унга ошиқнинг муносабати, гўзал-

ликнинг жон олувчи таъсири хусусида бўлиб, олдинга ғазалнинг мантикий давомидир. Чунки ушбу ғазалда маъшуқанинг олинги ғазалда мадҳ этилмаган гўзалликлари тасвирланади.

Матлаъда маъшуқанинг сунбулдай сочлари таърифланади:

Кимки кўрса мушки ноб ул сунбули сероб аро,
Бир қора туфроғ дегайким тушти мушки ноб аро.

Маъшуқанинг сочлари шу даражада сероб, яъни узун, қалин ва халқа-халқаки, уни кўрганлар ноёб қора рангли хушбўй модда бўлган мушкни бир қора тупроқ деб гумон қиладилар. Бунинг сабаби маъшуқа сочларининг тим қора ва мушқдан ҳам ўткир хушбўйлигидир.

Байтда мушки ноб бирикмасининг такроридан тақрир санъатининг радд ул ҳашв илал ҳашв тури ҳосил қилинган.

Қошинг ичра ришгайи жонимга чирманган кўнгул,
Анкабутедурки, айлабдур ватан меҳроб аро.

Олдинги ғазалда ошиқ кўнгли маъшуқа лабларига сайд бўлиб, қон ичида қолган эди. Бу ғазалдаги байтда эса бечора кўнгил қошлари орасига ишқ ўтидан интичкалашиб, кичрайган омонатгина жони ипига боғланган. Бу ҳолатни кўрганлар эса ўргимчак меҳроб ичига жойлашиб олибди, дейишади. Байтда яна бир нозик муқоёса бор. Кўнгил ўргимчакка, жон эса унинг нозик ва заиф ипига ўхшатишмоқда. Яъни кўнгил ва жон ўртасидаги нозик боғлиқлик Навоийга хос оригиналлик билан тасвирланмоқда.

Байтда ташбеҳ санъатига мурожаат этилган.

Ул қуёшдин айру ашким ёмғурининг барқидур,
Ўт туташқан ришта янглиғ жисми печу тоб аро.

Маъшуқа дунёни ёритадиган қуёшсифат гўзалдир. Шунинг учун ундан айрилган бечора ошиқ тинмай ёмғир каби кўз ёши тўқади. Кўз ёшлари орасида тортган ўтли “оҳ”лари эса ёмғир орасида чақнаган чақмоқ каби ишқ озорларидан эгилиб букилиб кетган жис-

мини олов тутишган ипдай бир пасда куйдириб, кул қилади. Байт-да инсон қалбидаги туғёнлар табиат ҳодисасига ўхшатилмоқда.

Байтда истиора санъатига мурожаат этилган.

Ул лаби уннобгун кўнглумга эккан тухми меҳр,
Кўнглум ичра ёшурундур донадек унноб аро.

Олдинги ғазалда маъшуқанинг лабларини лаълдай қизиллигини тараннум этган улуг шоир бу ғазалда унинг жийда мевасидек ширин эканлигига эътибор қаратмоқда. Жийдадек ширин лабли ёр ошиқ қалбига муҳаббат уруғини яширин равишда эккан. Бу уруғ улғайиб мева берса-да, ҳалиям ошиқ қалбида пинҳон сақланмоқда. Яъни ошиқнинг дарди ошкор бўлса-да, маъшуқанинг ким эканлиги доимо пинҳон. Бу байт Шарқона ахлоқ – ҳаё туфайли маъшуқа шахсининг ошкор қилинмаслиги сабабини ўзига хос поэтик далил ёрдамида изоҳламоқда.

Байтда унноб ва уннобгул сўзлари ёрдамида иштиқоқ, кўнглум сўзининг такроридан радд ул-ҳашв илал ибтидо, тухм ва дона сўзлари ёрдамида таносиб, лаби уннобгул бирикмаси ёрдамида ташбеҳ ва тухми меҳр бирикмаси иштирокида истиора санъатларига мурожаат этилган.

Уйку сайди қасдиға отқан тошингдиндур нишон,
Кўз қораси демагил бу дийдаи беҳоб аро.

Навбатдаги байтда ошиқ шоир ўз ҳолидан арз қилмоқда. Яъни, уйқусизлигимнинг сабаби, демоқда ошиқ ўз маъшуқасига қарата, сен кўзларимнинг қорасини нишон қилиб, отган тошингдир. Бу айни пайтда тунда сени ўйлаб, ухлай олмаяпман, уйқумни ўғирладинг, деган оддий ўпкалашнинг юксак поэтик талқинидир.

Байт истиора ва ташбеҳ санъати асосига қурилган.

Чархи дойир баҳридин эл тутмасун сохил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Навбатдаги бегона байтда Навоий инсон, олам ва тақдир масаласига яна мурожаат этади. Яъни, чархи дойир, доирасимон чарх

образида бадиийлаштирган тақдирни гирдобли денгиз деб билиб, унга тушган одам соҳилдан умид қилмасинки, барибир бу гирдоб уни ютиб юборади, демоқда. Хўш бу қисмат, бу чархи дойир нима ўзи? Ҳар кун и бир ташвиш и рўкач қилиб турадиган тирикчиликми? Ёки минг хил балога дучор қилиб, инсонни асосий вазифадан – Худога бандалиқдан тўсовчи, йўлдан урувчи нафсми? Ёки бир лаҳза тўхтамай инсонни ҳалокотга – ажалга бошловчи умр йўлими? Балки буларнинг барчасини мужассамлаштиргандир улут шоир шу биргина байтда.

Ушбу байт ҳам истиора санъати асосига қурилган.

Гар Навоий ёдини қилмоқ ҳабиб имкон эмас,
Басдурур мазкур ҳам бўлса гаҳе аҳбоб аро.

Мақтаъда Навоий маъшуқасига илтимос билан мурожаат этмоқда. Ёримга айтинглар, агар у мени ўзимни суриштиришга, эслашга ҳам уялса, бошқа дўстлар қатори бўлса ҳам бир сўраб, эслаб турсин.

Юқорида маъшуқани осмонлар қадар улуғлаб, таърифлаган Навоий мақтаъда соф инсоний муҳаббатни тараннум этаётгани маълум бўлади.

Байтда ҳабиб ва аҳбоб сўзлари ёрдамида иштиқоқ санъати ҳосил этилмоқда.

Баъзан шоир туйғуси бир шеърга “сиғмаган” лигидан бирданига иккита ижод намунаси бирваракайига яратилади. Бундай ижод маҳсулларини эгизак шеърлар дейиш мумкин. Биз ҳозир таҳлил қилган “Ғаройиб ус-сиғар”нинг 19-ва олдинги 18-ғазаллари улут Навоий даҳосидан пайдо бўлган мана шундай эгизак шеърларига ўхшайпти. Ҳар икки ғазалдаги бир-бирига ўта яқин кайфият, образ ва тасвирлар уйғунлиги, шеърлардаги бир-бирини тўлдирувчи байтлар шундай хулоса чиқаришимизга сабаб бўлди.

Зухра МАМАДАЛИЕВА

“Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро...”

-20-

Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро,
Ахтари саъде ҳилол ичра кезар гардун аро.

Англамон: Жайхунда ул ой кема бирла сайр этар,
Ё ҳилолу меҳр аксин эл кўрар Жайхун аро.

Кемадин ҳар дам чиқиб рангин су кўзум қонидек,
Анда ёр андоқки мардум дидаи пурхун аро.

Борғил, эй Мажнунки, ул ой заврақидек тез эмас
Жўнгим, Лайло аморийсин чскал ҳомун аро.

Олма хум гирдобидин бир лаҳза соғар заврақин,
Баҳри ғамдин истасанг махлас бу даҳри дун аро.

Баҳр мавжидин мушавваш бўлмасун деб хотиринг,
Мавж урар юз баҳри ғам бу хотири маҳзун аро.

Дур бўлур баҳр ичра пинҳон, назмидин шах мадҳида
Баҳр ёшурмиш, Навоий, ҳар дури макнун аро.

– V – – – V – – – V – – – V –

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
рамали мусаммани маҳзуф

Луғат

Заврақ – қайиқ

Жайхун – Амударё

Ахтари саъд – бахт юлдузи

Ҳилол – янги ой

Гардун – чархи фалак, осмон

Меҳр – куёш

Мардум – одамлар, бу ерда кўз қорачиги

Пурхун – қонга тўла, қонли

Жўнг – кема

Амора – одам ташиш учун туяга ортиладиган кажава

Ҳомун – сахро, чўл

Соғар – шароб ичадиган коса, пиёла, қадах

Махлас – халослик, қутулиш

Даҳри дун – пасткаш, ярамас дунё

Мушавван – паришон, ташвишли, беором

Маҳзун – ғамли, ташвишли

Макнун – яширин, дурри макнун – садаф ичидаги марварид

Насрий баён

Куёшдай юзи порлоқ ул гўзал Амударёда қайиқ ичида сайр қилмоқда деманг, балки гўё янги ой ўроғи ўртасида осмонни кезаётган бахт юлдузи, деб айтинг.

Амударёда ул ой кема ичида сайр этаётими ёки одамлар янги ой билан куёш аксини дарёда кўрмоқдаларми, билмай қолдим.

Кемадан ҳар дамда рангли суюқлик – қизил шароб менинг ҳижронда оқаётган қонли кўз ёшимдай оқаётир. Кемадаги ёр (шу боис) қонли кўз ичидаги қорачикқа ўхшайди.

Эй Мажнун, нари бор, ахир кажавасига Лайли ўтирган туянинг суръати ул отнинг кемаси (қайиғи)дай тез эмас.

Бу пасткаш дунё ғами денгизидан қутулмоқчи бўлсанг, хумнинг гирдобидан бир лаҳза қайиқ мисоли май косасини олма.

Ушбу денгиз (ғам денгизи)дан сенинг хотиринг паришон бўлмасин деб, бу ҳазин ва ғамли дилимда юз денгиз ғами тўлқинланади.

Дур денгиз тубида яширингандай, шоҳ мақтовиидаги Навоийнинг назмини денгиз ҳар бир яширин гавҳар ичига беркитмиш.

Шарҳ ва изохлар

Етти байтли мазкур ғазални икки қисмга ажратиш мумкин: а) 1-4- ва б) 5-7-байтлар. Аввалги қисм байтларда маҳбубанинг Жайхун (Амударё)да кемада сайру саёҳати тасвирланган. Дарёдаги кема (қайиқ) ва унда ўтирган маҳбуба осмонда сайр этадиган ҳилол ва ёрқин бахт юлдузига ўхшатишган. Ғоят чиройли ташбеҳ! Бу Навоий ҳаёлот, бадиий санъаткорлигининг мўжизаларидан биридир. Лайли минган туянинг саҳро кемасига ўхшатилиши ҳам жозибали. Зотан, туяни саҳро кемаси дейиш халқ орасида машҳур. Лекин Навоийнинг мақсади фақат туяни саҳро кемасига ўхшатиш эмас, балки дарёда кемада сайр қилаётган ёрининг Лайлидан гўзалроқ экани, ҳатто кеманинг суръати карвондан тезроқ эканини таъкидлаш бўлган.

Ғазалнинг иккинчи қисмида шоир завқли ташбеҳлар тасвиридан бирданига андуҳли оҳангга ўтади ва денгиз, тўлқин, қайиқ, гирдоб сўзларини ошиқнинг изтиробли кечинмаларини ифодалашда қўллайди. Афтидан, дарёда сайр этаётган ёрга етишиш дарди ошиқни қийнаб, умр, дунё, ҳаёт ҳақида ўйлашга мажбур этгандай бўлади ва май сақланадиган идиш – хумни денгизга, пиёлани эса қайиққа ўхшатиб, дунё ғамидан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли шу майдан ичиб, ҳамма ғамни унутишга чорлайди. Албата, май, тажаллий, хум, соғар бу ерда тасаввуфий маънога эга, яъни: май – илоҳий ишқ, тажаллий – ёр нуридан баҳра олиб, ҳол мақомига эришиш, хум – илоҳий тажаллий манбаи, орифи комил кўнгли, соғар – шу нурдан баҳра олиш, мушоҳадага берилиш, илоҳий насиба.

Шоир қаҳрамони ана шу насибага интилиб, юз ғам денгизи дуч келса ҳам рози бўлишга тайёр.

Хўш, бу қисмлардаги ғоялар орасида қандай боғланиш бор? Боғланиш шуки, биринчи қисмда зоҳирий ҳаёт гўзаллиги шавқ-у завқи тасвирланган бўлса, иккинчи қисмда ботиний ҳаётга ташналик акс этган. Аслида ҳар икки жиҳат ҳам бир-бирига боғлиқ. Мажоз – ҳақиқат, ҳақиқат – мажоз бўлгач, зоҳирдан ботинга ва ботиндан зоҳирга қараб бориш ҳам мантикий ҳолдир.

Нажмиддин КОМИЛОВ

Мундарижа

ШАРҲЛАР АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАЗАЛЛАРИНИ	
ТАРҒИБ ЭТИШНИНГ ЯНГИ ШАКЛИ	3
“Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-ҳудо...”	13
“Зиҳи ҳуснунг зуҳуридин тушуб ҳар кимга бир савдо...”	19
Шарҳ ва изоҳлар	22
“Эй сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо...”	23
“Эй, сафҳайи рухсоринг азал хаттидин иншо...”	26
“Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”	31
“Эй, ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”	36
“Эй ҳамд ўлуб маҳол фасоҳат билан санга...”	41
“Илоҳо, подшоҳо, кирдигоро...”	47
“Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро...”	63
“Эй, нубувват хайлиға хотам баний Одам аро...”	68
“Зиҳи жавлангаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”	72
“Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”	76
“Зиҳи жавлонгаҳинг афлок уза майдони “ав адно...”	82
“Ҳар гадоким, бўрғейи фақр эрур қисват анга...”	89
“Ҳар гадоким, бўрғейи фақр эрур қисват анга...”	103
“Ул паривашким, бўлубмен зору саргардон анга...”	109
“Синса кўнглумда ўқунг суртиб исиф қондин анга...”	113
“Синса кўнглумда ўқунг суртуб исиф қондин анга...”	117
“Ваҳки ишқинг зоҳир этсам, ваҳм эрур ўлмак манга...”	123
“Ваҳки ишқинг зоҳир этсам ваҳм эрур ўлмак манга...”	128

“Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга...”	134
“Гарчи ҳажрингдин эрур юз ғаму озор манга...”	140
“Ул малоҳат ғанжи ҳажрида бузуғ маскан манга...”	147
“Ул малоҳат ғанжи ҳажрида бузуғ маскан манга...”	152
“Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга...”	157
“Шаҳр бир ой фурқатидин байт ул-аҳзондур манга...”	162
“Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга...”	168
“Менмудурменким сенинг васлинг муяссардур манга...”	171
“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”	176
“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”	179
“Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга...”	181
“Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга”	188
“Қаҳринг ўлса, барча ишимдин малолатдур санга...”	191
“Эй алифдек қоматинг мийли бузулган жон аро...”	197
“Эй алифдек қоматинг мийли бузулган жон аро...”	204
“Кимки кўрса мушки ноб ул сунбули сероб аро...”	210
“Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайхун аро...”	215

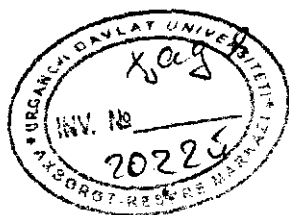
Алишер Навоий

ҒАРОЙИБ УС-СИҒАР

Ғазалларнинг шарҳ ва изоҳлари

1 ЖИЛД

Монография

Муҳаррир С. Абдунабиева
Бадиий муҳаррир А. Набиев
Компютерда саҳифаловчи У. Рахматов

Нашр. лиц. АА №0038.
“О‘ЗКИТОBSAVDO” нашриёти

Босишга рухсат 19.12.2020-йилда берилди.
Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет усулида босилди.
“PT Serif” гарнитураси. Шартли б.т. 10,75. Нашр ҳисоб т. 10,35.
Адади 40 дона. 16-бўлутма.

“О‘ЗКИТОBSAVDO” нашриёти.
100000, Тошкент, Қўйлиқ даҳаси, 5.

ISBN 978-9943-6858-8-8

9 789943 685888